

Міністерство освіти і науки України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

Ministry of Education and Science of Ukraine
Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy

ISSN 2076-5908 (Print)
Index Copernicus: ICV 2019:56.40
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1

ВІСНИК ЧЕРКАСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

BULLETIN OF CHERKASY UNIVERSITY

HISTORICAL SCIENCES

№ 1. 2021

Черкаси - 2021
Cherkasy - 2021

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Свідоцтво про державну перереєстрацію КВ № 21390-11190Р від 25.06.2015 р.

Збірник наукових праць містить статті, в яких висвітлено актуальні проблеми історії України, історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. У збірнику також розміщено огляди та рецензії українських і зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка тощо.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409 видання включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Випуск збірника наукових праць Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки» рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 7 від 24.06.2021 р.).

Збірник наукових праць індексовано в міжнародній наукометричній базі *Index Copernicus (ICV 2019: 56.40)*.

Голова редакційної колегії:

д. і. н., проф. *С. В. Корновенко*.

Заступник голови редакційної колегії:

д. і. н., проф. *В. В. Масненко*.

Відповідальний секретар:

д. і. н., доц. *К. В. Івангородський*

Редакційна колегія:

к. і. н. *О. М. Абразумова*; д. і. н., проф. *В. Ф. Боєчко*; к. і. н., доц. *Г. М. Голиш*; д. і. н., проф. *В. В. Гоцуляк*; д. і. н., проф. *О. О. Драч*; к. і. н. *О. М. Донік*; д. і. н., проф. *Н. І. Земзюліна*; к. і. н., доц. *А. П. Іржавська*; д. і. н., проф. *Дмитро Карев* (Білорусь); к. і. н., доц. *В. О. Кіреєва*; д. і. н., проф. *С. В. Кульчицький*; к. і. н., доц. *Л. Г. Лисиця*; к. і. н., проф. *В. М. Мельниченко*; д. і. н., проф. *В. Меньковський* (Білорусь); д. і. н., проф. *А. Г. Морозов*; д. і. н., проф. *С. С. Падалка*; д. і. н., проф. *О. Г. Перехрест*; д. і. н., проф. *Ю. П. Присяжнюк*; к. політ. н., доц. *М. І. Ратніков*; д. і. н., проф. *З. В. Священко*; д-р габілітований, проф. *Павел Серженга* (Польща); д. і. н., проф. *Л. І. Синявська*; д. і. н., проф. *Є. Г. Сінкевич*; д-р габілітований, проф. *Анджей Стемпнік* (Польща); к. і. н., доц. *Р. П. Сухацький*; д. і. н., проф. *І. А. Фареній*; д. і. н., проф. *А. Ю. Чабан*; д. і. н., доц. *М. Шмигель* (Словаччина).

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, к. 508,

тел. (0472) 35-52-37

web-сайт: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: visnukistoria@ukr.net

© Автори, 2021

© Черкаський національний університет, 2021

Founder, editor, publisher and manufacturer - Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

Certificate of state re-registration KB № 21390-11190P dated 25.06.2015.

The collection of scientific works contains articles that cover current issues of Ukrainian history, historiography and methodology of historical research, and world history. The collection also contains overviews and reviews of Ukrainian and foreign scientific and educational publications, scientific chronicles, etc.

For a wide range of scholars, teachers, graduate students, students and anyone interested in historical science.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020 No 409 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Issue of a collection of scientific works Bulletin of Cherkasy University. The series “Historical Sciences” is recommended for printing and distribution via the Internet by the Scientific Council of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Minutes № 7 of June 24, 2021).

Collection of scientific works indexed in the international scientific database Index Copernicus (ICV 2019: 56.40).

Chair of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kornovenko.*

Deputy Chairman of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. *V. V. Masnenko.*

Secretar responsible:

Dr. of hist. sc., Assoc. Prof. *K. V. Ivangorodsky*

Editorial board:

Cand. of hist. sc. *O. M. Abrazumova*; Dr. of hist. sc., Prof. *V. F. Boyechko*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *G. M. Golysh*; Dr. of hist. sc., Prof. *V. V. Gotsulyak*; Cand. of hist. sc., *O. M. Donick*; Dr. of hist. sc., Prof. *O. O. Drach*; Dr. of hist. sc., Prof. *N. I. Zemziulina*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *A. P. Irzhavska*; Dr. of hist. sc., Prof. *Dmytro Karev* (Belarus); Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *V. O. Kireeva*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kulchytskyi*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *L. G. Lysytsya*; Cand. of hist. sc., Prof. *V. M. Melnychenko*; Dr. of hist. sc., Prof. *V. Menkovsky* (Belarus); Dr. of hist. sc., Prof. *A. G. Morozov*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. S. Padalka*; Dr. of hist. sc., Prof. *O. G. Perehrest*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. P. Prysajniuk*; Cand. of pol. sc., Assoc. Prof. *M. I. Ratnikov*; Dr. of hist. sc., Prof. *Z. V. Svyashchenko*; Dr. Hab., Prof. *Pawel Sierzhenka* (Poland); Dr. of hist. sc., Prof. *L. I. Synyavska*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. G. Sinkevich*, Dr. Hab., Prof. *Andrzej Stempnik* (Poland); Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *R. P. Suhatsky*; Dr. of hist. sc., Prof. *I. A. Farenij*, Dr. of hist. sc., Prof. *A. Y. Chaban*; Dr. of hist. sc., Assoc. Prof. *M. Schmigel* (Slovakia)

The authors are responsible for the respect of intellectual property rights, the accuracy of the materials and the justification of the conclusions.

Editorial Board Address:

18000, Cherkasy, Shevchenko Boulevard, 81,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 508,
tel. (0472) 35-52-37
Website: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>
e-mail: visnukistoria@ukr.net

© Authors, 2021

© Cherkasy National University, 2021

ЗМІСТ

CONTENTS

Історіографія та джерелознавство

Historiography and Source Studies

- Буцький П. Е.** Особливості джерельної бази для створення історичної карти землеволодінь Таврійської губернії (1861–1917)
- Butskiy P.** Features of the source base for creation of the historical map of the land holdings of the Tavricheskaya Gubernia (1861–1917) 7
- Фареній І. А.** Концепція української історії Василя Доманицького: Україна у цивілізаційній будові світу
- Fareniy I.** Concept of Ukrainian History By Vasyl Domanyskyi: Ukraine in the Civilization Structure of the World. 13
- Лазурко Л. М.** Українська тематика на сторінках львівського часопису «Ruś» (1911 р.)
- Lazurko L.** Ukrainian topics on the pages of the Lviv journal «Ruś» (1911). 18
- Чубіна Т. Д., Спіркіна О. О., Коротяєв С. І.** Інженерно-технічна інтелігенція: дефініції та історіографія дослідження
- Chubina T., Spirkina O., Korotiaiev S.** Engineering and technical intelligence: definitions and historiography of research 25
- Стрілець В. В.** Відображення російської збройної агресії проти України в онлайн-енциклопедії «Вікіпедія»
- Strilets V.** Reflection of Russian armed aggression against Ukraine in the online encyclopedia «Wikipedia» 34

Історія України

History of Ukraine

- Городинська Л. С.** Вплив європейського дипломатичного етикету на трансформацію церемоніалу та протоколу в Гетьманщині доби Івана Мазепи
- Horodynska L.** The influence of European diplomatic etiquette on the transformation of ceremonial and protocol in the Hetmanat of the Era of Ivan Mazepa 43

Гришина К. А. Організаційно-штатна структура Одеської портової митниці у XIX ст.	
Gryshyna K. Organizational and staff structure of Odessa port customs in the XIX century	52
Янишин Б. М. Регіональна політика Товариства руських ремісників і промисловців «Зоря»	
Yanyshyn B. Regional policy of the Society of Ruthenian craftsmen and industrialists “Zorya”	59
Zhuravlov S. Cultural and public activity of Maria Hrushevska (Voyakovska) in the late nineteenth – early twentieth century	
Журавльов С. А. Культурно-громадська діяльність Марії Грушевської (Вояковської) наприкінці XIX – на початку XX ст.	65
Кукса Н. Г. Вплив політики українізації 1920-х – початку 1930-х рр. на різні сфери суспільного життя	
Kuksa N. The influence of the policy of ukrainization of the 1920s – early 1930s on different sphere of public life	72
Nakonechnyj V. Ukrainian-Polish conflict in the interwar time as covered by the «Nash Lemko» newspaper	
Наконечний В. М. Українсько-польське протистояння в міжвоєнний час у висвітленні газети «Наш Лемко»	81
Ковальков О. Л. Підготовка афганських студентів у навчальних закладах Української РСР у 1980-х рр. (на прикладі м. Кіровограда)	
Koval'kov O. Training of Afghan students in educational institutions of the Ukrainian SSR in the 1980-s (on the example of Kirovohrad)	87
Perga T. Eco-nationalism, “Green World” Association and path to the independence of Ukraine in late 1980s – early 1990s	
Перга Т. Ю. Еко-націоналізм, Асоціація «Зелений Світ» і шлях до незалежності України наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.	97
Саган Г. В., Шуточкін В. О. Налагодження освітніх зв'язків університетів України з Туреччиною у перші десятиліття XXI ст.	
Sagan G., Shutochkin V. Establishment of educational relations between the Universities of Ukraine and Turkey in the first decades of the XXI c.	105

Всесвітня історія *World History*

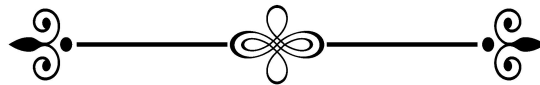
Трофимченко А. Л. Особливості впровадження освітніх реформ в Японії після Другої світової війни	
Trofymchenko A. Peculiarities of implementation of educational reforms in Japan after the Second World War	113
Харковенко Р. В. Містобудівне регулювання у сфері охорони культурної спадщини Республіки Таджикистан	
Kharkovenko R. The regulation of urban planning in the field of protection of cultural heritage of the Republic of Tajikistan	118

Ad Fontes

- Тельвак В. В., Радченко О. А.** Листи Яна Пайскера до Михайла Грушевського
Telvak V., Radchenko O. Letters of Jan Peisker to Mykhailo Hrushevsky. 126

Рецензії та огляди
Reviews

- Масненко В. В.** Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія / Том 4,
Глин–Даш. – Київ; Львів; Тернопіль, 2019. – 620 с. 136
- Хоменко Д. В.** Народы и культуры славянского мира Восточной Европы
в исторической ретроспективе (Беларусь, Украина, Россия,
Польша). Сборник научных статей / ред.-сост. А.Д. Дудько. –
Гродно: «ЮрСаПринт, 2020. – 338 с. 139

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 910.1(“1861/1917”)
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-7-12

БУЦЬКИЙ Павло Едуардович,
аспірант кафедри історії та археології
Мелітопольського державного
педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
Orcid ID: 0000-0003-2502-3076
e-mail: butskyi2017@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДЛЯ СТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ КАРТИ ЗЕМЛЕВОЛОДІНЬ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861–1917)

В статті розглядаються особливості джерел для створення історичної карти землеволондін Таврійській губернії. В процесі дослідження вперше була проведених евристика та класифікація джерел для створення історичної геоінформаційної карти землеволондіння та землекористування в Таврійській губернії. Аналіз репрезентативності виявлених джерел дозволяє виділити кілька їх груп: законодавчі джерела (укази, статуту та ін.); діловодні матеріали установ (банківських, межових тощо); земська статистика (подвірні переписи, поточна земська статистика); періодична преса (Губернські відомості); картографічні матеріали.

Ключові слова: землеволондіння, Таврійська губернія, джерельна база, геоінформаційна карта.

Постановка проблеми. В умовах відродження різних форм земельної власності на території незалежної України значної актуальності набуває вивчення особливостей землеволондіння минулих століть. У процесі історичного розвитку аграрного сектора економіки України мало місце існування різних форм землеволондіння та землекористування. Їх вивчення дозволяє не тільки краще зрозуміти історію конкретного регіону, але і виявити тенденції в розвитку земельних відносин. Це має важливе значення для аналізу особливостей природокористування, що визначали напрями і ступінь трансформації природи. Реконструкція та комплексний аналіз джерел з історії землеволондіння та землекористування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дозволяє з'ясувати сутність суспільно-історичних процесів, що відбувалися на півдні України у період формування капіталістичних відносин.

Значною мірою стан дослідження землеволондіння та землекористування відповідних територій характеризується рівнем дослідження господарсько-адміністративних одиниць минулого та залежить від стану збереження джерел. При цьому важливе значення має розширення актуалізованої бази джерел історії землеволондіння та землекористування шляхом запровадження до наукового обігу нових документів.

Розробляючи окреслені вище питання, слід враховувати регіональні особливості динаміки землеволодіння та землекористування, обумовлені як відмінністю шляхів заселення, так і особливостями етнічного складу населення. Територія Таврійської губернії є регіоном, який заселявся та освоювався протягом різних історичних епох за досить різноманітних географічних умов, що обумовило формування на його території різних форм землеволодіння та землекористування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання історії землеволодіння та землекористування в Південній Україні досліджувалося багатьма науковцями різного рівня в загальному та джерелознавчому аспекті [1–3]. Але джерельна база для створення геоінформаційної історичної карти землеволодіння аналізується вперше.

Мета дослідження полягає у класифікації та аналізі джерел для створення історичної геоінформаційної карти земельних володінь в Таврійській губернії (1861–1917).

Враховуючи все вищезгадане, **об’єктом** дослідження є територія Таврійської губернії. **Предмет** дослідження – особливості джерельної бази для створення історичної геоінформаційної карти земельних володінь в Таврійській губернії (1861–1917). В процесі дослідження була проведена евристика та класифікація джерел для створення історичної геоінформаційної карти землеволодіння та землекористування в Таврійській губернії.

Виклад основного матеріалу. Аналіз репрезентативності виявлених нами джерел дозволяє виділити кілька їх груп:

1. Законодавчі джерела (укази, статuti та ін.)
2. Діловодні матеріали установ (банківських, межових тощо).
3. Земська статистика (подвірні переписи, поточна земська статистика)
4. Періодична преса (Губернські відомості).
5. Картографічні матеріали.

Важливими джерелами, що дають відомості про процес заселення території і відображають політику уряду в цьому відношенні, є законодавчі акти з Повного зібрання Законів Російської імперії [4–6], які дають інформацію про трансформацію землеволодіння та процес його опису та оцінки на державному та локальному рівні. Законодавчі акти та збірники законів [7; 8] дозволяють з’ясувати основні напрямки та тенденції фондоутворення джерел з історії землеволодіння та землекористування.

Діловодні матеріали установ розпорочені по різних архівосховищам та бібліотекам України та Росії. Вони вміщують інформацію про банківські та земські установи, діяльність міністерств, пов’язаних із землеволодінням та сільським господарством (фонди Російського державного історичного архіву: 1374 (Канцелярія генерал-прокурора), 384 (Другий департамент Міністерства Державного Майна), 1291 (Земський відділ), 386 (Управління південними поселеннями)).

При дослідженні приватного землеволодіння особливе місце займають діловодні матеріали Державного дворянського земельного банку, Державного селянського поземельного банку, Азовсько-Донського комерційного банку, Бесарабсько-Таврійського земельного банку та інших банківських установ [9]. Видача позик для купівлі землі, кредитів під заставу земельних ділянок супроводжувалася складанням певних документів. Ці документи містили в собі докладний опис маєтку або ділянки, які продавалися або давалися під заставу. Важливе значення має те, що в договорі між Банком і продавцем або одержувачем кредиту, вказувалася категорія землеволодіння (масток або земельну ділянку), її господар і його соціальний статус. Особливо цінним при цьому є те, що при цьому вказувалося місце розташування маєтку і його площа (з розподілом на угіддя) [10; 11].

Крім договорів на отримання позик або продажів, в фондах банків зберігаються відомості про операції, проведені банком за певний час у вигляді «Книги придбаних Банком земель за ... рік». У цих книгах фіксувалася інформація про місце розташування землеволодіння, прізвище продавця, кількість землі, покупна ціна, і час складання договору [10; 11].

Значну кількість матеріалів, які висвітлюють різні аспекти розвитку землеволодіння в окремому повіті, містять документи Канцелярії Таврійського губернатора (Державний архів

автономної республіки Крим (ДААРК), ф. 26), Таврійський-Катеринославського губернського відділення селянського поземельного Банку (ДААРК, ф. 71) і Таврійської губернської креслярської (ДААРК, ф. 377).

Важливі за інформативністю статистичні документи, що стосуються площі та локалізації землеволодіння іноземних колоністів, зберігають фонди Управління Новоросійського і Бессарабського Генерал-Губернаторства (Державний архів Одеської області (ДАОО), Ф. 1) та піклувального комітету іноземних поселенців Південного Краю Росії (ДАОО, Ф. 6).

Для створення історичної геоінформаційної карти земельних володінь Таврійської губернії необхідно використання різноманітних межових документів – планів, книг, сказок та ін. Більшість цих документів знаходиться у фондах Таврійської губернської креслярні (ДААРК, фонд 377,) фондах землемірів і землевпорядних комісій Мелітопольського та Бердянського повітів (Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. Ф. Ф-251, Ф-252, Ф-255, Ф-262, Ф-263), Плановому архіві Міністерства землеробства (РДІА, фонд 380), Канцелярії Головного директора Межового корпусу і Управління Межової частини Міністерства юстиції (Російський державний архів давніх актів (РДАДА), ф. 1295, ф. 1354 «Плани дач Генерального і Спеціального межовання»).

Для локалізації та характеристики землеволодінь на території губернії необхідно використовувати описові дані, які містяться у актах на володіння землею, статутних грамотах [12; 13; 14] та полюбовних сказках [15; 16]. У першу чергу ці документи відображають процес мобілізації земельних володінь від однієї категорії власників до іншої.

Статистичними джерелами, які заслуговують на особливу увагу при дослідженні статистики землеволодіння в повіті, є Матеріали повітових земських зборів [17; 18]. Питання, що розглядаються на цих зборах, знаходили відображення в постановах і щорічно публікувалися у вигляді збірок. Ці видання вміщують в себе величезний обсяг інформації щодо різних форм землеволодіння, їх співвідношення і динаміки. Ці відомості можна умовно розділити на 2 категорії.

До першої категорії можна віднести загальні відомості про кількість землі в повіті, з поділом її на землю вищого і нижчого розрядів. Земство використовувало цю інформацію для підрахунку прибутку від земель і для оплати грошових земських витрат в повіті. При цьому визначалася загальна кількість землі для різних форм землеволодіння. Крім цього в коментарях до поділу доходів, вказувалося кількість землі, яке перейшло від однієї форми землеволодіння до іншої протягом року і причини подібних змін.

До другої категорії даних відноситься інформація про розподіл землі між конкретними землевласниками. Ця інформація відображена в «Відомості про землі, які перебувають у володінні сільських громад, землевласників, скарбниці, доль, повітового міста, церковних причтів».

Для дослідження землеволодіння науковий інтерес представляють фонди повітових земських статистичних бюро, створених відповідно до постанови Таврійського губернського земського зібрання від 23 січня 1884 р., де зберігаються матеріали статистичних обстежень господарств різних форм володіння. Статистичні бюро регулярно проводили обстеження землеволодінь у різних повітах Таврійської губернії. Результати обстежень залишилися частково у вигляді первинних статистичних листків, збереження яких має невеликий відсоток [19]. Але втрачена інформація первинних листків компенсується опублікованими даними у численних статистичних збірниках, статистичними таблицями та описами [20–22].

Газетна періодика, яка містить відомості про ліквідацію приватновласницьких маєтків, представлена «Таврійськими губернськими відомостями». Тут містяться дані про маєтки іноземних вихідців, які підлягали ліквідації, із зазначенням їх місцезнаходження, прізвищем власника та площею землі [23].

Для створення геоінформаційної карти найбільшу цінність мають картографічні джерела. В першу чергу вони необхідні для локалізації поширення окремих типів

землеволодіння. При цьому особливий інтерес представляють – трьохверстна карта Російської імперії, а також локальні плани земельних ділянок та межові книги [24–26].

Висновки. Проведена нами класифікація та аналіз джерел для створення історичної геоінформаційної карти земельних володінь в Таврійській губернії (1861-1917) дають можливість стверджувати про їх системний характер. Законодавчі акти (закони, постанови) та діловодні матеріали (циркуляри, банківські описи, межові книги, полюбовні сказки, статутні грамоти тощо) формували основні напрямки та тенденції створення статистичних (переписи державного та земського рівня) та картографічних джерел з історії землеволодіння. Результати реалізації законів та постанов мали часткове відображення у періодичній пресі (антинімецькі закони у «Таврійських губернських відомостях»).

Найважливіша інформація для створення геоінформаційної карти землеволодінь Таврійської губернії, яку вміщують ці джерела, наступна: прізвище, ім'я, по-батькові власника землі, його соціальний статус, тип земельної власності, локалізація земельного володіння, особливості його придбання або продажу, первинна площа та її зміни протягом часу, наявність документів на земельну ділянку. Завдяки можливостям геоінформаційних систем всі отримані дані можна відтворити у хронологічній та територіальній динаміці, що є перспективою подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. Неручев М.В. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии / М.В. Неручев. – Симферополь, 1907. – XVI, 412 с.
2. Линдеман К. Прекращение землевладения и землепользования поселян собственников / К. Линдеман. – Москва : Тип. К. Л. Меньшова, 1917. – 384 с.
3. Пачев С.І. Поземельні відносини у приазовських болгар в другій половині ХІХ на початку ХХ ст. / С.І. Пачев // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 1999. – Т. 5. – С. 196-209.
4. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ) III 9744. 8 июня 1893 г. Высочайше утвержденные Правила оценки недвижимых имуществ для обложения земскими сборами. – С. 414-419.
5. ПСЗРИ III 12195. 27 ноября 1895 г. Высочайше утвержденный Устав Крестьянского Поземельного Банка. – С. 642-655.
6. ПСЗРИ III 18797. 10 июня 1900 г. О предоставлении Крестьянскому Поземельному Банку продолжать покупку и продажу земель за свой счет. – С. 696.
7. Законы Межевые // Свод Законов Российской Империи. – СПб., 1857. – Т. 10. Ч. 3. – 4, 294, 43 с.
8. Законы Межевые // Свод Законов Российской Империи. – СПб., 1893. – Т. 10. Ч. 2. – 4, 249 с.
9. Отчет Государственного дворянского банка за 1886. – СПб., 1888-1889. – 230 с.
10. Крилова А. М. Описово-статистичні документи державних установ земельної позики як джерело дослідження землеволодіння та землекористування Північного Приазов'я / А.М. Крилова // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2009. – № 162. – С. 118–125.
11. Крилова А. М. Описово-статистичні документи земського обслідування Мелітопольського повіту 1912 року як джерело до вивчення землеволодіння окремих населених пунктів / А.М. Крилова // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ, 2009. – Т. 18. – С. 85–97.
12. Фонди Міжкафедральної лабораторії комплексного краєзнавства МДПУ ім. Б.Хмельницького (далі – МЛКК), ДААРК, Ф. 85, Оп. 1, Спр. 4. Уставные грамоты по Бердянскому уезду. 1861-1862 гг.
13. Фонди МЛКК, ДААРК, Ф. 85, Оп. 1, Спр. 93. Уставные грамоты Мелитопольского уезда. 1861-1862 гг.
14. Фонди МЛКК, ДААРК, Ф. 85, Оп. 1, Спр. 97. Владенная запись Таврической губернии, Орлянской волости, селения Балок с поселком Волковка. 1872 г.
15. Фонди МЛКК, ДААРК Ф. 377. оп.5 Спр. 237. О вымежевании по утвержденной губернским правлением Полюбовной сказке церковной земли в даче ...земли г. Орехова Бердянского уезда с. Копани Бердянского уезда.

16. Фонди МЛКК, ДААРК Ф. 377. оп.5. Спр. 424. О специальном размежевании дер. Атманай, Мелитопольского уезда. 14 декабря 1914 г.
17. Постановления XXXI очередного Мелитопольского уездного Земского Собрания 1896 г. – Мелитополь, 1897. – VI, 491, 91 с.
18. Постановления XXXII очередного Мелитопольского уездного Земского Собрания 1897 г. – Мелитополь, 1898. – IV, 444 с.
19. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. Ф.255, оп. 1, спр. 223. Бланк описания крупного частного владения Веселовской волости за 1912 год Ремпель Н.И.
20. Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. 1915. – Вып.1: Таблицы сведений о крестьянском населении, скотоводстве, землевладении и землепользовании. – Симферополь, 1915. – 479, VI с.
21. Сборник по основной статистике. Подворная перепись. Бердянский уезд. – Вып. 1: Таблицы сведений о крестьянском населении, землевладении и хозяйстве. Симферополь, 1909. – 1141 с.
22. Сборник по основной статистике. Бердянский уезд. – Симферополь, 1909. – Вып. 2: Оценочная часть. 1909. – 151 с.
23. Таврические Губернские Ведомости (1914-1917).
24. Трехверстная карта России, ряд 28, лист 14; ряд 29, лист 14.
25. Лебедев П. Карта Мелитопольского уезда Таврической губернии. По сведениям 1889 года.
26. Лебедев П. Карта Мелитопольского уезда Таврической губернии 1911 г.

References

1. Neruchev, M.V. (1907). Essay of land relations in the Taurida province. Simferopol, XVI, 412 (in Russ.).
2. Lindeman, K. (1917). Termination of land tenure and land use by villagers. Moscow, 384 (in Russ.).
3. Pachev, S.I. (1999). Land relations among the Azov Bulgarians in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. *Naukovi zapysky: Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv (Scientific Notes. Collected Works of Young Scientists and Postgraduates. Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after. M. Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine)*. Т. 5. Kyiv, 196-209 (in Ukr.).
4. Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (next - PSZRI) (Complete collection of laws of the Russian Empire) III 9744. 8 June 1893. The highest approved Rules for the appraisal of real estate for taxation of zemstvo taxes, 414-419 (in Russ.).
5. PSZRI III 12195. 27 November 1895. The highest approved Charter of the Peasant Land Bank, 642-655 (in Russ.).
6. PSZRI III 18797. 10 June 1900. On granting the Peasant Land Bank to continue the purchase and sale of land at its own expense, 696 (in Russ.).
7. Zakony Mezhevyey (1857). Boundary Laws. Code of Laws of the Russian Empire. Т. 10. Ch. 3. SPb., 4, 294, 43 (in Russ.).
8. Zakony Mezhevyey (1893). Boundary Laws. Code of Laws of the Russian Empire. Т. 10. Ch. 2. SPb., 4, 249 (in Russ.).
9. Report of the State Noble Bank for 1886. SPb., 1888-1889 (in Russ.).
10. Krylova, A.M. (2009). Descriptive and statistical documents of state land loan institutions as a source of research on land tenure and land use of the Northern Priazovye. *Kultura narodov Prychernomoria (The Culture of the Black Sea Peoples)*. № 162. Symferopol, 118-125 (in Ukr.).
11. Krylova, A.M. (2009). Descriptive and statistical documents of the zemstvo survey of Melitopol district in 1912 as a source for studying the land tenure of individual settlements. *Naukovi zapysky: Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv (Scientific Notes. Collected Works of Young Scientists and Postgraduates. Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after. M. Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine)*. Т. 18. Kyiv, 2009, 85-97 (in Ukr.).
12. Fondy Mizhkafedralnoi laboratorii kompleksnoho kraieznavstva MDPU im. B.Khmelnyskoho (next – MLKK) (Funds of the Interdepartmental Laboratory of Complex Local History), DAARK, F. 85, Op. 1, Spr. 4. Charter certificates for the Berdyansk district. 1861-1862 (in Russ.).
13. Fondy MLKK, DAARK, F. 85, Op. 1, Spr. 93. Charter letters of the Melitopol district. 1861-1862 (in Russ.).
14. Fondy MLKK, DAARK, F. 85, Op. 1, Spr. 97. Owned record of Tavricheskaya province, Orlyanskaya volost, the village of Balok with the village of Volkovka. 1872 g. (in Russ.).

15. Fondy MLKK, DAARK F. 377. op.5 Spr. 237. On the vymezhizhenie, according to the approved by the provincial government, the Polyubov's skazka (in Russ.).
16. Fondy MLKK, DAARK F. 377. op.5. Spr. 424. About the special demarcation of the village. Atmanay, Melitopol district. December 14, 1914, 45 ark. (in Russ.).
17. Resolutions of the XXXI Regular Melitopol County Zemsky Assembly of 1896 Melitopol, 1897, VI, 491, 91 (in Russ.).
18. Resolutions of the XXXII regular Melitopol County Zemsky Assembly of 1897. Melitopol, 1898, IV, 444 (in Russ.).
19. Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti (The State Archives of Zaporizhzhia Region), f. F.255, op. 1, Spr. 223. Form for the description of a large private property in Veselovskaya volost for 1912 (in Russ.).
20. Materials of the Household Census of the Melitopol District. Simferopol, 1915. Issue 1: Tables of information about the peasant population, cattle breeding, land tenure and land use, Vyp.1: Tables of information on the peasant population, cattle breeding, land tenure and land use, 479, VI (in Russ.).
21. Compendium of Basic Statistics. Household census. Berdyansk Uyezd Simferopol, 1909. Issue. 1: Tables of information about the peasant population, land ownership and economy. Simferopol, 1909. Vyp. 1: Tables of information on the peasant population, cattle breeding, land tenure and land use, 1141 (in Russ.).
22. Compendium of Basic Statistics. Berdyansk district. Simferopol, 1909. Issue. 2: Evaluation part. Simferopol, 1909. Vyp. 2: Otsenchnaya chast, 151 (in Russ.).
23. Tavricheskie Provincial Gazette (1914-1917) (in Russ.).
24. Three verst map of Russia, ryad 28, list 14; ryad 29, list 14 (in Russ.).
25. Lebedev, P. (1889) Map of the Melitopol district of the Tauride province. According to information from 1889 (in Russ.).
26. Lebedev, P. (1911). Map of the Melitopol district of the Tauride province 1911 (in Russ.).

BUTSKYI Pavlo, Postgraduate student of the Department of History and archeology, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University (Melitopol, Ukraine),
e-mail: butskyi2017@gmail.com

FEATURES OF THE SOURCE BASE FOR CREATION OF THE HISTORICAL MAP OF THE LAND HOLDINGS OF THE TAVRICHESKAYA GUBERNIA (1861–1917)

Abstract. Introduction. *The article considers the features of sources for the creation of a historical geoinformation map of land holdings in the Tavricheskaya oblast. The territory of the Tavricheskaya gubernia is a region that has been inhabited and developed during different historical epochs under very different geographical conditions, which led to the formation of various forms of land tenure and land use on its territory. Reconstruction and comprehensive analysis of sources on the history of land tenure and land use in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. allows to clarify the essence of socio-historical processes that took place in the south of Ukraine during the formation of capitalist relations.*

The purpose of the study is to classify and analyze the sources for the creation of a historical geoinformation map of land holdings in the Tavricheskaya gubernia (1861-1917).

Results. *In the course of the research, heuristics and classification of sources for the creation of a historical geoinformation map of land tenure and land use in the Tavricheskaya gubernia were carried out. Analysis of the representativeness of the sources identified by us allows us to identify several groups: legislative sources (decrees, statutes, etc.); office materials of institutions (banking, border; etc.); zemstvo statistics (yard censuses, current zemstvo statistics); periodicals (Provincial Information); cartographic materials.*

Conclusions. *The most important information for creating a geographic information map of land holdings of the Tavricheskaya gubernia, which contains these sources, is as follows: full name, social status of the landowner, type of land ownership, location of land ownership, features of its acquisition or sale, availability of documents for the land plot. Thanks to the capabilities of geographic information systems, all the obtained data can be reproduced in chronological and territorial dynamics, which is a prospect for further research.*

Key words: land tenure, Tavricheskaya gubernia, source base, geoinformation map.

Одержано редакцією 11.03.2021
Прийнято до публікації 29.06.2021

УДК 930 (477) Доманицький: 94 (477) (045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-13-18

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри археології
та спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
Orcid ID: 0000-0001-5176-6055
e-mail: fareniy_igor@ukr.net

КОНЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО: УКРАЇНА У ЦИВІЛІЗАЦІЙНІЙ БУДОВІ СВІТУ

Стаття присвячена проблемі культурно-історичної приналежності України та поглядам на цю проблему дослідника-енциклопедиста кінця XIX – початку XX ст. Василя Миколайовича Доманицького (1877–1910).

Василь Доманицький відносив Україну до європейського культурного простору. Водночас дослідник заперечував універсальність західноєвропейських форм суспільного життя. Західноєвропейський феодальний лад історик вважав невідповідним для українців та інших слов'янських народів. Визначальною культурною рисою українців Доманицький вважав свободу громадського життя, віри, думки і слова. Українці раніше, у першій половині XVII ст., поставили питання громадянських свобод, ніж західна Європа у формі французької революції кінця XVIII ст. Україна не має нічого спільного з Азією і захищає європейський світ від неї. Але Європа не змогла справедливо оцінити цього.

Ключові слова: Василь Доманицький, історія, Україна, цивілізація, Європа, Азія.

Постановка проблеми та аналіз публікацій. Порушена тема стосується як цивілізаційного підходу до історії України, так і поглядів дослідника-енциклопедиста кінця XIX – початку XX ст. Василя Миколайовича Доманицького (1877–1910). У спеціальних працях, присвячених науковому осмисленню явища цивілізації та цивілізаційним орієнтаціям провідних істориків XIX – початку XX ст., творча спадщина Доманицького не була задіяна і не знайшла у них відображення [1–2]. Постать названого історика у науковому і громадському житті відповідної епохи надто помітна, щоб не звернути на те увагу. Василь Доманицький приділив проблемі взаємостосунків України з країнами-сусідами та її культурно-історичної приналежності і місці спеціальну розвідку «Чи історія України єсть історія?». Оригінал цієї роботи зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, де автор представленої статті мав можливість з нею ознайомитися [3]. Дякуючи історикам Центральноукраїнського педуніверситету О.І. Кияну та Н.М. Токар, вона була, очевидно уперше, опублікована у 2009 р., і таким чином стала доступною для широкого загалу. При цьому публікація супроводжується широкими коментарями, які дають можливість орієнтуватися у тенденціях, в умовах яких створювалася названа праця [4]. Згодом, у 2013 р., праця «Чи історія України єсть історія?» увійшла до зібрання творів В.М. Доманицького «З науково-творчої спадщини» [5], що побачило світ з ініціативи завідувача кафедри української літератури та компаративістики Черкаського національного університету, професора В.Т. Поліщука. Останній присвятив історичним дослідженням В.М. Доманицького спеціальну статтю, у якій зупиняється й на характері його роботи «Чи історія України єсть історія?» [6, 14].

Праця «Чи історія України єсть історія?» невелика за обсягом. У рукописному оригіналі – чотири сторінки. Ймовірно – незавершена. О.І. Киян і Н.М. Токар стверджують, що вона планувалася Доманицьким як вступ до узагальнюючої праці з історії України [4]. Однак, це невелике за обсягом дослідження концептуально-концентровано подає не лише увесь хід української історії та оцінки найголовніших подій, а й систему відносин українського соціуму у геополітичному, і що важливіше, у геокультурному просторі. Останнє дає можливість судити про цивілізаційну визначеність та характер взаємодії українського соціуму з навколишнім соціальним середовищем.

Питання історичних поглядів Василя Доманицького важливе не лише з погляду знання про нього та історіографію відповідної епохи. Проблема цивілізаційної приналежності українців обговорюється як у науковій літературі, так і сучасній політичній думці, і має втілення у практиці державно-політичного життя. Можливо, позиція дослідника-енциклопедиста минулого відкриє нові грані цивілізаційного ества українства, що допоможуть орієнтуватися і в історії, і в сьогоденні.

Методологічні застереження. Історики XIX – початку XX ст., у тому числі й Доманицький, не користувалися науковою категорією «цивілізація» у сучасному її трактуванні. Однак, саме вона у представленій статті стане основою для оцінки поглядів В.М. Доманицького та історичного процесу, що він відобразив у своїй праці. Водночас явище «цивілізації» істориками минулого також ідентифікувалося, але за допомогою іншого категоріального забезпечення з його змістовною специфікою. Як зазначає О.М. Богдашина, «... українські історики-позитивісти другої половини XIX – початку XX ст. ... не присвячували темі цивілізації ... розвідки, проте вона ... простежується у розвідках різних авторів дореволюційного періоду ... під час оцінки прогресивності суспільства ... та ... історичних фактів» [1, 13]. Зважаючи на останнє буде аналізовано порушену проблему.

Мета представленої статті – за науковими дослідженнями Василя Доманицького проаналізувати цивілізаційну визначеність та характер взаємодії українського соціуму з навколишнім соціальним середовищем, місце українського соціуму у геополітичному та геокультурному просторі.

Виклад основного матеріалу. В. Доманицький давав однозначну позитивну відповідь на питання існування самостійного українського народу і відповідно його історії. При цьому, висвітлюючи історію України, він використовував категорії «цивілізований світ», «цивілізована громада», «європейський світ», «Азія», які відображали територіально-культурні одиниці. При цьому «цивілізований світ» чи «європейський світ» використовувалися щодо країн європейського континенту. Європа і «Азія», як культурно-територіальні одиниці, розглядаються як принципово протилежні утворення, що протистояли одне одній.

Україну В. Доманицький однозначно відносить до європейських країн. Водночас у структурі Європи вона являє «край європейського світу». За цим «краєм» на схід дослідник бачив принципово інший терен – Азія. Її культурне ество, очевидно, виражено у терміні «Азіатизм». Останній містить суто негативний зміст, який розкривається у термінах «антицивілізаційна сила», «азіатське дикарство» [3, 1-1 зв.]. Україна не має, за версією Доманицького, нічого спільного з цим «дикарством», «... ніхто не може сказати, щоб наш народ в чім-небудь зрісся з тією антицивілізаційною силою орд азіатських» [5, 21].

В. Доманицький розглядав історичну долю України з погляду протистояння між землеробським і кочовим світом – Азією (як вважається під впливом В.Б. Антоновича [4]). Обстоював погляд на Україну як на цивілізаційний форпост, що мав своєю історичною місією захист європейського світу від «негативної сили Азіатизму». У цьому полягала, з точки зору Доманицького, «заслуга перед цілим цивілізованим світом». Українці «не пускали дикого елемента в глиб Європи» [3, 1 зв.]. Водночас історик зазначав, що Європа не змогла справедливо поставитися до цього і належно оцінити. Історичний подвиг українського народу «ніким не схвалений, ніким не споможений», – констатував Доманицький [5, 23].

Визначальною культурною рисою українства Доманицький вважав свободу громадського життя, віри, думки і слова [3, 2]. Водночас дослідник заперечував універсальність західноєвропейських форм організації суспільного життя. Західноєвропейський феодалізм, який прийняла Польща, він вважав невідповідним «слов'янським тенденціям» [3, 2].

Саме наступ Польщі на основоположні засади духовного буття та впровадження феодальних порядків, невластивих українцям, призвели до народної боротьби і Хмельниччини [3, 2]. Історик підкреслював, що українці значно раніше, у першій половині XVII ст., поставили питання «прав вселюдських», ніж західна Європа у формі французької революції кінця XVIII ст. [3, 2 зв.]. Більш того, Доманицький називає визвольну боротьбу

українського народу «велике діло всесвітньої культури» [5, 24]. Тобто вказує на Україну як авангард високої цивілізованості та на універсалізм тих цінностей, що сповідували українці, їх спрямованість на просування в усьому планетарному просторі. Не випадково В. Доманицький вказував на поглинаючий культурний вплив Русі на скандинавських переселенців, які з «шайки» перетворюються «в спокійних поселенців нашої країни» [5, 21], говорив, що «... Україна перемогла не збройною рукою, а силою ... тодішньої культури цілу Литву ...» [3, 1 зв.] Ймовірно маємо у таких визначеннях історика справу з формою його власної європоцентричної культури, що прагла черговий раз поставити українську історію на службу «цивілізованого світу».

Криваве протистояння України з Річчю Посполитою, на думку В. Доманицького, зумовило передусім позитивні наслідки лише для країн-сусідів, і водночас протиборство виснажило українців і поляків, тривало «аж поки обидві сторони не упали в тяжкій боротьбі перед престолом непроханих сусідів» [5, 23]. У ідеалі, як демонструє зміст досліджень історика, Доманицький волів би порозуміння українців і поляків у далеких століттях, як і з іншими народами «європейського світу» та визнання заслуг України перед Європою. Однак, не судилося тому статися, і мабуть на фоні прикrostі з цього приводу вчений оцінював Хмельниччину як «найкраща, але і найсумніша епоха нашого історичного життя!» [3, 2 зв.]. «... Найкраща» – бо стала актом боротьби за власні і «всесвітні» цінності, а «найсумніша» – бо була вже негативним підсумком взаємовідносин з Польщею і європейським досвідом життя загалом.

Водночас Хмельниччина у його поглядах виявляє й некращі якості політичної поведінки українців. Доманицький вважав союз з Російською державою наслідком боротьби Богдана Хмельницького за збереження свого гетьманства. Його наступники виявилися не кращими і роз'єднували народ кривавим протистоянням [3, 2 зв.]. Таким чином, владолюбство і конфліктність у власному середовищі Доманицький також вважав рисою українців. У листі до М.С. Грушевського він одного разу писав «про тих українців, що як зберуться втрюх, то зараз з них принаймні один з рештою посвариться ...». Хоч і підкреслював, що сам він до таких не належить [7, 323], однак визнав наявність відповідного елемента в українському соціумі.

Гайдамаччина виявилася останнім відчайдушним актом жорстокої народної боротьби за свої права, але у підсумку «Україна упадає в останніх конвульсіях». Ліквідація Запорізької Січі довершило знищення України як суб'єкта політичного життя. Водночас Доманицький відзначав збереження основоположних засад життя українців – їх устремління до «ідеї людскості» [3, 2 зв.].

Цю «людськість» світогляду українців у поглядах В. Доманицького не слід сприймати як словесну нагороду чи похвальбу свого народу. Теза про свободу віри і думки як невід'ємну рису українського соціуму – це таки науковий висновок вченого-історика. Адже вона знаходить підтвердження у віротерпимості східних слов'ян у період до володимирового хрещення, двовір'ї після нього, тривалої терпимості в Русі до католиків, у світських сюжетах давньоруської літератури та усної народної творчості подальших часів. Рівень людиноцентричності у сприйнятті дійсності в українців вищий у відповідні періоди, ніж у країнах Західної Європи. Такого підходу ще сміливіше притримувався відомий український історик М.Ю. Брайчевський. Він говорив, що у XII ст. в Русі відбувалося «формування нового світогляду», і назвав його «давньоруським передренесансом, або давньоруським гуманізмом», принагідно зазначивши, що «за рівнем розвитку Русь йшла попереду приблизно на століття» порівняно «з Північною Італією (найбільш розвинутою країною Західної Європи)» [8, 477-478]. Цим відомий вчений сучасності своєрідно підтвердив висновки, зроблені за сто літ до нього В. Доманицьким.

Отже, і причетність до «європейського світу» і окремішність від нього констатована у поглядах історика Доманицького. Такий підхід, очевидно, був характерним для інтелектуалів його епохи. Як зазначає І.П. Куций: «Європейська ідентичність українських істориків ... базувалась не стільки на обґрунтуванні тотожності України із Західною Європою, скільки на засадах «близькості» чи «спорідненості» із загальноєвропейським

історичним процесом ...» [2, 403]. Доманицький, як видно, не став винятком. Однак, вплив тодішнього інтелектуального середовища на нього простежується лише фоново – тобто він просто підтверджує існування відповідної даності, а не намагається говорити чужими думками.

Питання історичної долі українського народу В. Доманицький вважав не лише суто науково-пізнавальною проблемою чи актом справедливості щодо визнання того, що «історія України єсть історія». Науковець відводив історичним знанням й суто практичну роль у вирішенні проблем суспільного буття. Василь Доманицький вважав, що без розуміння історичного минулого не може відбутися започаткування нового. Він вказував, що народ має знати помилки своїх предків і виправляти їх, що і зумовлює розвиток у сьогоденні. «А нове життя не може здорово закорінитись без здорового розуміння минувшости, без пізнання власних історичних похиб и гріхів, без доброї волі, щирої поправи минувшого зла», – наголошував вчений [3, 1]. Тобто оцінені ним негативно події і процеси він вважав «гріхами» народу, наслідки яких слід виправляти: з владолубством та конфліктністю у власному середовищі слід боротися, від Росією – дистанціюватися, з Європою – зближатися, змушуючи до належного визнання своїх заслуг і особливостей.

Висновки. Україна – частина культурного тіла Європи, але з виразними ціннісними рисами і орієнтирами, відмінними від західноєвропейського світу. Сталі культурно-історичні риси українського соціуму за дослідженнями В. Доманицького: особиста свобода, свобода віри і думки, своєрідність соціального устрою, відмінного від «германського», несприйняття азійських культурних зразків і впливів та водночас відчуття належності чи спорідненості з усією Європою. Серед культурних особливостей – ще й конфліктність у власному середовищі.

Місце України у цивілізаційному просторі характеризується її пограничним статусом, і як наслідок – великою роллю у захисті усього європейського культурного простору та водночас споживацьким ставленням Європи до України.

Висновки Василя Доманицького щодо історичної долі українців можуть викликати неоднозначну оцінку, однак не видаються архаїчними з позицій наукових підходів сучасної епохи. За позиціями історика минулого його наукове сумління та власне культурне єство. Все ж, враховуючи конкретність висновків щодо духовного світу українців та їх укладу соціального життя, професіоналізм історика Доманицького реалізовувався крізь спротив власної натури – тяжіння до західноєвропейської культури та ототожнення себе і свого народу з нею. Принцип наукової достовірності керував істориком надійніше за власні симпатії і упередження.

Список використаної літератури

1. Богдашина О. Проблема цивілізації в історичній науці в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 18. – С.13-20.
2. Куций І.П. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною і Європою. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2016. – 480 с.
3. Доманицький В.М. Чи історія України єсть історія? Стаття. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.95. - №33. – 2 арк.
4. Киян О.І., Токар Н.М. За сто років до Марка фон Гагена: Василь Доманицький. «Чи історія України єсть історія?» // Наукові записки. Серія: історичні науки. – Кіровоград, 2009. – Вип. 12. – С.243-249.
5. Доманицький В.М. Чи історія України єсть історія? // Доманицький В.М. Із науково-творчої спадщини. Книга третя. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2013. – С.20-24.
6. Поліщук В.Т. Василь Доманицький як історик // Доманицький В.М. Із науково-творчої спадщини. Книга третя. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю.А., 2013. – С.7-19.
7. Листи Доманицького В.М. 23 червня 1902 р. – 7 червня 1913 р. – Центральний державний історичний архів України у місті Києві. – Ф.1235. – Оп. 1. – Од.зб.457. – 147-181, 183-209, 300-386 арк.
8. Брайчевський М.Ю. Твори. Том I: Соціально-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2004. – 720 с.

References

1. Bogdashyna, O. (2008). The problem of civilization in historical science in Ukraine (second half of the XIX – the beginning of the XX century). *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini (Historiographical research in Ukraine: collection of scientific works)*, 18, 13–20. (in Ukr.).
2. Kutsiy, I. P. (2016). *Civilizational identities in Ukrainian historiography of the late 18th – early 20th centuries: between Slavic lands and Europe*. Ternopil : Textbooks and manuals. 480 p. (in Ukr.).
3. Domanytskyi, V. M. Is the history of Ukraine a history? Article. *Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky, fund 95, archive file 33*, 2 sheets. (in Ukr.).
4. Kyian, O. I. & Tokar, N. M. (2009). One hundred years before Mark von Hagen: Vasyl Domanytskyi. “Is the history of Ukraine a history?”. *Naukovi zapysky. Seriya: istorychni nauky. Kirovograd (Scientific notes. Series: historical sciences)*, 12, 243–249. (in Ukr.).
5. Domanytsky, V. M. (2013). Is the history of Ukraine a history? In V. M. Domanytsky. *From the scientific and creative heritage. The third book*, 20–24. Cherkasy : publisher Y. A. Chabanenko. (in Ukr.).
6. Polishchuk, V. T. (2013). Vasyl Domanytskyi as a historian. In V. M. Domanytskyi. *From the scientific and creative heritage. The third book*, 7–19. Cherkasy : publisher Y. A. Chabanenko. (in Ukr.).
7. Letters of V. M. Domanytskyi (1902–1913). *Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 1235, description 1, archive file 457*, 147–181, 183–209, 300–386 sheets. (in Ukr.).
8. Braichevskiy, M. Yu. (2004). *Writings. Tom I*. Kyiv : Elena Teliga Publishing House. 720 p. (in Ukr.).

FARENIY Igor, Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of Department of Archaeology and special spheres of historical science of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, e-mail: fareniy_igor@ukr.net

CONCEPT OF UKRAINIAN HISTORY BY VASYL DOMANYTSKYI: UKRAINE IN THE CIVILIZATION STRUCTURE OF THE WORLD

Abstract. Introduction. *The raised topic concerns the civilizational approach to the history and views of the Ukrainian researcher-encyclopedist in the end of the XIX – the beginning of the XX century Vasyl Domanytskyi (1877–1910). Domanytskyi’s creative heritage is not reflected in special works devoted to the civilizational orientations of leading historians. At the same time, the scientist gave the problem of cultural and historical sovereignty of Ukraine and its historical mission a special investigation “Is the history of Ukraine a history?”.*

Purpose of the articles is according to the research of Vasyl Domanytskyi to analyze the civilizational certainty and nature of the interaction of Ukrainian society with the surrounding social environment, the place of Ukrainian society in the geopolitical and geocultural space.

Results. *Vasyl Domanytskyi referred Ukraine to the “civilized world” – that is, to the country of the European cultural space. In the structure of Europe, the Ukrainian lands represent the “edge of the European world.” Behind him to the east, the researcher saw a fundamentally different cultural terrain – Asia, which, according to Domanitskyi, is an anti-civilization force. Ukraine has nothing in common with it and acts as an outpost that protects the European world from Asia. At the same time, Europe has not been able to assess this fairly.*

Domanytskyi considered freedom of public life, faith, thought and speech to be the defining cultural feature of Ukrainians. At the same time, the researcher denied the universality of Western European forms of social life. The historian considered the Western European feudal system inappropriate for Ukrainians and other Slavic peoples. Ukrainians in the first half of the seventeenth century raised the question of civil liberties earlier than Western Europe in the form of the French Revolution of the late eighteenth century.

Poland’s attack on the spiritual life of Ukrainians and the introduction of feudal order led in the middle of the seventeenth century to a nationwide uprising led by Bohdan Khmelnytskyi. However, the confrontation with the Polish-Lithuanian Commonwealth, according to Domanytskyi, had primarily

positive consequences only for neighboring countries. For advice to preserve his power, Khmelnytskyi entered into an alliance with the Russian state. His followers divided the people by confrontation. But in the conditions of the destruction of Ukraine as a subject of political life, the Ukrainian people preserved their fundamental cultural and value orientations, which Domanytskyi called "the ideas of humanity".

Originality. *In the presented article the problem of Vasyl Domanytskyi's views on the civilizational sovereignty of Ukraine is raised for the first time.*

Conclusion. *Ukraine is a part of the cultural body of Europe, but with values differ from the Western European world. Standing cultural and historical features of Ukrainian society, according to Domanytskyi: personal freedom, freedom of faith and thought, combined with conflict in their own environment, the uniqueness of a social system differ from Western Europe, hostility to Asian cultural models and at the same time a sense of belonging to Europe. Ukraine has a major role to play in protecting the European cultural space. However, Europe is a consumerist.*

Key words: *Vasyl Domanytskyi, history, Ukraine, civilization, Europe, Asia.*

Одержано редакцією 13.04.2021

Прийнято до публікації 29.06.2021

УДК 930.2:070(091)(477.83-25):94(477)

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-18-25

ЛАЗУРКО Лідія Миколаївна,

доктор історичних наук, доцент
кафедри історії України Дрогобицького
державного педагогічного університету
імені Івана Франка

Orcid ID: 0000-0002-9748-9249,

e-mail: lazurkol@gmail.com

УКРАЇНСЬКА ТЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ ЛЬВІВСЬКОГО ЧАСОПISУ «RUŚ» (1911 р.)

У статті висвітлено питання представлення української тематики на сторінках одного з львівських криптоісторичних часописів під назвою «Ruś». Czasopismo poświęcone dziejom i kulturze Ukrainy, Podola, Wołynia i Rusi Czerwonej». Видання виходило у світ протягом 1911 р, а ініціатором його створення та редактором був знаний польський публіцист і літератор, історик-аматор Ф. Равіта-Гавронський, який поділяв, активно розвивав і популяризував націонал-демократичні ідеї. З'ясовано, що основу змістового наповнення видання складала праця з історії та культури східних теренів колишньої Речі Посполитої, переважно львівських авторів, що, або робили свої перші кроки у науці, або, як Ф. Равіта-Гавронський, не були професійними дослідниками минулого. Тому, за рівнем друкованих на шпальтах часопису «Ruś» досліджень та критики, він не міг гідно конкурувати з фаховими науковими виданнями. Водночас пропонувані для обговорення на його сторінках теми не знайшли широкої підтримки у польському суспільстві.

Ключові слова: *наукова періодика, «Ruś», україніка, польська історіографія, Ф.Равіта-Гавронський.*

Постановка проблеми. У другій половині XIX ст. доволі динамічно розвивалась польська наукова періодика в галузі історії. Особливе місце вона посідала у Львові як одному з головних осередків тогочасної польської історичної науки. Перші видання мали криптоісторичний характер – дослідження минулого займали лише частину змісту таких часописів як «Biblioteka Ossolińskich» (1862-1869) чи «Przewodnik Naukowy i Literacki» (1873-1919). Згодом з'явилися такі вузькоспеціальні проекти, як «Przegląd Archeologiczny» (1876-1890) та, уже у XX ст., «Miesięcznik Heraldyczny» (1908-1915) [1]. Найважливішим

серед польських історичних часописів, що виходили у Львові, був заснований у 1887 р. як орган Історичного товариства перший фаховий часопис універсального характеру „Kwartalnik Historyczny» [2, 175–198]. І якщо різноманітні аспекти діяльності „Kwartalnika Historycznego» вивчаються уже давно, то інші крипто- і спеціально-історичні львівські видання ще чекають таких досліджень [3; 4; 5]. З поміж цих видань вирізнялась діяльність одного з криптоісторичних проєктів під назвою «Ruś. Czasopismo poświęcone dziejom i kulturze Ukrainy, Podola, Wołyńia i Rusi Czerwonej», що виходив протягом 1911 р. за редакцією Ф. Равіти-Гавронського, фокусувався на минулому «східних кресів» давньої польської держави, демонструючи вельми специфічне, подане крізь призму крайнього націоналізму його бачення.

Виклад основного матеріалу. Витоки ідеї створення такого характеру видання, яким був часопис «Ruś», сягають польської романтичної історіографії, представлені наприкінці XIX ст. іменами К. Шайнохи, А. Яблоновського, М. Дубецького, Ф. Равіти-Гавронського. Основою їхніх наукових інтересів була теорія східних польських етнічних меж («кресів»). Ця концепція виникла на підставі одного з найпоширеніших історико-національних міфів романтичної доби, поява якого тісно пов'язана з розвитком польської національно-демократичної ідеології, що під впливом трагічних невдач XVIII ст. прагнула в минулій величі (в тому числі й територіальній) знайти нову підпору для відродження Польщі.

Ініціатор створення часопису «Ruś» Ф. Равіта-Гавронський акцептував ідейні засади польського націоналізму, головним завданням якого було відновлення державності шляхом об'єднання зусиль усіх верств населення, соціальні інтереси яких мали підпорядковуватись інтересам національним [6, 17-23].

Ф. Равіта-Гавронський не був фаховим істориком, але дослідження минулого, а саме історії України, становили значну частку його творчості. Характеризуючи доробок Ф. Равіти-Гавронського, сучасний польський дослідник Є. Коко відзначає надмірний критицизм у його баченні як минулого українського народу, так і актуальних національних прагнень. Помітною була також його роль у поширенні негативного стереотипу українця в польському суспільстві, що загострювало польсько-українські протистояння не стільки у дослідницькій, скільки у політичній площині. Сприймаючи український народ крізь призму його історії, він трактував його як спадкоємця козацької анархічної традиції. Ф. Равіта-Гавронський заперечував існування українців як народу та, навіть, як самостійної етнографічної групи. На думку Є. Коко, на таке його сприйняття вплинуло українське національне відродження, яке підривало основи польського панування на етнічних українських теренах і перешкоджало входженню цих земель до складу незалежної Польщі.

У 1910 р. Ф. Равіта-Гавронський виступив з ініціативою видання щоквартального наукового історичного часопису під назвою «Ruś», присвяченому виключно історії Русі та польсько-руських відносин. Як писав у своїх спогадах сам автор, «думка про потребу видання такого квартальника віддавна витала в моїх мріях. Поштовхом до цього була потреба оборони нашої історії від наклепів і фальшування, якими її закидали зухвалі руські історики, наштамповані Михайлом Грушевським, професором Львівського університету» [7, 130]. З останнім у Ф. Равіти-Гавронського були давні й тривалі суперечки, що не завжди залишалися в межах академічної коректності [8, 61-63].

У редакційному зверненні, окреслюючи мотиви створення часопису, Ф. Равіта-Гавронський наголошував: «Щораз більший розвиток національного життя, культурний та інтелектуальний поступ не лише повинні відкрити нові напрямки діяльності, але й змушують нас до концентрації духовних сил з метою утримання тих позицій як оборонних пунктів найважливіших справ і національних інтересів. Кожна спільна праця в цьому напрямку не є роботою лише для сьогодення, хоч такою й може видаватись, а є працею для майбутнього» [9, sygn. 1125].

Часопис створювався у Львові. Видавцем і відповідальним редактором був Ф. Равіта-Гавронський. На перших порах основним помічником Ф. Равіти-Гавронського була Гелена

Полячкувна. Що стосується архітектоники часопису, то його структура була типовою для тогочасних наукових історичних видань (наприклад «Kwartalnika Historycznego») і мала наступні рубрики: дослідження, оцінки і звіти та бібліографія.

Образ України на сторінках часопису якнайкраще постає у низці показових публікацій. На початку ХХ ст. вкотре, але з новою силою, на політичній арені зазвучала тема Червенської землі. Так, у 1909–1912 рр. між правими правлячими силами Росії і польськими політиками, репрезентованими в Думі «польським клубом», виникло протистояння з приводу Холмщини і Підляшшя, земель, які у цей час були заселені переважно українською людністю. Після тривалого періоду обговорення у 1912 р. царська влада прийнята постанову про виведення цих земель зі складу Привіслянського краю (після повстання 1863 р. так називали Царство Польське. – *Л. Л.*) та перепідпорядкування їх, у статусі Холмської губернії, безпосередньо Росії [10, 145–150]. Це сколихнуло польські патріотичні кола, і львівський історик А. Шелонговський навіть опублікував дослідження «Руське питання у світлі історії» [11].

Огляд цієї праці для часопису «Ruś» здійснив Станіслав Здзярський – польський славіст та історик літератури [12, 452–461]. У цьому огляді, поміж ідей А. Шелонговського, можемо бачити й ставлення самого Здзярського до «руського питання». Назагал для цього історика-аматора українська історична наука була наповнена «брехнею руських псевдоісториків», що під керівництвом проф. Грушевського «намагаються довести, що польський елемент на «руських» землях був чужим, не автохтонним» [12, 452]. Відтак А. Шелонговський постає героєм, що першим узявся за спростування цього. Щоправда, рецензент, озброєний філологічним завзяттям, знаходить деякі огріхи у шанованого в наукових колах польського історика. Наприклад, закидає Шелонговському є некоректність вислову «історичне право Польщі на Русі», вважаючи правильним формулювання «до Русі». Аргументуючи, він зауважував: «Між цим є величезна різниця, бо той, хто є оборонцем інтересів Польщі на Русі, той не може вести боротьбу за оборону прав Польщі до Русі, і що тільки перша з цих позицій є наукова, а друга є питанням політичного насильства, головно збройного» [12, 452]. Отож для С. Здзярського історичне право – це право меча, яким вирішувалися всі суперечки в час перетворення династичних держав у національні. З прик-рістю рецензент зауважував, що А. Шелонговський у своєму дослідженні не звернувся до антропологічно-етнологічних напрацювань про расове (не пле-мінне) походження малорусинів, що для їхнього славізму було б нищівним [12, 460].

Вельми цікавою була публікація на сторінках часопису, виразника ідеології польського націоналізму, єврейських хронік, описів і елегій часів Хмельницького у опрацюванні знаного дослідника старовини М. Балабана. Попри те, що ця публікація мала причинковий характер, вона розташовувалась у рубриці «Дослідження». Можливо, це пояснюється суто технічним моментом – на час створення часопису і виходу його першого номеру рубрики «Miscellanea» у ньому ще не було. У вступі М. Балабан зауважував, що польські євреї за увесь час існування Речі Посполитої не дали світові жодного поета, і лише 1648 рік, спокійний для Європи та бурхливий для Польщі й України, «розплутав струни Давидових гусел і вклав перо до рук єврейських хронікерів» [13, N1, 46]. Причини цього М. Балабан пояснював тим, що «Хмельницький вогнем і мечем нищив цілий край, переслідував і вбивав шляхту та євреїв. Загрозливі вигуки котились цілою Європою, а єврейські втікачі, розбігшись по заходу Речі Посполитої, а звідти – за межі вітчизни, взяли там оповідати про страшне нещастя, котре накрило Польщу, а з нею і євреїв» [13, N1, 47]. У часописі було опубліковано текст головної єврейської хроніки тих часів – оповідь «Глибоке багно» («Jawein Mescula») Натана Гановера. Відомими були численні її передруки та переклади різними європейськими мовами: у Венеції 1653 р., Бжегу Дольному (нім. Дихенфурт) у 1727 р., Амстердамі у 1686 р., Львові у 1851 та 1877 рр., та ін. Публікації самого тексту передували невеликий біографічний нарис (передрук з передмови до німецькомовного видання) про автора, що походив з Кракова, а одружившись, оселився на Волині.

Коментуючи, М. Балабан зупинявся, найперше, на тлумаченні назви хроніки «Глибоке багно», що, на перший погляд, була парафразом з 69 псалму «я тону в глибокому багні». Проте він вбачав в ній інші смисли. Зазначаючи, що слово «Jawein» з єврейської означало також «ті, що сповідують грецьку віру», М. Балабан перекладав назву цієї хроніки як «Козацьке болото». Окрім того, М. Балабан коротко зупинявся й на характеристиці мовних та стилістичних особливостей твору, зауважуючи, що біблійна стилістика та запозичення багатьох фраз зі Святого письма надавало йому східних барв. Він писав: «Читаючи, забуваєш, що події відбувались у Польщі XVII ст., а подумки переносишся у Давній Єгипет, де переслідували синів Ізраїлевих». Попри те, що хроніка Ганновера була знаною і її широко використовували польські історики, на думку М. Балабана, нерозкритим залишався її потенціал у плані вивчення тогочасних звичаїв та традицій, єврейського шкільництва, адміністрування, тощо [13].

Українській тематиці присвячувалися й публікації самого Ф. Равіти-Гавронського. Так в історико-географічному дослідженні «Природні умови життя козацької України» автор намагався, як декларував сам, більш повно пізнати генезу козащини та її розвиток на землях давньої Речі Посполитої [14, 365–396]. На його думку, неможливо було вивчати це явище виключно з політичного, національного чи суспільного становища – усі ці чинники необхідно з'ясовувати у зв'язку з теренами, на яких постала козащина. Тобто потрібно вивчити край, стосунки з сусідніми народами, усі природні умови життя, включаючи гідроніми, топографію й клімат. Він вважав, що знаючи, як ці чинники впливають на формування не лише особистості, а й суспільств, народів і держав, не можна ігнорувати їх при дослідженні генези козацького суспільства. Ф. Равіта-Гавронський намагався представити найзначніші географічні, топографічні і природничі риси України, щоби читач, приступаючи до ознайомлення з життям цього краю і його звичаями, міг розуміти не лише те, на якому тлі природи поставало фізичне та культурне життя місцевого суспільства, але й бачив, в якій залежності була людина, суспільство, цілий народ а, часто, і його історична доля, від природи.

Ще одне з досліджень Ф. Равіти-Гавронського, опубліковане на шпальтах часопису, стосувалось походження назви Україна, появу якого автор пов'язував з поняттям і характером козащини [15, 36–45]. На думку Ф. Равіти-Гавронського, слова, співзвучні зі словом Україна, зустрічались у багатьох слов'янських мовах. Вперше згадувана у 1187 р., уже у XV ст. ця назва була настільки поширеною, що про неї знали в Москві і Польщі, а у XVI ст. вона вже увійшла до побутового вжитку і використовувалась у дипломатичному листуванні. Автор стверджував, що поняття «українець» було рівнозначними до поняття, котре вживали на означення жителів багатьох державних погранич, де жили московські, польські, татарські «україни». Він вважав, що коли наприкінці XVI – на поч. XVII ст. назва Україна почала ототожнюватись з певною частиною краю чи провінції, саме тоді, та й то лише завдяки тому, що на тих «українах» стала зароджуватись сваволя, заходилися осідати грабіжники та відчайдухи, що шукали «солдатського хліба» і яких називали козаками. Так поволі, пише Ф. Равіта-Гавронський, ця загальна назва почала перетворюватись на власну назву. На його думку, прикметник «українець» передував поширенню іменника «Україна», назви, що стала притаманною території Київського, Брацлавського та Подільського воєводств. Але у такому значенні це найменування в Речі Посполитій у XVI ст. ще не було поширене, його розуміли тільки як державне пограниччя, і лише наприкінці століття встановилось значення цього поняття як назви провінції, певної території. З цього автор робив висновок, що назва Україна, у первинному розумінні, означала лише граничну смугу землі, що лежала вздовж татарського і валаського кордону, тобто на пограниччі Київського, Брацлавського та Подільського воєводств. Це пояснювало наявність у номенклатурі Речі Посполитої не однієї, а кількох «україн»: литовської, польської, київської, подільської. На думку Ф. Равіти-Гавронського, назва Україна розширилась від поняття пограниччя до поняття цілої провінції лише з часом, та й то, через постійне змішування між собою, їх важко було розмежувати. Як вважав дослідник, «Україна» не означала жодного етнографічного поняття. Попри поширене вживання назв

«українці», «українські люди», «граничні піддані», ці окреслення стосувались не поняття народності, а виключно територіального проживання.

Своєрідне бачення продовження козацької тематики у XVIII ст. запропонував М. Дубецький у дослідженні «Один з небагатьох», присвяченому особі Августа Яблоновського, більше відомого в історії під прізвиськом «князь-козак». У доволі розлогому вступі до теми автор багато уваги приділив роздумам про причини втрати Польщею незалежності та значення несподіваних, але таких потужних за своїм впливом явищ, як прийняття конституції 3 Травня, Тарговицька конфедерація, боротьба під проводом Т. Костюшка тощо. Предметом свого вивчення автор зробив погляди ширших шляхетських верств на події в країні, що перебувала на межі краху. Їх зусилля на шляху провадження реформ залишались мало досліджуваними, писав М. Дубецький, адже традиційно до уваги дослідників потрапляли питання, що вирішувались представниками суспільної верхівки у високих кабінетах. А тим часом ближчий розгляд цих тем, зауважував автор, давав несподівані результати, котрі свідчили про інтуїтивне відчуття звичайними шляхтичами потреби виходу на нову для тодішньої доби дорогу, розраховуючи на допомогу народних мас у відстоюванні незалежності. Саме в їх середовищі першими зароджувались рефлексії про долю селян, а прийняття травневої Конституції було уже спробою якогось вирішення цих дразливих питань.

До таких осіб, котрі задовго до травневих рішень впроваджували у життя схожі до них постулати, належав новгородський воєвода князь Август Яблоновський, що виявляв незмірну прихильність до селянського населення в Україні на Київщині, демонстративно ідентифікуючи себе з українською старовиною. Князь у 1788 р. під іменем Миколи прийняв унію, відпустив оселедця і звільнивши частину підданих від панщини, утворив з них надвірний козацький загін з 500 вершників. М. Дубецький представляв його як чоловіка, котрий ще до початку війни 1792 р., один з небагатьох, ведений радше інстинктами, а ніж свідомістю постановив (нехай лише у власних селах) здійснити зміни в умови правового існування селянського стану, щоби у такий спосіб залучити їх до оборони вітчизни, котра втрачала незалежність [16, 349–364].

Тему з історії освіти піднімав на сторінках часопису К. Осташевський-Баранський у розвідці про суперечки довкола руської абетки у Галичині на поч. XIX ст., а саме – використання кириличного чи латинського шрифтів на позначення русинської фонетики. Ця проблема постала після видання Вацлавом Олешком русинських народних пісень, надрукованих за допомогою латинського алфавіту, а загострилась після того, як греко-католицький священик Й. Лозинський опублікував у 1834 р. статтю «Про впровадження польського алфавіту до руського письма». Незабаром з'явилась відповідь Й. Левицького, який став на захист кирилиці, намагаючись з історичного, лінгвістичного та фонетичного поглядів спростувати аргументи Й. Лозинського [17, 96–105]. Прикметною особливістю цього дослідження було те, що автор змальовував не стільки проблему творення культури мови, а радше загальну ситуацію довкола мовного питання, політизуючи та ідеологізуючи її. Він, зокрема, акцентував на особливостях австрійської політики у питаннях освіти на новоприєднаних землях та тій користі, яка могла впливати для влади зі створення руської окремішності. На доведення цього К. Осташевський-Баранський цитував куратора шкільної освіти у Львівській губернії Корандра, який ще у 1775 р. у своїй доповіді про нормальні школи зазначав, що провінція не заселена виключно поляками і що на більшій колишній червоноруській території польська мова не є мовою спілкування простого населення. Це схиляло К. Осташевського-Баранського до думки, що намагання Австрії утримати контакт з Галицькою Руссю і схилення її під свій вплив тягнулось червоною ниткою протягом усього часу її панування. Ключовим моментом у цьому процесі створення системи противаг було відкриття у Відні духовної семінарії для русинів (1774 р.). Саме з цією подією був пов'язаний перший масовий наклад руських граматик (8000 примірників) – коштом уряду, для забезпечення елементарного освітнього рівня русинського населення. Не менш важливе значення мало створення імператором Францом I руської митрополії у Львові (1807 р.), що на думку автора, заклало «підвалини довготривалого еретичного руху».

Висновки. Ініціатором створення часопису та його редактором був знаний польський публіцист і літератор, історик-аматор Ф. Равіта-Гавронський, який розділяв та активно розвивав і популяризував націонал-демократичні ідеї. Шляхтич за походженням, він народився й виріс на Правобережжі України і, трактуючи ці землі як свою малу батьківщиною, вважав за моральний обов'язок обороняти їх від всього «непольського» будь-якими доступними способами, зокрема й через провадження освітньо-пропагандистської діяльності.

Основу змістового наповнення видання складала праця з історії та культури східних теренів колишньої Речі Посполитої, переважно львівських авторів, що, або робили свої перші кроки у науці, або, як Ф. Равіта-Гавронський, не були професійними дослідниками старовини. Тому, за рівнем друківаних на шпальтах часопису «Ruś» досліджень та критики, він не міг гідно конкурувати з фаховими науковими виданнями. Водночас пропонувані для обговорення на його сторінках теми не знайшли широкої підтримки у польському суспільстві. Тому проєкт, створений на приватні кошти та зусиллями Ф. Равіта-Гавронського, без додаткової фінансової й інтелектуальної підтримки, проіснувавши рік, заклався.

Список використаних джерел і літератури

- Jarowiecki J. Dzieje Prasy Polskiej we Lwowie do 1945 roku / J. Jarowiecki. – Kraków : Księgarnia Akademicka, 2008. – 502 s.
- Toczek A. Czasopiśmiennictwo historyczne we Lwowie (1867–1918). Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / A. Toczek. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – Т. III. – S. 175–198.
- Wójcik–Łagan H. Sto lat «Kwartalnika Historycznego» / H. Wójcik–Łagan // Przegląd Humanistyczny. – 1988. – № 4/5. – S. 145–158.
- Maternicki J. Miejsce i rola «Kwartalnika Historycznego» w dziejach historiografii polskiej. Historia jako dialog / J. Maternicki. – Rzeszów : Wyd. Wyższej szkoły pedagogicznej, 1996. – S. 273–290.
- Лазурко Л. Часопис «Кwartalnik Historyczny» і розвиток польської історіографії останньої чверті XIX – першої половини XX ст. / Л. Лазурко. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, 2010. – 282 с.
- Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości / E. Koko. – Gdańsk : Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2006. – 276 s.
- Rawita-Gawroński F. Ludzie i czasy mego wieku. Wspomnienia, wypadki, zapiski (1892–1914) / F. Rawita-Gawroński // іprac., przedm. i przypisy E. Koko. – Gdańsk : Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2012. – 265 s.
- Тельвак В. Польська грушевська кінець XIX – початку XX ст.: Постаті та ідеї / В. Тельвак // Studia Polsko-Ukraińskie. – 2016. – Т. 3. – С. 61–63.
- W sprawie wydawnictwa czasopisma historycznego «Ruś». Muzeum Narodowe w Warszawie. Archiwum Franciszka Rawity-Gawrońskiego. Sygn. 1125.
- Захарчин Н. Г. Ідея утворення Холмської губернії та українська громадсько-політична думка Галичини (1909–1912 рр.) / Н.Г. Захарчин // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». – 2006. – № 555: Держава та армія. – С. 145–150.
- Szelągowski A. Kwestya ruska w świetle historii / Szelągowski A. Odbitka z Przeglądu narodowego. – Warszawa: Druk. F. Wyszyńskiego i S-ki, 1911. – 142 s.
- Zdziarski S. [Rec.]: Szelągowski A. Kwestya ruska w świetle historii / S. Zdziarski // Odbitka z Przeglądu narodowego. – Ruś. – 1911. – № 4. – S. 452–461.
- Balaban M. Kroniki, opisy i elegie hebrajskie z czasów Chmielnickiego / M. Balaban // Ruś. – 1911. – № 1. – С. 46 – 63; № 2. – С. 152 – 176; № 3. – С. 285 – 300; № 4. – С. 397– 412.
- Rawita-Gawroński F. Przyrodzone warunki życia Ukrainy kozackiej / F. Rawita-Gawroński // Ruś. – 1911. – № 4. – S. 365–396.
- Rawita-Gawroński F. Nazwa Ukrainy, jej początek i character / F. Rawita-Gawroński // Ruś. – 1911. – № 1. – S. 36–45.
- Dubiecki M. Jeden z niewiełu / M. Dubiecki // Ruś. – 1911. – № 4. – С. 349 – 364.
- Ostaszewski-Barański E. Pierwsze spory o alphabet na Rusi czerwonej / E. Ostaszewski-Barański // Ruś. – 1911. – № 1. – S. 96 – 105.

References

- Jarowiecki, J. (2008). The history of the Polish Press in Lviv until 1945. Kraków : Księgarnia Akademicka, 2008 (in Polish)

2. Toczek, A. (2005). Historical journals in Lviv (1867–1918). *Wielo-kulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. (The multicultural historical environment of Lviv in the 19th and 20th centuries.)* / pod red. Maternickiego J., Zaszkiłniaka L. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. III, 175–198 (in Polish)
3. Wójcik–Łagan, H. (1988). One hundred years of the «Kwartalnik Historyczny». *Przegląd Humanistyczny (The Humanistic Review)*. 4/5, 145–158 (in Polish)
4. Maternicki, J. (1996). The place and role of the «Kwartalnik Historyczny» in the history of Polish historiography. *Historia jako dialog*. Rzeszów: Wyd. Wyższej szkoły pedagogicznej (in Polish)
5. Lazurko, L. (2010). «Kwartalnik Historyczny» Journal and the Development of Polish Historiography in the Last Quarter of the 19th and the First Half of the 20th Century. Drohobych. (in Ukraine)
6. Koko, E. (2006) Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) towards Ukraine and its past. Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego (in Polish)
7. Rawita-Gawroński, F. (2012). The people and times of my age. Memoirs, accidents, notes (1892–1914). Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego (in Polish)
8. Telvak, V. (2016). Hrushevsky study in the Poland of the late XIX – early XX centuries .: Figures and ideas. *Polish-Ukrainian Studies*. 3, 61–63. (in Ukraine)
9. On the publishing of the historical periodical «Rus». National Museum in Warszawa. Archiwum Franciszka Rawity-Gawrońskiego. Sygn. 1125. (in Polish)
10. Zaharchyn, N. (2006). The idea of the formation of the Kholm province and the Ukrainian socio-political thought of Galicia (1909-1912). *Bulletin of Lviv Polytechnic National University*. 2006. № 555: State and army. 145–150. (in Ukraine)
11. Szelągowski, A. (1911). The Ruthenian question in the light of history. Warszawa: Druk. F. Wyszyńskiego i S-ki (in Polish)
12. Zdziarski, S. (1911). [Rec.:] Szelągowski A. The Ruthenian question in the light of history. *Ruś*. 4, 452–461 (in Polish)
13. Balaban, M. (1911). Chronicles, descriptions and Hebrew elegies from the Khmelnytsky times. *Ruś*. 1, 46 – 63; 2, 152 – 176; 3, 285 – 300; 4, 397– 412 (in Polish)
14. Rawita-Gawroński, F. (1911). Natural living conditions of the Cossack Ukraine. *Ruś*. 4, 365–396 (in Polish)
15. Rawita-Gawroński, F. (1911). The name of Ukraine, its origin and character. *Ruś*. 1, 36–45 (in Polish)
16. Dubiecki, M. (1911). One of the few. *Ruś*. 4, 349 – 364. (in Polish)
17. Ostaszewski-Barański, E. (1911). The first disputes about alphabet in Czerwona Ruś. *Ruś*. 1, 96–105 (in Polish)

LAZURKO Lidia. PhD hab. (History), Assistant Professor of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, e-mail: lazurkol@gmail.com

UKRAINIAN TOPICS ON THE PAGES OF THE LVIV JOURNAL «RUŚ» (1911)

Abstract. Introduction. *The article covers the issue of presenting Ukrainian topics on the pages of one of Lviv's crypto-historical journals called «Ruś» Czasopismo poświęcone dziejom i kulturze Ukrainy, Podola, Wołynia i Rusi Czerwonej». The periodical was published during 1911, and the initiator of its creation was a well-known Polish publicist and writer, amateur historian F. Ravita-Gavronsky, who shared and actively developed and popularized national- democratic ideas.*

The purpose of the article. *To find out, based on the analysis of a number of illustrative publications, the image of Ukraine and Ukrainians that appeared on the pages of the journal «Ruś».*

Research results. *The basis of the content of the publication were works on the history and culture of the eastern territories of the former Polish-Lithuanian Commonwealth - the so-called «kresy» (peripheral lands). The analysis of these materials gives an idea of the specifics of the position of the authors of the journal on the past of Ukraine and Ukrainians. Researchers united around the journal Ruś demonstrated a strong Polish-centric view of the common history, which did not contribute much to Polish-Ukrainian scientific cooperation. The authors of the journal were mostly from Lviv, who either took their first steps in science or were not professional researchers of past. The insufficiently competitive scientific level of the materials published in the pages of Ruś journal and the lack of public interest negatively affected the possibility of the project's existence.*

Originality. *The article managed to explore the peculiarities of interpretations by Polish historians the image of Ukraine and Ukrainians that appeared on the pages of the journal Ruś.*

Conclusion. *The content of the publication was based on works on the history and culture of the eastern territories of the former Polish-Lithuanian Commonwealth, mostly by Lviv authors who either took their first steps in science or, like F. Ravita-Gavronsky, were not professional researchers of past. Therefore, according to the level of research and criticism published in the pages of the journal «Ruś», it could not compete with professional scientific periodicals. At the same time, the topics proposed for discussion on its pages did not find widespread support in Polish society.*

Key words: *scientific periodicals, journal «Ruś», Ukrainian studies, Polish historiography, F. Ravita-Gavronsky.*

Одержано редакцією 14.04.2021
Прийнято до публікації 29.06.2021

УДК 94 (477.46):378:6

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-25-34

ЧУБИНА Тетяна Дмитрівна,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України
Orcid ID: 0000-0002-9383-3604
e-mail: chubina@ukr.net,

СПРКІНА Оксана Олексіївна,

кандидат історичних наук, доцент кафедри іноземних мов Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України
Orcid ID: 0000-0001-7932-0127
e-mail: ksenyasp@gmail.com,

КОРОТЯЄВ Сергій Іванович,

кандидат історичних наук, викладач-методист Черкаських територіальних курсів цивільного захисту та безпеки життєдіяльності 2-ї категорії
Orcid ID: 0000-0002-0976-4694
e-mail: alesh2012@ukr.net

ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ: ДЕФІНІЦІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті досліджено поняття «інженерно-технічна інтелігенція». Розглянуто історію розвитку та еволюцію дефініцій в радянській та вітчизняній історіографії. Запропоновано власне визначення терміну.

Ключові слова: *інженер, інтелігенція, науково-технічна підготовка, кваліфікована розумова праця, професійні групи, спеціаліст, соціально-професійна група.*

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток промисловості регіону Східної Європи привів до суттєвого зростання (а подекуди й появи) інженерно-технічної інтелігенції.

Вивчення інженерно-технічної інтелігенції як особливої соціально-професійної групи інтелігенції в світлі уваги сучасних вітчизняних дослідників до так званих малих соціальних груп має безперечний науковий інтерес. Однак тут дослідники стикаються з методологічною проблемою, пов'язаною з недостатньою розробкою соціально-професійної структури інтелігенції. У вітчизняній історіографії не лише не вироблені

достатньою мірою критерії приналежності до інженерно-технічної інтелігенції, але й не має єдиного сталого визначення для окреслення вказаної соціально-професійної групи. Найчастіше дослідники використовують терміни «виробничо-технічна інтелігенція», «інженерно-технічні працівники», «інженерно-технічний персонал», «технічна інтелігенція» і т.п. Ми вважаємо, що це не зовсім вірно, хоча не можна не погодитися з думкою одного з дослідників радянської технічної інтелігенції – О. В. Струченкова, який відмічав стилістичну зручність вживання всіх цих термінів [1, 130].

Мета дослідження полягає у дослідженні історії розвитку поняття «інженерно-технічна інтелігенція» в радянській і вітчизняній історіографії, та обґрунтуванні власного трактування дефініції.

Виклад основного матеріалу. Не дивлячись на велику кількість точок зору у визначенні поняття «інтелігенція», більшість з них зводиться до двох найпоширеніших позицій: етичної та соціологічної.

Згідно з першою, сформованою ще у ХІХ ст., під інтелігенцією розуміють так звану духовну еліту нації, «хранительку» загальнолюдських і національних цінностей, яка відрізняється від широких мас спеціалістів і від правлячої бюрократії. Згідно з другою, інтелігенція розглядається як масова соціально-професійна верства, основним критерієм приналежності до якої є заняття професійною розумовою працею. Більшість дослідників розглядає інтелігенцію саме з соціологічних позицій. Це обумовлено, у першу чергу, тим, що ця концепція істотно знижує рівень суб'єктивізму при визначенні критеріїв приналежності до категорії інтелігенції.

В основі більшості визначень терміну «інтелігенція» покладено категорію «розумова праця», яка характерна для цієї соціальної групи суспільства. Саме характер праці, на думку багатьох дослідників (як істориків, так і соціологів), є основним критерієм приналежності до інтелігенції. Однак заняття розумовою працею властиво не лише інтелігенції, але й службовцям. Вирішуючи питання розмежування цих соціальних груп суспільства, дослідники зробили спроби знайти професійні особливості в самому характері розумової праці, в результаті чого виникло питання про її критерії. Автори соціологічних праць щодо соціалістичного суспільства розглядають поняття «службовці» ширше, ніж «інтелігенція», розуміючи під ним людей, які зайняті не фізичною, а розумовою працею, і знаходяться на службі у державних організаціях і закладах, а також в апараті громадських організацій [2, 163].

У разі збігу соціальних меж цих двох верств суспільства інтелігенція виступає як своєрідна «вища ланка» службовців. Таким чином, «службовці», у вузькому розумінні цього слова, це верства людей, які зайняті розумовою працею, що залишилася за винятком інтелігенції. Саме у цьому розумінні найчастіше вживається цей термін. Відмінності між інтелігенцією та службовцями визначаються за рівнем кваліфікації. Службовці, на відміну від інтелігенції, зайняті менш кваліфікованою розумовою працею, якій меншою мірою властивий творчий характер. Цей вид праці, на думку деяких дослідників, не потребує тривалої спеціальної підготовки і спеціальної середньої освіти [2, 163; 3, 10].

Таким чином, визначальними стають освітній ценз і рівень кваліфікації, що знаходить своє відображення у визначеннях поняття «інтелігенція», які з'являються в науковій літературі. У працях істориків такий підхід не рідко критикувався, так як він не дозволяє чітко розмежовувати інтелігенцію із службовцями [4, 14–15; 5, 35; 6, 122–124].

Досвід соціологічного вивчення соціальної структури суспільства привів більшість дослідників до висновку про те, що інтелігенція є соціально-професійною групою, до якої відносяться люди, зайняті кваліфікованою розумовою працею у різних сферах суспільного життя, яка потребує вищої або середньої спеціальної освіти [7, 30]. У своїй праці ми використовуємо саме це визначення. Однак, варто відмітити, що в останнє десятиріччя в інтелігентознавстві намітилась тенденція по визнанню двоєдиної (дуалістичної) природи інтелігенції, що включає нерозривно пов'язані соціально-функціональні та культурно-особистісні критерії [7, 53; 8; 9]. Хоча ця точка зору безсумнівно має право на існування, однак, на наш погляд, у цілому подібний підхід веде до розмивання кордонів інтелігенції як соціальної верстви і створює ґрунт для суб'єктивних оцінок.

Якщо у визначенні терміну «інтелігенція» у рамках соціологічної концепції дослідники прийшли до формальної єдності, то трактування її професійної структури різні.

В радянській та російській історичній і соціологічній літературі найбільш розповсюдженими є членування інтелігенції як єдиної соціальної верстви за громадськими функціям, що виконуються нею. Наприклад, серед істориків такого принципу дотримувались Л. К. Єрман, В. Р. Лейкіна-Свірська, а серед соціологів – М. М. Руткевич, Р. О. Карапетян, В. Є. Вигдорчик та інші.

Л. К. Єрман у монографії, присвяченій інтелігенції в період першої російської революції, під час обробки даних Першого загального перепису населення 1897 р. згрупував інтелігенцію у три професійні верстви: 1) інтелігенція, зайнята у сфері матеріального виробництва; 2) інтелігенція, яка працює у галузі культури; 3) інтелігенція, яка служить у державному апараті, в апараті управління промисловістю і поміщицьким господарством [10, 8].

До верстви інтелігенції, зайнятої в матеріальному виробництві, автор включає інженерів та техніків, залізничних і поштово-телеграфних службовців, спеціалістів сільського господарства. До складу третьої категорії Л. К. Єрман відносить і офіцерський корпус. Тут слід звернути особливу увагу на те, що автор не проводить межі між службовцями та інтелігенцією і включає до останньої службовців нижчої ланки.

В. Р. Лейкіна-Свірська для дореволюційної інтелігенції виділяє такі функції: 1) професійно-кваліфіковане обслуговування матеріального виробництва; 2) медичне обслуговування; 3) навчання молоді; 4) ідеологічне обслуговування суспільства.

Функцію обслуговування потреб державної політичної надбудови автор не вважає у повній мірі приналежній інтелігенції, а схильна відносити її до функції державних службовців, яких «ніяк не можна зараховувати до складу інтелігенції» [4, 18–19]. Крім всього іншого, В. Р. Лейкіна-Свірська виокремлює ще таку групу інтелігенції, як діячі революційного руху, і відмічає, що діяльність цієї групи стоїть поза межами професійної діяльності інтелігенції [4, 20]. Виділення останньої вносить в кваліфікацію В. Р. Лейкіно-Свірської деякий дисбаланс, так як тут відбувається змішування професійної та соціальної градації інтелігенції.

Р. О. Карапетян підрозділяє інтелігенцію практично на ті ж групи, що і Л. К. Єрман. Однак, до інтелігенції, зайнятої у сфері матеріального виробництва, автор відносить і науково-технічну інтелігенцію, яку, в свою чергу, виходячи з характеру участі та ролі у виробництві, він підрозділяє на дві групи: 1) наукову; 2) виробничо-технічну. Справа в тому, що при градації по функціональному принципу, автор відносить наукову інтелігенцію до групи, пов'язаної зі сферою духовного виробництва. Таким чином, наукова інтелігенція у Р. О. Карапетяна не виступає як єдина професійна спільнота [3, 10].

М. М. Руткевич, на відміну від приведених вище градацій, виділяє лише дві достатньо великі групи інтелігенції: 1) зайняту у сфері матеріального виробництва (виробничу); 2) не пов'язану з матеріальним виробництвом. До останньої автор включає медичну, педагогічну, культурно-просвітницьку, художню, наукову, а також військову та адміністративну інтелігенцію [11, 20–21]. Ми вважаємо, що включення таких різних за своїми функціями загонів інтелігенції в одну групу не зовсім правомірно. Принаймні, адміністративну та військову інтелігенцію доцільніше розглядати як самостійні професійні спільноти.

У більшості, приведених нами схем, інженерно-технічна інтелігенція входить до складу великої групи спеціалістів, пов'язаних з матеріальним виробництвом, а управлінська розглядається як окрема група інтелігенції. Однак, при розгляді конкретних історичних праць, які так чи інакше пов'язані з інженерно-технічною інтелігенцією, доводиться стикатися з тим, що дослідники часто об'єднують ці загони інтелігенції.

Таким чином, настав час розглянути, в якому контексті розглядається технічна інтелігенція в історіографії і яких спеціалістів «на практиці» включають дослідники в цю категорію.

У вітчизняному інтелігентознавстві інженерно-технічній інтелігенції приділялось не так багато уваги, як іншим професійним групам інтелігенції, наприклад художній. Важко

сказати з чим це пов'язано, тим більше, якщо враховувати ту обставину, що саме цю групу інтелігенції деякі дослідники називали однією із найчисленніших (принаймні, у соціалістичному суспільстві) [3, 45]. Наукові розвідки, в яких так чи інакше зачіпались питання, пов'язані з інженерно-технічною інтелігенцією, з'явилися у 1930-ті рр. Об'єктом дослідження в них виступала інтелігенція в цілому, без її розділення за професійними групами. Авторами цих робіт були не історики, а партійні та господарчі працівники. Не зважаючи на те, що більшість цих текстів не мало наукового характеру, деякі з них, такі як, наприклад, робота А. Бейліна «Кадри спеціалістів в СРСР» до тепер не втратили своєї значимості і широко використовуються дослідниками. Однак, слід відмітити, що в сучасних умовах зазначена робота є не стільки історіографічним джерелом, скільки довідковим, так як містить великий масив статистичної інформації [12].

У 1940-і рр. ситуація в історіографії практично не змінилась. Збільшення інтересу дослідників до проблем інтелігенції в цілому і до вивчення різних професійних груп цієї суспільної верстви характерно для 50-х рр. ХХ ст. Саме у цей період інженерно-технічна інтелігенція вперше стає самостійним об'єктом дослідження. Її вивчення в 1950-ті рр. проходило в основному на рівні дисертаційних робіт, хронологічні рамки більшості із яких відносились до періоду перших п'ятирічок [13–16].

Пріоритетною темою тут стає вивчення ролі КПРС у формуванні нової соціалістичної інженерно-технічної інтелігенції. У зв'язку з цим, автори зачіпали питання, пов'язані з реконструкцією системи вищої та середньої технічної освіти, з соціальним і професійним складом інженерно-технічної інтелігенції, розглядали шляхи поповнення цієї соціально-професійної верстви з інших професійних груп радянського суспільства. Автори приділяли велику увагу проблемам «саботажу та шкідництва на виробництві» та боротьбі радянського уряду з цими явищами. Не дивлячись на те, що окремі дослідження ролі комуністичної партії в становленні та формуванні соціалістичної інтелігенції мали місце ще в 1980-ті рр. приблизно з 70-х рр. ХХ ст. це питання у працях дослідників поступово почало відходити на другий план. У цей період починають розширятися хронологічні рамки досліджень, розглядаються різні аспекти становлення радянської технічної інтелігенції (такі як підготовка жіночих інженерно-технічних кадрів) і регіональні особливості цього процесу [17–20].

Дослідження, присвячені формуванню цієї професійної верстви радянської інтелігенції, продовжують з'являтися і зараз, але, в основному, на рівні дисертаційних досліджень [20–21]. У 1960-ті рр. радянські історики звернулись до проблеми залучення буржуазних спеціалістів до соціалістичного будівництва. Важливу роль тут відігравали роботи С. О. Федюкіна [22–23]. У своїх працях під буржуазними спеціалістами він мав на увазі стару дореволюційну технічну інтелігенцію, і в першу чергу, інженерів і техніків, зайнятих у виробництві.

Крім того, буржуазними спеціалістами С. О. Федюкін називав видатних представників науки, які перейшли на бік радянської влади. Автор розглядав шлях, який пройшла дореволюційна інтелігенція «від саботажу та невизнання Радянською владою до активної участі в радянському будівництві» [23, 12]. Окрім уже перерахованих питань, у вітчизняній історіографії деяке висвітлення отримало питання взаємовідносин виробничо-технічної інтелігенції та робітничого класу [24; 25, 130–137].

У 90-ті рр. ХХ ст. поряд з уже розглянутими нами проблемами дослідники звернули увагу на долю інтелігенції, у тому числі й інженерно-технічну, у світлі політичних репресій 30-х рр. ХХ ст. [26–27].

У цей же час І. О. Гараєвською робиться спроба висвітлення історії інженерно-технічної інтелігенції з кінця ХІХ ст. до кінця 30-х рр. ХХ ст. [28]. Вибір автором саме цих хронологічних рамок дослідження, на наш погляд, не є випадковим. Саме з кінця ХІХ ст. про інженерно-технічну інтелігенцію можна говорити як про масову професійну групу, а з кінця 30-х рр. ХХ ст., на думку багатьох дослідників, завершується процес формування соціалістичної інтелігенції.

Інженерно-технічна інтелігенція ХІХ ст. – початку ХХ ст. як самостійний об'єкт дослідження практично не розглядалась. На наш погляд, це пов'язано із загальним станом

історіографії інтелігенції та станом науково-технічного прогресу. Серед нечисленних досліджень про інтелігенцію періоду, що розглядається, можна виділити праці В. Р. Лейкіної-Свірської, Л. Є. Єрмана та О. М. Знаменського [4–5; 10; 29]. Л. Є. Єрман і О. М. Знаменський розглядали російську інтелігенцію в період першої російської революції та напередодні Жовтневої революції відповідно. До завдань дослідників не входив детальний аналіз окремих професійних груп інтелігенції, і питання, пов'язані з соціально-професійною градацією цієї суспільної верстви, зачіпались ними лише з точки зору її чисельності.

В. Р. Лейкіна-Свірська, розглядаючи інтелігенцію за професійними групами, приділила велику увагу технічній інтелігенції. Авторка, розглядаючи технічних спеціалістів як професійні кадри, що обслуговують матеріальне виробництво, акцентувала увагу, у першу чергу, на становлення та розвиток системи технічної освіти в дореволюційній Росії. Поряд з навчальними закладами, що готували інженерів для різних галузей промисловості, включаючи підприємства транспорту та зв'язку, авторка розглядала і спеціалізовані військові навчальні заклади, такі, як Михайлівська артилерійська та Миколаївська інженерна академії, вище Морське училище при Морському корпусі та вище Морське інженерне училище в Кронштадті, прирівнюючи їх випускників до технічної інтелігенції [5, 17]. Більше того, поряд з уже перерахованими спеціалістами В. Р. Лейкіна-Свірська до категорії технічної інтелігенції відносила спеціалістів у галузі сільського та лісного господарства [4, 123–127]. Таким чином, В. Р. Лейкіна-Свірська одна з небагатьох визнає, що поняття «інженерно-технічна інтелігенція» включає не лише цивільних фахівців, зайнятих у промисловому виробництві, але й військових інженерів та спеціалістів у галузі сільського господарства, тобто спеціалістів, зайнятих у матеріальному виробництві в широкому сенсі цього слова.

У роботах, присвячених технічній інтелігенції, більшість авторів не дають визначення терміну, який використовують для позначення цієї професійної групи. Нами виявлено лише два достатньо чіткі формулювання, одне з яких відноситься до виробничо-технічної інтелігенції і наведено соціологами С. А. Кугелем і В. А. Устіною, а друге – до інженерно-технічної, автором якого є історик М. В. Зелев. Так, С. А. Кугель і В. А. Устінова, визначаючи місце та роль виробничо-технічної інтелігенції в соціальній структурі радянського суспільства, відмічають, що ця група інтелігенції відрізняється від інших функціональним змістом праці, його зв'язком з вирішенням практичних завдань щодо забезпечення практичного ходу виробництва, сферою застосування цієї праці, роллю, яку грає ця група в циклі «наука – техніка – виробництво». На основі цього автори визначають виробничо-технічну інтелігенцію «як одну із категорій працівників розумової праці, представлену спеціалістами, професійно зайнятими в матеріальному виробництві висококваліфікованою розумовою працею по управлінню, технічно-економічному обслуговуванню та науково-технічній підготовці виробництва безпосередньо в сфері матеріального виробництва» [30].

Визначення інженерно-технічної інтелігенції, яке дає в своєму дисертаційному дослідженні М. В. Зелев, у цілому несе в собі те саме смислове навантаження, що і визначення виробничо-технічної інтелігенції. Цю категорію інтелігенції автор розглядає як соціальну групу, професійно зайняту кваліфікованою розумовою працею з організації та експлуатації виробництва, що вимагає вищої та середньої технічної освіти [20, 2]. Відмінністю є лише те, що М. В. Зелев вводить освітній ценз як додатковий критерій приналежності до інженерно-технічної інтелігенції. Таким чином, якщо виходити із наведених нами визначень, то можна констатувати, що поняття «виробничо-технічна інтелігенція» та «інженерно-технічна інтелігенція» є ідентичними. Саме так їх і розглядає більшість авторів. До цих категорій традиційно включають інженерів і техніків, а також практиків – людей, які виконують роботу дипломованих спеціалістів на основі практичного досвіду та не мають вищої та середньої освіти. Не дивлячись на те, що питання про включення чи не включення практиків до складу інтелігенції в цілому доволі дискусійний, віднесення їх до інженерно-технічної інтелігенції обумовлено історично. Це пов'язано з тим, що аж до кінця 30-х рр. ХХ ст. народне господарство країни відчувало гостру нестачу дипломованих спеціалістів у цій галузі, що неминуче вело до їх заміщення на посадах, які

вимагали спеціальної освіти, особами, що не мали такої, але володіли достатнім рівнем практичних знань. Виключення практиків з числа інженерно-технічної інтелігенції у цьому випадку приведе до різкого зниження чисельності інженерно-технічної інтелігенції в цілому і відобразиться на якості досліджень у цій галузі.

Нерідко до складу практиків, а відповідно і до складу інженерно-технічної інтелігенції, включають керівників підприємств та їх виробничих об'єднань [17, 4]. На наш погляд такий підхід не зовсім обґрунтований. Схожість інженерно-технічної інтелігенції та керівників підприємств або, іншими словами, управлінської або адміністративно-господарської інтелігенції в тому, що обидві ці професійні групи зайняті у сфері управління матеріальним виробництвом. Для управлінської інтелігенції ця функція є головною, якщо не єдиною, а функції інженерно-технічної інтелігенції на цьому не вичерпуються. Крім функції по управлінню виробництвом, інженерно-технічна інтелігенція виконує функцію із забезпечення його експлуатації. Багато дослідників при вивченні інженерно-технічної інтелігенції зупиняються лише на цих сферах діяльності вказаної професійної групи, не беручи до уваги головну і виняткову функцію інженерної діяльності – інтелектуальне забезпечення процесу створення техніки, тобто її розробку.

НТР приводить до спеціалізації інженерно-технічної інтелігенції по функціям, що виконуються нею, і зростанню частки дослідницької та конструкторської праці, що веде до збільшення чисельності розробників техніки, конструкторів і проектувальників в загальній масі представників інженерно-технічної інтелігенції [31].

Під час вивчення інженерно-технічної інтелігенції як соціально-професійної групи, дослідники, в основному, розглядають лише цивільних фахівців і не включають до її складу військових інженерів і техніків. У більшості випадків такий стан обумовлений уже згаданою раніше проблемою розрізнення службовців та інтелігенції. Військовослужбовці або виокремлюються дослідниками в окрему групу інтелігенції, або вводяться до категорії управлінської інтелігенції, або взагалі виключаються зі складу інтелігенції. Останньої точки зору дотримувались В. Р. Лейкіна-Свірська та О. М. Знаменський, які вважали, що офіцерство, як, зрештою, і чиновництво з духовенством, не повинно зараховуватися до інтелігенції, так як воно є лише «гвинтиком» державної машини [5, 34–35; 29, 7]. Не беручи до уваги весь офіцерський корпус, як заперечення відмітимо, що, принаймні, військові інженери та техніки не лише мають високий освітній ценз, що дозволяє їм ввійти до категорії інтелігенції, але й по суті своєї діяльності виконують ті ж функції, що і їх цивільні колеги. Таким чином, ми маємо повну підставу включити цю категорію спеціалістів до складу інженерно-технічної інтелігенції.

Що стосується промислово-технічної інтелігенції, то, не дивлячись на те, що, в основному, до цієї категорії дослідники відносять лише інженерів, техніків і науково-технічних працівників, деякі з них, наприклад Г. Г. Халіулін [25], розглядають цю професійну групу ширше, включаючи до неї спеціалістів, зайнятих у плануванні, організації та охороні праці, працівників економічних, фінансових, обліково-статистичних та інших служб, що забезпечують виробничу діяльність. Ми вважаємо, що саме таке широке розуміння категорії виробничо-технічної інтелігенції є найбільш прийнятною.

Висновки. Отже, як визначення інженерно-технічної інтелігенції ми пропонуємо наступне: інженерно-технічна інтелігенція – соціально-професійна група, зайнята кваліфікованою розумовою працею з технічного управління, експлуатації та науково-технічної підготовки виробництва у сфері матеріального виробництва, що потребує вищої або середньої технічної освіти.

Список використаної літератури

1. Струченков О. В. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу (кінець 1920-х – 1930-і роки) : формування, умови життя, діяльність : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Струченков Олександр Вікторович ; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2008. – 277 с.
2. Классы, социальные слои и группы в СССР / АН СССР ; Ин-т философии ; [Отв. ред. Ц. А. Степанян, В. С. Семенов]. – Москва : Наука, 1968. – 163 с.
3. Карапетян О. Р. Интеллигенция в социальной структуре общества / О. Р. Карапетян. – Москва : [б. в.], 1974.

4. Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века / В. Р. Лейкина-Свирская. – Москва : Мысль, 1971. – 368 с.
5. Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900–1917 годах. / В. Р. Лейкина-Свирская. – Москва : Мысль, 1981. – 285 с.
6. Ушаков А. В. Вопросы состава дореволюционной российской интеллигенции в отечественной историографии / А. В. Ушаков // Российская интеллигенция в отечественной и зарубежной историографии. – Иваново : [б. в.], 1995. – С. 122–124.
7. Олейник О. Ю. Советская интеллигенция в 30-е годы (теоретико-методологический и историографический аспекты) / О. Ю. Олейник. – Иваново : [б. в.], 1997. – С. 30–53.
8. Бессонов Б. Н. Интеллигенция и власть / Б. Н. Бессонов // Интеллигенция и власть. – Москва : [б. в.], 1992.
9. Наумова Т. Н. Интеллигенция и пути развития российского общества / Т. Н. Наумова // Социологические исследования. – 1995. – №3. – С. 39–46.
10. Ерман Л. К. Интеллигенция в первой русской революции / Л. К. Ерман. – Москва : Наука, 1966. – 373 с.
11. Руткевич М. Н. Интеллигенция в развитом социалистическом обществе / М. Н. Руткевич. – Москва : [б. в.], 1977. – С. 20–21.
12. Бейлин А. Е. Кадры специалистов в СССР / А. Е. Бейлин. – Москва : [б. в.], 1935. – 221 с.
13. Бармин И. П. Борьба партии Ленина-Сталина за подготовку инженерно-технических кадров для промышленности в первой сталинской пятилетке : дисс. ... канд. ист. наук / И. П. Бармин. – Москва, 1950.
14. Лутченко А. И. Борьба партии и Советского государства за подготовку своей производственно-технической интеллигенции в первой пятилетке : дисс. ... канд. ист. наук / А. И. Лутченко. – Л., 1950.
15. Сандин Г. А. Ленинградские большевики в борьбе за создание советской производственно-технической интеллигенции в годы первой сталинской пятилетки : дисс. ... канд. ист. наук / Г. А. Сандин. – Л., 1952.
16. Федулов С. М. Борьба коммунистической партии Советского Союза за подготовку кадров советской технической интеллигенции и значение этой борьбы для выполнения первого пятилетнего плана и укрепления обороны страны : дисс. ... канд. ист. наук / С. М. Федулов. – Москва, 1954.
17. Василевская Н. В. Формирование производственно-технической интеллигенции БССР. 1921–1941 / Н. В. Василевская ; АН БССР, Ин-т истории ; науч. ред. Е. И. Марченко. – Минск : Навука і тэхніка, 1986. – 157 с.
18. Волков В. С. Из опыта идейно-политической работы партии среди технической интеллигенции (1928–1937 гг.) / В. С. Волков // Учен. зап. Ленингр. гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена. Общественные науки. – Великие Луки : [б. в.], 1969. – Т. 327. – С. 60–81.
19. Заузолков Ф. Н. Коммунистическая партия – организатор создания научной и производственно-технической интеллигенции СССР / Ф. Н. Заузолков. – Москва : изд-во Моск. ун-та, 1973. – 127 с.
20. Зелев М. В. Инженерно-техническая интеллигенция Среднего Поволжья в 1928–1941 гг. : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Зелев Михаил Владимирович ; Пензенский госуд. пед. ун-т им. В. Г. Белинского. – Пенза, 2001. – 282 с.
21. Радченко А. Н. Формирование и развитие технической интеллигенции Чувашской АССР в 1920–1991 гг. : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук / А. Н. Радченко. – Чебоксары, 2000. – 19 с.
22. Федюкин С. А. Привлечение буржуазной технической интеллигенции к социалистическому строительству в СССР / С. А. Федюкин ; Акад. обществ. наук при ЦК КПСС ; кафедра истории советского об-ва. – Москва : изд-во ВПШ и АОН, 1960. – 87 с.
23. Федюкин С. А. Советская власть и буржуазные специалисты / С. А. Федюкин. – Москва : Мысль, 1965. – 255 с.
24. Гербач В. В. КПСС – организатор сотрудничества рабочего класса со старой технической интеллигенцией / В. В. Гербач. – Москва : изд-во МГУ, 1980. – 124 с.
25. Халиулин Г. Г. Производственно-техническая интеллигенция и рабочие : проблема социально-классовых отношений / Г. Г. Халиулин // Интеллигенция в советском обществе. – Кемерово : [б. в.], 1993. – С. 130–137.
26. Киселев Л. И. Деятельность партийных организаций Западной Сибири по укреплению высшей технической школы и совершенствованию системы подготовки инженерных кадров (1966–1970 гг.) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук / Л. И. Киселев. – Томск, 1974. – 23 с.

27. Куманев В. А. 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции / В. А. Куманев. – Москва : Наука, 1991. – 295 с.
28. Гараевская И. А. Российская инженерно-техническая интеллигенция (конец XIX – 30-е годы XX века) : краткий исторический очерк / И. А. Гараевская. – Москва : [б. в.], 1992.
29. Знаменский О. Н. Интеллигенция накануне Великого Октября (февраль – октябрь 1917 г.) / О. Н. Знаменский. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1988. – 349 с.
30. Кугель С. А. Место и роль производственно-технической интеллигенции в социальной структуре советского общества / С. А. Кугель, В. А. Устинова // Профессиональные отряды интеллигенции. – Москва [б. в.], 1985. – С. 14–21.
31. Кугель С. А. Техническая интеллигенция и тенденции ее развития / С. А. Кугель // Классы, социальные слои и группы в СССР. – Москва : [б. в.], 1968. – С. 172–173.

References

1. Struchenkov, O. V. (2008) *Engineering and Technical Intelligentsia of Donbas (late 1920s–1930s): Formation, Living Conditions, Activities*. (Unpublished Doctoral dissertation.). Donetskyyi natsionalnyi un-t, Donetsk (in Ukr.).
2. Stepanyan, Ts. A., Semenov, V. S. (Eds.). (1968). *Classes, Social Strata and Groups in the USSR*. USSR Academy of Sciences; Institute of Philosophy; Moscow: Nauka. (in Russ.).
3. Karapetyan, O. R. (1974). *Intelligentsia in the Social Structure of Society*. Moscow (in Russ.).
4. Leikina-Svirskaya, V. R. (1971). *Intelligentsia in Russia in the Second Half of the XIX Century*. Moscow: Mysl. (in Russ.).
5. Leikina-Svirskaya, V. R. (1981). *Russian Intelligentsia in the 1900s–1917s*. Moscow (in Russ.).
6. Ushakov, A. V. (1995). Questions of the Composition of the Pre-Revolutionary Russian Intelligentsia in Russian Historiography. *Rossijskaya intelligenciya v otechestvennoj i zarubezhnoj istoriografii (Russian Intelligentsia in Russian and Foreign historiography)*. Ivanovo: [b. v.]. (in Russ.).
7. Oleinik, O. Ju. (1997). Soviet Intelligentsia in the 30s (Theoretical, Methodological and Historiographical Aspects). Ivanovo: [b. v.]. (in Russ.).
8. Bessonov, B. N. (1992). *Intelligentsia and Power*. Moscow: [b. v.]. (in Russ.).
9. Naumova, T. N. (1995). Intelligentsia and Ways of Development of Russian Society. *Sociologicheskie issledovaniya (Sociological research)*, №3. (in Russ.).
10. Yerman, L. K. (1966). *Intelligentsia in the First Russian Revolution*. Moscow: Nauka. (in Russ.).
11. Rutkevich, M. N. (1977). *Intelligentsia in a Developed Socialist Society*. Moscow: [b. v.]. (in Russ.).
12. Beilin, A. Je. (1935). *Personnel of Specialists in the USSR*. Moscow: [b. v.]. (in Russ.).
13. Barmin, I. P. (1950). *The Struggle of the Lenin-Stalin Party for the Training of Engineering and Technical Personnel for Industry in the First Stalinist Five-Year Plan*. (Unpublished Doctoral dissertation.). Moscow. (in Russ.).
14. Lutchenko, A. I. (1950). *The Struggle of the Party and the Soviet State for the Training of their Industrial and Technical Intelligentsia in the First Five-Year Plan*. (Unpublished Doctoral dissertation.). Leningrad. (in Russ.).
15. Sandin, G. A. (1952). *The Leningrad Bolsheviks in the Struggle for the Creation of the Soviet Industrial and Technical Intelligentsia during the First Stalinist Five-Year Plan*. (Unpublished Doctoral dissertation.). Leningrad. (in Russ.).
16. Fedulov, S. M. (1954). *The struggle of the Communist Party of the Soviet Union for the Training of Personnel of the Soviet Technical Intelligentsia and the Significance of this Struggle for the Implementation of the First Five-Year Plan and the Strengthening of the Country's Defense*. (Unpublished Doctoral dissertation.). Moscow. (in Russ.).
17. Vasilevskaya, N. V. (1986). *Formation of the Industrial and Technical Intelligentsia of the BSSR. 1921–1941*. Minsk: Navuka i tehnika; AN BSSR, In-t istorii. (in Russ.).
18. Volkov, V. S. (1969). From the Experience of the Ideological and Political Work of the Party among the Technical Intelligentsia (1928–1937 гг.). *Uchen. zap. Leningr. gos. ped. in-ta im. A. I. Gercena. Obshchestvennye nauki. (Scientific notes of the Leningrad State Pedagogical Institute named after A. I. Herzen. Social Sciences)*. Velikiye Luki: [b. v.], T. 327. (in Russ.).
19. Zauzolkov, F. N. (1973). *The Communist Party – the Organizer of the Creation of the Scientific and Industrial and Technical Intelligentsia of the USSR*. Moscow: izd-vo Mosk. un-ta. (in Russ.).
20. Zelev, M. V. (2001). *The Engineering and Technical Intelligentsia of the Middle Volga Region in 1928–1941 years*. (Unpublished Doctoral dissertation.). Penza: Penzenskij gosud. ped. un-t im. V. G. Belinskogo. (in Russ.).
21. Radchenko, A. N. (2000). *Formation and Development of the Technical Intelligentsia of the Chuvash ASSR in 1920–1991 years*. (Unpublished Doctoral dissertation.). Cheboksary. (in Russ.).

22. Fedyukin, S. A. (1960). *Involvement of the Bourgeois Technical Intelligentsia in Socialist Construction in the USSR*. Moscow: izd-vo VPSH i AON. (in Russ.).
23. Fedyukin, S. A. (1960). *Soviet Power and Bourgeois Specialists*. Moscow: Mysl. (in Russ.).
24. Gerbach, V. V. (1980). *The CPSU is the Organizer of Cooperation between the Working Class and the Old Technical Intelligentsia*. Moscow: izd-vo MGU. (in Russ.).
25. Khaliulin, G. G. (1993). Industrial and Technical Intelligentsia and Workers: the Problem of Social and Class Relations. *Intelligenciya v sovetskom obshestve (Intelligentsia in the Soviet Society)*. Kemerovo. (in Russ.).
26. Kiselev, L. I. (1974). *Activities of Party Organizations in Western Siberia to Strengthen the Higher Technical School and Improve the System of Training Engineering Personnel (1966–1970)*. (Unpublished Doctoral dissertation.). Tomsk. (in Russ.).
27. Kumanev, V. A. (1991). *The 30s in the Fate of the Intelligentsia in the USSR*. Moscow (in Russ.).
28. Garayevskaya I. A. (1992). *Russian Engineering and Technical Intelligentsia (late XIX Century – the 30s of the XX Century): a Brief Historical Sketch*. Moscow: [b. v.]. (in Russ.).
29. Znamenskii, O. N. (1988). *The Intelligentsia on the Eve of the Great October (February – October 1917)*. L.: Nauka, Leningrad. otd-niie. (in Russ.).
30. Kugel, S. A., Ustinova, V. A. (1985). The Place and Role of the Industrial and Technical Intelligentsia in the Social Structure of Soviet Society. *Professionalnye otryady intelligencii (Professional detachments of the intelligentsia)*. Moscow: [b. v.]. (in Russ.).
31. Kugel, S. A. (1968). Technical Intelligentsia and its Development Trends. *Klasy, socialnye sloi i gruppy v SSSR (Classes, social strata and groups in the USSR)*. Moscow: [b. v.]. (in Russ.).

CHUBINA Tatiana, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences of the Cherkasy Institute of Fire Safety named after the Heroes of Chernobyl of the National University of Civil Defense of Ukraine,

e-mail: chubina@ukr.net,

SPIRKINA Oksana, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Foreign Languages of the Cherkasy Institute of Fire Safety named after the Heroes of Chernobyl of the National University of Civil Defense of Ukraine,

e-mail: ksenyasp@gmail.com,

KOROTIAIEV Serhiy, Candidate of Historical Sciences, Lecturer-Methodist of Cherkasy Territorial Courses of Civil Defense and Life Safety of the 2nd category,

e-mail: alesh2012@ukr.net

ENGINEERING AND TECHNICAL INTELLIGENCE: DEFINITIONS AND HISTORIOGRAPHY OF RESEARCH

Abstract. Introduction. *The rapid development of the region's industry has led to the expansion (and sometimes the emergence) of the region's engineering and technical intelligentsia.*

The study of the engineering and technical intelligentsia as a special socio-professional group of intellectuals in the light of the attention of modern domestic researchers to the so-called small social groups is of undoubted scientific interest. However, researchers face a methodological problem associated with insufficient development of the social and professional structure of the intelligentsia. In Ukrainian historiography, the criteria for belonging to the engineering and technical intelligentsia are not sufficiently developed and it also does not have a single term that would mean this social and professional group. In most cases, researchers use the terms «industrial and technical intelligentsia», «engineering and technical workers», «engineering and technical personnel», «technical intelligentsia», etc. We believe that this is not entirely true, although it is impossible not to agree with the opinion of one of the researchers of the Soviet technical intelligentsia – O. V. Struchenkov, who noted the stylistic convenience of using all these terms.

The purpose of the research is to study the history of the development of the concept of «engineering and technical intelligentsia» in Soviet and Ukrainian historiography and put forward its own interpretation of the definition.

Methods. *The leading approach of this article is an interdisciplinary one. The conceptual apparatus of this scientific work is characterized by the usage of terms and categories both traditionally historical and borrowed from other contiguous sciences (sociology, culture study and others).*

Results. *Despite the large number of points of view in the definition of the concept of «intelligentsia», most of them are reduced to the two largest ones: ethical and sociological.*

According to the first point of view, formed before the revolution, the intelligentsia is understood as the so-called spiritual elite of the nation, the «guardian» of universal and national values, which differs

from the broad masses of specialists and from the ruling bureaucracy. According to the second one, the intelligentsia is considered as a mass social and professional stratum, the main criterion for belonging to which is the occupation of professional intellectual work. Most researchers consider the intelligentsia from a sociological perspective. This concept significantly reduces the level of subjectivism in determining the criteria for belonging to the category of intelligentsia.

Most definitions of the term «intelligentsia» are based on the category of «intellectual work», which is characteristic of this social group of society. According to a great number of researchers, the main criterion for belonging to the intelligentsia is the nature of work. However, the occupation of intellectual work is characteristic not only of the intelligentsia, but also of employees. Solving the issue of distinguishing these social groups of society, researchers made attempts to find professional features in the very nature of knowledge work, as a result of which the question of its criteria arose.

The authors of sociological works in relation to socialist society consider the concept of «employees» more broadly than «intellectuals», understanding by it people who are engaged not in physical, but in mental work, and are in the service of state organizations and institutions, as well as in the apparatus of public organizations. If the social boundaries of these two strata of society coincide, the intelligentsia acts as a kind of «top level» of employees. Thus, «employees», in the narrow sense of the word, are layers of people who are engaged in intellectual work, which remains minus the intelligentsia. This term is most often used in this sense. The differences between intellectuals and employees are determined by their level of qualification. Employees, unlike the intelligentsia, are engaged in less qualified intellectual work, which is less creative in nature. This type of work, according to some researchers, does not require long-term special training and special secondary education.

Thus, the educational qualification and qualification level become decisive, which is reflected in the definitions of the concept of «intelligentsia» that appear in the scientific literature. In the scientific works of historians, this approach has often been criticized, since it does not allow us to clearly distinguish the intelligentsia from employees.

Originality. The new definition of the concept «engineering and technical intelligentsia» was offered.

Conclusion. So, as a definition of engineering and technical intelligentsia, we offer the following: engineering and technical intelligentsia is a social and professional group engaged in qualified intellectual work in technical management, operation and scientific and technical preparation of production in the field of material production, which requires higher or secondary technical education.

Key words: engineer, intelligentsia, scientific and technical training, skilled mental work, professional groups, specialist, socio-professional group

Одержано редакцією 22.03.2021
Прийнято до публікації 29.06.2021

УДК 930,1 (477) «2014/2020»
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-34-42

СТРИЛЕЦЬ Василь Васильович,
доктор історичних наук, професор
професор кафедри міжнародних
відносин і суспільних наук
Національного університету
бізнесу і природокористування
України
Orcid ID: 0000-0001-7790-5789
e-mail: striletsv22@gmail.com

ВІДОБРАЖЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ В ОНЛАЙН-ЕНЦИКЛОПЕДІЇ «ВІКІПЕДІЯ»

У статті розглядається відображення російської збройної агресії проти України в різних мовних розділах загальнодоступної вільної багатомовної онлайн-енциклопедії «Вікіпедія». Історіографічний аналіз цієї тематики, що включає анексію Криму Російською Федерацією та війну на сході України, поєднано з медіазнавчим дослідженням впливу політичних та ідеологічних чинників на зміст відповідних статей «Вікіпедії».

Ключові слова: онлайн-енциклопедія «Вікіпедія», Євромайдан, проросійські протести в Україні, сепаратистські виступи в Україні, окупація Криму, війна на Донбасі, російська збройна агресія проти України.

Постановка проблеми. Історична тематика в загальнодоступній вільній багатомовній онлайн-енциклопедії «Вікіпедія» заслуговує не лише історіографічного аналізу з огляду на специфіку функціонування цього нового інформаційно-комунікаційного і суспільного феномену. Значний науковий інтерес становить також вплив на зміст історичних статей у «Вікіпедії» різноманітних політичних та ідеологічних чинників у тих чи інших країнах чи групах країн, об'єднаних за мовною ознакою. У запропонованому дослідженні «Вікіпедія» розглядання не лише як онлайн-енциклопедія, але й, певною мірою, як прояв так званих нових медіа.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі є досить обмеженим коло праць, які стосуються окресленої комплексної проблеми. До них належать дослідження О. Чиркова [1], Г. Де ла Калсади і А. Дехтяра [2], Ю. Козир та М. Дубініної [3], в яких висвітлюються різні аспекти інтерпретації актуальної суспільно-політичної проблематики в рамках нового інформаційно-комунікаційного і суспільного феномену, яким є «Вікіпедія». У медіазнавстві щодо запропонованої проблеми вироблено підхід, згідно з яким статті «Вікіпедії» поділяються на відносно стабільні і контроверсійні (тобто такі, які зазнали істотного ідеологічного впливу) в залежності від кількості їх редагувань. Варто враховувати й кількість джерел, залучених до підготовки розміщених у «Вікіпедії» статей, оскільки ця кількість корелюється з мірою суспільної зацікавленості відповідною проблематикою.

Мета статті полягає не лише в аналізі досить широкого спектру уявлень про російську збройну агресію проти України, що триває й понині, в різних мовних розділах «Вікіпедії», але й у відображенні міри впливу на ці уявлення різноманітних ідеологічних чинників.

Виклад основного матеріалу. Тематика російської збройної агресії проти України (що здійснювалася і здійснюється через окупацію та анексію Криму Російською Федерацією та війну на сході України) досить широко представлена в низці мовних розділів «Вікіпедії». Статті під назвами «Російсько-українська війна», «Російська збройна агресія проти України» чи зі схожими назвами є в 20 мовних розділах цієї інтернет-енциклопедії.

У статті українського мовного розділу під назвою «Російсько-українська війна» (1289 редагувань з червня 2014 р., понад 250 джерел), зазначається, що ця війна (або російська збройна агресія проти України) є «прямим та опосередкованим застосуванням збройної сили Російською Федерацією проти суверенітету та територіальної цілісності України». Складовими (етапами) російської збройної агресії проти України, що розпочалася 2014 р., стали захоплення Криму Росією в лютому-березні 2014 р. та війна на сході України (на Донбасі), що розпочалася у квітні 2014 р. Наголошується, що 27 січня 2015 р. Верховна Рада України визнала Російську Федерацію агресором [4].

Найбільша за кількістю редагувань та залучених джерел стаття під назвою «Російсько-українська війна» (5990 редагувань з березня 2014 р, майже 650 джерел) міститься в англійському мовному розділі. Зазначається, що ця війна є тривалим конфліктом між Росією та Україною, який почався в лютому 2014 р. У статті детально описується анексія Криму та війна між українським урядом і підтриманими Росією сепаратистськими збройними формуваннями самопроголошених «ДНР» та «ЛНР». У статті не ставиться під сумнів приналежність Україні окупованих територій Криму та Донбасу. Уточнюється, що в теперішній час 7 відсотків території України окуповані Російською Федерацією [5].

Значну кількість редагувань містить також нідерландський мовний розділ «Вікіпедії», який трактує російсько-українську війну дещо ширше. У відповідній статті (245 редагувань з березня 2014 р, 30 джерел) зазначено, що ця війна є серією військових дій, що розпочалися в лютому 2014 р. і включають окупацію Криму, війну на сході України та відповідні заходи в інших місцях. Стверджується, що військовий конфлікт на сході України ще більше погіршив відносини між Росією та Заходом, які вже різко охололи в результаті анексії Криму. Захід звинувачує Росію в підтримці повстанців як фінансово, так й у військовому відношенні, тоді як Росія вважає Захід відповідальним за те, що конфлікт вийшов з-під контролю, – йдеться в статті [6].

Подібну оцінку спостерігаємо у відповідних статтях арабського (108 редагувань з березня 2014 р., 65 джерел) [7], італійського (88 редагувань із серпня 2020 р., 110 джерел)

[8], португальського (90 редагувань з березня 2014 р., 86 джерел) [9], іспанського (21 редагування з березня 2014 р., 14 джерел) [10], перського (67 редагувань з березня 2014 р., 72 джерела) [11] та норвежського (13 редагувань із січня 2020 р., 4 джерела) [12] мовних розділів «Вікіпедії».

У статті румунського мовного розділу під назвою «Російська військова інтервенція в Україну» (112 редагувань з березня 2014 р., 95 джерел) наголошується, що втручання російської армії в Україну розпочалося в лютому 2014 р. після проєвропейської Української революції, коли російський спецназ без знаків розрізнення розпочав брати під свій контроль Кримський півострів [13]. У відповідній статті польського мовного розділу (45 редагувань з березня 2014 р., 9 джерел) російська військова агресія проти України визначається як агресія у формі гібридної війни, що розпочалася в лютому 2014 р. Елементами збройної агресії Росії проти України теж названо російське військове втручання в Крим і його анексія та війну на Донбасі [14].

Свою особливість мають статті з подібною назвою у білоруському, вірменському та грузинському мовних розділах, в яких йде мова лише про російське військове втручання в Крим. Так, у статті білоруського мовного розділу під назвою «Російська інтервенція в Україну (2014)» (34 редагування з квітня 2014 р., 15 джерел) зазначається, що військова інтервенція Російської Федерації, що розпочалася 20 лютого 2014 р., мала на меті встановлення контролю над Автономною Республікою Крим та Севастополем. Зазначається, що російська влада мотивувала необхідність військового втручання в Україну захистом етнічних росіян в Криму від «українських екстремістів», які прийшли до влади в Україна в результаті Євромайдану [15]. Про роль Росії у війні на Донбасі у статті не згадується. У статті вірменського мовного розділу (23 редагування з жовтня 2017 р., понад 100 джерел) йдеться про «взяття під контроль» російськими військовими Криму. Згадується, що пізніше проросійські виступи на Донбасі переросли у збройний конфлікт між «проросійськими сепаратистами» та українським урядом. Про роль Росії у війні на Донбасі теж не згадується [16]. Стаття грузинського мовного розділу під назвою «Російське військове втручання в Україну 2014-2016» (13 редагувань з березня 2014 р., 3 джерела) містить одне речення і теж стосується лише окупації Криму [17].

Статті під назвою «Кримська криза» є в 28 мовних розділах «Вікіпедії». Як частину російської збройної агресії проти України визначає «Кримську кризу» український мовний розділ. У відповідній статті (758 редагувань з лютого 2014 р., 159 джерел) йдеться про захоплення й окупації Росією Автономної Республіки Крим і Севастополя та поширення на цих територіях російських військово-політичних, адміністративних, економічних і соціальних порядків [18].

В італійському мовному розділі (153 редагування з лютого 2014 р. у відповідній статті, 159 джерел) кримську кризу 2014 р. визначено як політичну, що виникла в населеному в основному етнічними росіянами Криму, і яка призвела до відокремлення останнього від України після проросійських виступів і військової інтервенції Росії [19]. Згідно з відповідною статтею румунського мовного розділу (153 редагування з лютого 2014 р., 59 джерел) фактором, що зумовив кримську кризу, стало скасування закону про мови з регіональним статусом (Закону України «Про засади державної мовної політики» 2012 р.), в результаті чого кілька мов, що використовуються в Україні, зокрема румунська, були вилучені з офіційного вжитку. Сторонами протистояння стали з одного боку російськомовна частина населення, що не сприйняла політичні зміни в Україні після Євромайдану і прагнула до приєднання Криму до Росії, а з другого боку – та частина українців та кримських татар, які підтримали Євромайдан. Ця стаття містить гіперпосилання на вищезгадану основну статтю «Російська військова інтервенція в Україну» [20].

Статті під назвами «Війна на сході України», «Війна на Донбасі», «Війна в Україні з 2014 року» існують у 52 мовних розділах «Вікіпедії». В українському мовному розділі у відповідній статті (2645 редагувань з квітня 2014 р., 250 джерел) зазначається, що війна на сході України або війна на Донбасі – це збройний конфлікт, що розпочали у квітні 2014 р. російські загоны на території українського Донбасу після анексії Росією Криму,

проросійських виступів в Україні і проголошення сепаратистських утворень «ДНР» та «ЛНР». Цей міжнародний за своїм характером конфлікт став продовженням агресії Росії проти України [21].

У відповідній статті англійського мовного розділу (6451 редагування з квітня 2014 р., 712 джерел) війну на Донбасі визначено як частину української кризи та російсько-української війни. Зазначається, що підтримані Росією антиурядові протести в Донецькій та Луганській областях, що відбулися після анексії Криму, і які стали частиною ширшої хвилі проросійських протестів на південному сході України, переросли у збройний конфлікт між сепаратистськими силами самопроголошених «ДНР» і «ЛНР» та українською владою. Хоча початкові акції протесту були переважно проявами невдоволення новим проєвропейським українським урядом, Росія скористалася ними для початку скоординованої політичної та військової кампанії проти України. Російські громадяни очолювали сепаратистський рух з квітня по серпень 2014 р. З травня 2014 р. Росія застосувала «гібридний підхід», застосовуючи комбінацію дезінформації, направляючи нерегулярні збройні формування та регулярні війська та озброєння з метою дестабілізації українського Донбасу. Стверджується, з посиланням на українські джерела, що в розпал конфлікту влітку 2014 р. російські збройні формування становили від 15 до 80 відсотків учасників бойових дій [22].

Тотожну оцінку війни на сході України та ролі в ній Росії (включно з вищенаведеною тезою про 15 – 80 відсотків) спостерігаємо у відповідних статтях корейського (283 редагувань з жовтня 2014 р., понад 600 джерел) [23], арабського (97 редагувань з вересня 2014 р., 6 джерел) [24], івритського (18 редагувань з жовтня 2019 р., 22 джерела) [25] та грецького (16 джерел з лютого 2015 р., 20 джерел) [26] мовних розділів «Вікіпедії».

Німецький мовний розділ «Вікіпедії» містить велику статтю під назвою «Війна в Україні з 2014 року» (4417 редагувань з березня 2014 р., 885 джерел), в якій війну в Україні визначено як конфлікт, що триває з лютого 2014 р. між ополченнями за підтримки російських регулярних військ та українськими військами і добровольчими формуваннями [27].

У російському мовному розділі існує стаття під назвою «Збройний конфлікт на сході України» (8248 редагувань з квітня 2014 р., 420 джерел), в якій стверджується, що бойові дії в цьому регіоні ведуться між збройними силами та іншими силовими структурами України, а також низкою нерегулярних добровольчих воєнізованих формувань, з одного боку, і збройними формуваннями повстанців (в основному – прибічників невизнаних «ДНР» і «ЛНР») – з іншого. Зазначається, що згідно з твердженнями України та міжнародних організацій, у конфлікті на боці повстанців беруть участь і російські війська, хоча сама Росія відкидає ці звинувачення [28].

У польському мовному розділі (619 редагувань з 2014 р. у відповідній статті, майже 500 джерел) війна на Донбасі визначається як збройний конфлікт між проросійськими сепаратистами за підтримки Росії та силами, вірними законній владі України. Водночас Росія звинувачується у веденні проти України інформаційної війни, що включає відповідну пропаганду й дезінформацію, та культурно-історичної війни. Згадується, що в січні 2015 р. парламент України визнав Росію агресором, а сепаратистські «республіки» – терористичними організаціями [29].

Завуальовано згадується роль Росії у війні на сході України у французькому мовному розділі «Вікіпедії». Так, у статті про війну на Донбасі (1580 редагувань з квітня 2014 р., понад 470 джерел) стверджується, що ця війна є збройним конфліктом на сході України, що розпочався 2014 р. в умовах кризи в Україні [30]. У статті під назвою «Українська криза» (245 редагувань з травня 2014 р., 100 джерел) сказано, що у відповідь на Євромайдан Крим проголосив свою незалежність і приєднався до Росії, при чому активна роль Росії у цих процесах не висвітлюється. Подібна до кримської ситуація на сході України призвели до війни на Донбасі, а Росія отримала звинувачення у військовій підтримці повстанців шляхом ведення там гібридної війни, – йдеться в статті [31]. У спорідненій статті «Відносини між Росією та Україною» цього ж мовного розділу (174 редагування з січня 2013 р., 48 джерел) стверджується, що відносини між Україною і Росією були досить напруженими з 2014 р., наблизившись до «стану війни» через кримську кризу, в результаті

якої Крим та Севастополь були приєднані з допомогою збройного втручання. Зазначається, що в рамках української кризи Росія підозрюється у втручанні шляхом гібридної війни у події на Донбасі [32].

У статті іспанського мовного розділу під назвою «Війна на Донбасі» (1427 редагувань з квітня 2014 р., майже 500 джерел) теж йде мова про збройний конфлікт між сепаратистами та урядом України. Стверджується, що в початковий період війни (до серпня 2014 р.) російські громадяни становили значну частину керівництва сепаратистських утворень, а російські військові складають від 10 до 80 відсотків від загальної кількості членів збройних формувань сепаратистів [33]. У відповідній статті чеського мовного розділу (1182 редагування з червня 2014 р., 650 джерел) зазначається, що війна на сході України – це назва збройного конфлікту в українській частині Донбасу між українською армією та добровольчими збройними формуваннями, з одного боку, та проросійськими сепаратистами – з другого. Згідно з позицією НАТО та низки спостерігачів сепаратисти підтримувались або підтримуються безпосередньо російськими військами, що заперечує російський уряд [34].

Війна на сході України у фінському мовному розділі (810 редагувань з квітня 2014 р. у відповідній статті, 167 джерел) визначено як збройне протистояння між українським урядом та підтриманими Росією сепаратистами. Однією з причин конфлікту названо скасування мовного закону 2012 р. (Закону України «Про засади державної мовної політики») Стверджується, що на думку деяких експертів конфлікт з 2015 р. можна вважати замороженим [35]. У відповідній статті шведського мовного розділу (579 редагувань з березня 2014 р., 260 джерел) зазначається, що після того як Росія скористалася ситуацією та анексувала Крим, у двох східних областях України розпочалися бої. Етнічні росіяни взяли під контроль частину регіону та проголосили «ДНР» і «ЛНР». Влітку українська армія та добровольчі підрозділи повернули собі частину району, тоді як сепаратисти за широкої підтримки Росії закріпили контроль над територією навколо міст Донецька і Луганська та на схід від них. Зараз бойові дії сповільнилися, тому конфлікт по суті стає замороженим [36].

У статті італійського мовного розділу під назвою «Війна на Донбасі» (539 редагувань з квітня 2014 р., 50 джерел) стверджується, що Росія постачала сепаратистам зброю включно з броньованою технікою і танками, а значна кількість російських росіських громадян та військовослужбовців брали участь у війні як «добровольці», що керівництво «ДНР» і «ЛНР» ніколи не заперечували [37]. У португальському мовному розділі війну на сході України названо громадянською війною (507 редагувань з березня 2014 р. у статті з відповідною назвою, 251 джерело). Зазначається, що це – збройний конфлікт між сепаратистськими силами самопроголошених «ДНР» і «ЛНР» та урядом України, який ще називають війною в Україні або війною на Донбасі. Водночас стверджується, як і в згаданій статті іспанського мовного розділу, що сепаратистами керують в основному громадяни Росії, а російські військові становлять від 10 до 50 відсотків збройних формувань сепаратистів [38].

Стаття сербського мовного розділу під назвою «Війна на сході України» (361 джерело з травня 2014 р., 78 джерел) називає основною причиною конфлікту повалення в результаті Євромайдану президента В. Януковича та прихід до влади прозахідних політиків на чолі з П. Порошенком та А. Яценюком [39].

Війну на сході України у білоруському мовному розділі (67 редагувань з липня 2014 р. у відповідній статті, 45 джерел) названо продовженням російського вторгнення в Крим. На сході України війна розпочалася з проникнення диверсійних підрозділів російської армії, захоплення адміністративних будівель в Донецькій, Луганській та Харківській областях, та супроводжувалася перекиданням десятків тисяч російських військовослужбовців до кордону з Україною під виглядом навчань. Причинами війни названо успішне захоплення для Росії захоплення Криму та прохання колишнього президента України В. Януковича до президента Росії В. Путіна використати збройні сили Російської Федерації для «захисту населення України», хоча спостерігачі ООН, які працювали в регіоні, зазначили у своєму звіті відсутність загрози для росіян в Україні та послідовне розпалювання ненависті російською пропагандою [40].

Висновки. Таким чином, тематика російської військової агресії проти України досить широко представлена у «Вікіпедії». У переважній більшості статей складовими російської збройної агресії проти України визначається захоплення Криму Росією в лютому-березні 2014 р. та війна на сході України (на Донбасі), що розпочалася у квітні 2014 р. Станом на грудень 2020 р. статті під назвами «Російсько-українська війна», «Російська збройна агресія проти України», чи зі схожими назвами є в 20 мовних розділах цієї інтернет-енциклопедії. Статті під назвою «Кримська криза» є в 28 мовних розділах «Вікіпедії», а статті під назвами «Війна на сході України», «Війна на Донбасі», «Війна в Україні з 2014 року» існують у 52 мовних розділах «Вікіпедії». Найбільшу кількість редагувань та найбільший об'єм залучених джерел, що засвідчує ступінь суспільної уваги та міру впливу ідейно-політичних чинників на зміст статей про російську збройну агресію проти України, мають статті розміщені в англійському, німецькому та українському мовних розділах «Вікіпедії». Зазначені статті загалом позбавлені відповідних російських пропагандистських наративів, зокрема про «громадянську війну в Україні». Лише у статті португальського мовному розділі війну на Донбасі названо громадянською війною на сході України, але й у ній згадується істотна роль Росії в цій війні. Автори великої статті у російському мовному розділі «Вікіпедії» намагаються поєднати об'єктивну оцінку війни з російською офіційною точкою зору.

Трансформовані через «Вікіпедію» знання про російську збройну агресію проти України стають вагомим ідейно-політичним фактором. Як українській науковій спільноті, так і відповідним владним структурам варто звертати увагу на питання висвітлення зазначеної тематики в інших мовних розділах «Вікіпедії», враховуючи факт істотного впливу останньої на формування громадської думки в багатьох зарубіжних країнах, та впливу цієї думки на вироблення офіційної політики урядових кіл відповідних країн щодо України.

Список використаної літератури

1. Чирков О. Роль Вікіпедії в інформаційному просторі українства / О. Чирков // Українознавчий альманах. – 2013. – Вип. 11. – С. 128-131.
2. De la Calzada, G., Dekhtyar A. On measuring the quality of Wikipedia articles / De la Calzada, Alex Dekhtyar // WICOW '10: Proceedings of the 4th workshop on Information credibility April 2010 Pages 11-18 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://doi.org/10.1145/1772938.1772943>. – Дата перегляду: 15.12.2020.
3. Дубініна М., Козир Ю. Вікіпедія в інформаційному протистоянні України та Росії / Ю. Козир, М. Дубініна // Вісник Львівського університету. Серія : Журналістика. – 2017. – Вип. 42. – С. 307-314.
4. Російсько-українська війна (з 2014) [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Російсько-українська_війна_\(з_2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Російсько-українська_війна_(з_2014)). – Дата перегляду: 15.12.2020.
5. Russo-Ukrainian War [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Russo-Ukrainian_War. – Дата перегляду: 15.12.2020.
6. Russisch-Oekraïense oorlog [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://nl.wikipedia.org/wiki/Russisch-Oekraïense_oorlog. – Дата перегляду: 15.12.2020.
7. التدخل العسكري الروسي في أوكرانيا [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://ar.wikipedia.org/wiki/التدخل_العسكري_الروسي_في_أوكرانيا. – Дата перегляду: 15.12.2020.
8. Guerra russo-ucraina [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://it.wikipedia.org/wiki/Guerra_russo-ucraina. – Дата перегляду: 15.12.2020.
9. Intervenção militar da Rússia na Ucrânia (2014–presente) [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: [https://pt.wikipedia.org/wiki/Intervenção_militar_da_Rússia_na_Ucrânia_\(2014–presente\)](https://pt.wikipedia.org/wiki/Intervenção_militar_da_Rússia_na_Ucrânia_(2014–presente)). – Дата перегляду: 15.12.2020.
10. Intervención rusa en Ucrania de 2014 [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://es.wikipedia.org/wiki/Intervención_rusa_en_Ucrania_de_2014. – Дата перегляду: 15.12.2020.
11. مداخلته نظامي روسيه در اوکراین [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://fa.wikipedia.org/wiki/مداخلته_نظامي_روسيه_در_اوکراین. – Дата перегляду: 15.12.2020.
12. Den russisk-ukrainske krig [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://no.wikipedia.org/wiki/Den_russisk-ukrainske_krig. – Дата перегляду: 15.12.2020.
13. Intervenția armată rusă în Ucraina [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://ro.wikipedia.org/wiki/Intervenția_armată_rusă_în_Ucraina. – Дата перегляду: 15.12.2020.

14. Rosyjska agresja militarna na Ukrainę (od 2014) [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Rosyjska_agresja_militarna_na_Ukraine_\(od_2014\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Rosyjska_agresja_militarna_na_Ukraine_(od_2014)). – Дата перегляду: 15.12.2020.
15. Расійская інтэрвенцыя ва Украіну (2014) [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: [https://be.wikipedia.org/wiki/Расійская_інтэрвенцыя_ва_Украіну_\(2014\)](https://be.wikipedia.org/wiki/Расійская_інтэрвенцыя_ва_Украіну_(2014)). – Дата перегляду: 15.12.2020.
16. Ռուսական ռազմական ներխուժումն Ուկրաինա (2014-ից մինչև այժմ) [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: [https://hy.wikipedia.org/wiki/Ռուսական_ռազմական_ներխուժումն_Ուկրաինա_\(2014-ից_մինչև_այժմ\)](https://hy.wikipedia.org/wiki/Ռուսական_ռազմական_ներխուժումն_Ուկրաինա_(2014-ից_մինչև_այժմ)). – Дата перегляду: 15.12.2020.
17. රුස ජන සාධන ජන වසර 2014-2016 [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://ka.wikipedia.org/w/index.php?title=රුස_ජන_සාධන_ජන_වසර_2014-2016. – Дата перегляду: 15.12.2020.
18. Кримська криза (з 2014) [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Кримська_криза_\(з_2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Кримська_криза_(з_2014)). – Дата перегляду: 15.12.2020.
19. Crisi della Crimea del 2014 [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://it.wikipedia.org/wiki/Crisi_della_Crimea_del_2014. – Дата перегляду: 15.12.2020.
20. Criza din Crimeea din 2014 [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://ro.wikipedia.org/wiki/Criza_din_Crimea_din_2014. – Дата перегляду: 15.12.2020.
21. Війна на сході України [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Війна_на_сході_України. – Дата перегляду: 15.12.2020.
22. War in Donbass [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/War_in_Donbass. – Дата перегляду: 15.12.2020.
23. 돈바스 전쟁 [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://ko.wikipedia.org/wiki/돈바스_전쟁. – Дата перегляду: 15.12.2020.
24. الحرب في دونباس [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://ar.wikipedia.org/wiki/الحرب_في_دونباس. – Дата перегляду: 15.12.2020.
25. המלחמה בדונבאס [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://he.wikipedia.org/wiki/המלחמה_בדונבאס. – Дата перегляду: 15.12.2020.
26. Πόλεμος στο Ντονμπάς [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://el.wikipedia.org/wiki/Πόλεμος_στο_Ντονμπάς. – Дата перегляду: 15.12.2020.
27. Krieg in der Ukraine seit 2014 [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://de.wikipedia.org/wiki/Krieg_in_der_Ukraine_seit_2014. – Дата перегляду: 15.12.2020.
28. Вооружённый конфликт на востоке Украины [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Вооружённый_конфликт_на_востоке_Украины. – Дата перегляду: 15.12.2020.
29. Wojna w Donbasie [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://pl.wikipedia.org/wiki/Wojna_w_Donbasie. – Дата перегляду: 15.12.2020.
30. Guerre du Donbass [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://fr.wikipedia.org/wiki/Guerre_du_Donbass. – Дата перегляду: 15.12.2020.
31. Crise ukrainienne [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://fr.wikipedia.org/wiki/Crise_ukrainienne. – Дата перегляду: 15.12.2020.
32. Relations entre la Russie et Ukraine [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://fr.wikipedia.org/wiki/Relations_entre_la_Russie_et_l%27Ukraine. – Дата перегляду: 15.12.2020.
33. Guerra del Donbás [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://es.wikipedia.org/wiki/Guerra_del_Donbás. – Дата перегляду: 15.12.2020.
34. Válka na východní Ukrajině [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://cs.wikipedia.org/wiki/Válka_na_východní_Ukrajině. – Дата перегляду: 15.12.2020.
35. Itä Ukrainan sota [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://fi.wikipedia.org/wiki/Itä-Ukrainan_sota. – Дата перегляду: 15.12.2020.
36. Kriget i Donbass [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://sv.wikipedia.org/wiki/Kriget_i_Donbass. – Дата перегляду: 15.12.2020.
37. Guerra del Donbass [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://it.wikipedia.org/wiki/Guerra_del_Donbass. – Дата перегляду: 15.12.2020.
38. Guerra Civil no Leste da Ucrânia [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://pt.wikipedia.org/wiki/Guerra_Civil_no_Leste_da_Ucrânia. – Дата перегляду: 15.12.2020.
39. Рат на истоку Украјине [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://sr.wikipedia.org/wiki/Рат_на_истоку_Украјине. – Дата перегляду: 15.12.2020.
40. Вайна на ўсходзе Украіны [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: https://be.wikipedia.org/wiki/Вайна_на_ўсходзе_Украіны. – Дата перегляду: 15.12.2020.

References

1. Chyrkov, O. (2013). The role of Wikipedia in the Ukrainian information space. *Ukrainian Study Miscellany*, 11, 128-131 (in Ukr.)
2. De la Calzada, G., & Dekhtyar, A. (2010, April). On measuring the quality of Wikipedia articles. *WICOW'10: Proceedings of the 4th workshop on Information credibility*, 11-18. Retrieved from <https://doi.org/10.1145/1772938.1772943>.
3. Dubinina, M., & Kozyr, Yu. (2017). Wikipedia in the information confrontation between Ukraine and Russia. *Bulletin of Lviv University. Series: Journalism*, 42, 307-314. (in Ukr.)
4. Russo-Ukrainian War (15.12.2020). Retrieved from [https://uk.wikipedia.org/wiki/Російсько-українська_війна_\(з_2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Російсько-українська_війна_(з_2014)) (in Ukr.)
5. Russo-Ukrainian War (15.12.2020). Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Russo-Ukrainian_War.
6. Russo-Ukrainian War (15.12.2020). Retrieved from https://nl.wikipedia.org/wiki/Russisch-Oekraïense_oorlog (in Dutch).
7. Russian military intervention in Ukraine (15.12.2020). Retrieved from https://ar.wikipedia.org/wiki/التدخل_العسكري_الروسي_في_أوكرانيا (in Arabic).
8. Russo-Ukrainian War (15.12.2020). Retrieved from https://it.wikipedia.org/wiki/Guerra_russo-ucraina (in Italian).
9. Russian military intervention in Ukraine (15.12.2020). Retrieved from [https://pt.wikipedia.org/wiki/Intervenção_militar_da_Rússia_na_Ucrânia_\(2014–presente\)](https://pt.wikipedia.org/wiki/Intervenção_militar_da_Rússia_na_Ucrânia_(2014–presente)) (in Portug.).
10. Russian military intervention in Ukraine (15.12.2020). Retrieved from https://es.wikipedia.org/wiki/Intervención_rusa_en_Ucrania_de_2014. (in Spanish).
11. Russian military intervention in Ukraine (15.12.2020). Retrieved from https://fa.wikipedia.org/wiki/مداخله_نظامی_روس_به_در_اوکراین (in Persian).
12. Russo-Ukrainian War (15.12.2020). Retrieved from https://no.wikipedia.org/wiki/Den_russisk-ukrainske_krig (in Norweg.).
13. Russian military intervention in Ukraine (15.12.2020). Retrieved from https://ro.wikipedia.org/wiki/Intervenția_armată_rusă_în_Ucraina (in Roman.).
14. Russian military aggression against Ukraine (since 2014) (15.12.2020). Retrieved from [https://pl.wikipedia.org/wiki/Rosyjska_agresja_militarna_na_Ukrainę_\(od_2014\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Rosyjska_agresja_militarna_na_Ukrainę_(od_2014)) (in Polish).
15. Russian intervention in Ukraine (2014) (15.12.2020). Retrieved from [https://be.wikipedia.org/wiki/Расійская_інтэрвенцыя_ва_Украіну_\(2014\)](https://be.wikipedia.org/wiki/Расійская_інтэрвенцыя_ва_Украіну_(2014)) (in Belor.).
16. Russian military invasion of Ukraine (from 2014 to the present) (15.12.2020). Retrieved from [https://hy.wikipedia.org/wiki/Ռուսական_նազմական_ներխուժումն_Ուկրաինա_\(2014-ից_մինչև_այժմ](https://hy.wikipedia.org/wiki/Ռուսական_նազմական_ներխուժումն_Ուկրաինա_(2014-ից_մինչև_այժմ) (in Armen.).
17. Russian military intervention in Ukraine 2014-2016 (15.12.2020). Retrieved from https://ka.wikipedia.org/w/index.php?title=რუსის_სამხედრო_ბრძოლა_უკრაინაში_2014-2016 (in Georg.).
18. Crimean crisis (15.12.2020). Retrieved from [https://uk.wikipedia.org/wiki/Кримська_криза_\(з_2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Кримська_криза_(з_2014)) (in Ukr.).
19. Crimean crisis of 2014 (15.12.2020). Retrieved from https://it.wikipedia.org/wiki/Crisi_della_Crimea_del_2014 (in Italian).
20. Crimean crisis of 2014 (15.12.2020). Retrieved from https://ro.wikipedia.org/wiki/Criza_din_Crimeea_din_2014 (in Roman.).
21. The war in eastern Ukraine (15.12.2020). Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Війна_на_сході_України (in Ukr.).
22. The war in Donbass (15.12.2020). Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/War_in_Donbass (in Engl.).
23. The war in Donbass (15.12.2020). Retrieved from https://ko.wikipedia.org/wiki/돈바스_전쟁 (in Korean).
24. The war in Donbass (15.12.2020). Retrieved from https://ar.wikipedia.org/wiki/الحرب_في_دونباس (in Arabic).
25. The war in Donbass (15.12.2020). Retrieved from https://he.wikipedia.org/wiki/המלחמה_בדונבאס (in Hebrew).
26. The war in Donbass (15.12.2020). Retrieved from https://el.wikipedia.org/wiki/Πόλεμος_στο_Ντονμπάς (in Greek).
27. The war in Ukraine since 2014 (15.12.2020). Retrieved from https://de.wikipedia.org/wiki/Krieg_in_der_Ukraine_seit_2014 (in German).
28. Armed conflict in eastern Ukraine (15.12.2020). Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/Вооружённый_конфликт_на_востоке_Украины (in Russ.).
29. The war in Donbass (15.12.2020). Retrieved from https://pl.wikipedia.org/wiki/Wojna_w_Donbasie (in Polish).
30. The war in Donbass (15.12.2020). Retrieved from https://fr.wikipedia.org/wiki/Guerre_du_Donbass (in French).

31. Ukrainian crisis (15.12.2020). Retrieved from https://fr.wikipedia.org/wiki/Crise_ukrainienne (in French).
32. Relations between Russia and Ukraine (15.12.2020). Retrieved from https://fr.wikipedia.org/wiki/Relations_entre_la_Russie_et_l%27Ukraine (in French).
33. The war in Donbass (15.12.2020). Retrieved from https://es.wikipedia.org/wiki/Guerra_del_Donbás (in Spanish).
34. The war in eastern Ukraine (15.12.2020). Retrieved from https://cs.wikipedia.org/wiki/Válka_na_východní_Ukrajíně (in Czech).
35. The war in eastern Ukraine (15.12.2020). Retrieved from https://fi.wikipedia.org/wiki/Itä-Ukrainan_sota (in Finnish).
36. The war in Donbass (15.12.2020). Retrieved from https://sv.wikipedia.org/wiki/Kriget_i_Donbass (in Swed.).
37. The war in Donbass (15.12.2020). Retrieved from https://it.wikipedia.org/wiki/Guerra_del_Donbass (in Italian).
38. The Civil War in eastern Ukraine (15.12.2020). Retrieved from https://pt.wikipedia.org/wiki/Guerra_Civil_no_Leste_da_Ucrânia (in Portug.).
39. The war in eastern Ukraine (15.12.2020). Retrieved from https://sr.wikipedia.org/wiki/Rat_na_istoku_Ukrajine (in Serb.).
40. The war in eastern Ukraine (15.12.2020). Retrieved from https://be.wikipedia.org/wiki/Вайна_на_ўсходзе_Украіны (Belor.).

STRILETS VasyI, Doctor of Historical Sciences, Professor Professor of the Department of International Relations and social sciences National University of Life and Environmental Sciences nature management of Ukraine,
e-mail: striletsv22@gmail.com

REFLECTION OF RUSSIAN ARMED AGGRESSION AGAINST UKRAINE IN THE ONLINE ENCYCLOPEDIA «WIKIPEDIA»

Abstract. Introduction. *Historical topics in the publicly available free multilingual online encyclopedia «Wikipedia» deserve not only a historiographical analysis given the specifics of this new information, communication and social phenomenon's functioning. The influence of various political and ideological factors in certain countries or language-based groups of countries on the content of historical articles in «Wikipedia» is also of great scientific interest. In the proposed study, Wikipedia is considered not only as an online encyclopedia, but also, to some extent, as a manifestation of the so-called new media. The purpose of the article is not only to analyze a fairly wide range of ideas about the Russian continued armed aggression against Ukraine in various language sections of Wikipedia, but also to reflect the extent to which these ideas are influenced by various ideological factors.*

Results. *In the scientific literature there is a rather limited range of works that relate to the outlined complex problem. Media studies has developed an approach to the proposed problem, according to which Wikipedia articles are divided into relatively stable and controversial (ie, those that have undergone significant ideological influence) depending on the number of edits. The number of sources involved in the preparation of Wikipedia articles should also be taken into account, as this number correlates with the degree of public interest in the relevant issues.*

The subject of Russian military aggression against Ukraine is widely represented in Wikipedia. Articles published in the English, German and Ukrainian language sections of Wikipedia have the largest number of edits and the largest volume of sources involved, indicating the degree of public attention and the degree of influence of ideological and political factors on the content of articles on Russian armed aggression against Ukraine. These articles are generally devoid of relevant Russian propaganda narratives, in particular those concerning the «civil war in Ukraine».

Conclusion. *The knowledge about the Russian armed aggression against Ukraine transformed through Wikipedia is becoming an important ideological and political factor. Both the Ukrainian scientific community and the relevant authorities should pay attention to the coverage of this topic in other language sections of Wikipedia, given the fact of the latter's significant influence on the formation of public opinion in many foreign countries, and the impact of this opinion on official government policy of relevant countries in relation to Ukraine.*

Key words: *online encyclopedia «Wikipedia», Euromaidan, pro-Russian protests in Ukraine, separatist actions in Ukraine, occupation of Crimea, war in Donbass, Russian armed aggression against Ukraine.*

Одержано редакцією 11.05.2021
Прийнято до публікації 29.06.2021

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 930.85:395(438.32/.41–477)
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-43-52

ГОРОДИНСЬКА Лілія Станіславівна,
аспірантка Вінницького державного
педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського
Orcid ID: 0000-0003-3440-9755
e-mail: horodynska_liliia@ukr.net

ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДИПЛОМАТИЧНОГО ЕТИКЕТУ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ ЦЕРЕМОНІАЛУ ТА ПРОТОКОЛУ В ГЕТЬМАНЩИНІ ДОБИ ІВАНА МАЗЕПИ

У статті проаналізовано особливості впливу європейського дипломатичного етикету на трансформацію церемоніалу та протоколу в середовищі козацької старшини у добу гетьманування Івана Мазепи. Звернута увага на особистість гетьмана, дипломатичний протокол та придворний етикет Батуринаського двору (прийоми послів), особливості щоденного життя козацької старшини (банкети, бали, одяг тощо). Констатовано, що за гетьманування Івана Мазепи помітно посилювалися впливи саме європейського дипломатичного етикету.

Ключові слова: культура дипломатичного етикету, Козацька Україна, Іван Мазепа, процес перемовин, ритуал прийомів послів, козацька старшина, цивільне шляхетство (панство).

Постановка проблеми. Складні перетрактації впливали на перебіг дипломатичних взаємин та культуру дипломатичного етикету в Козацькій Україні. Втрата архівних матеріалів центральних і полкових інстанцій Козацької держави другої половини XVII – початку XVIII ст., ускладнює дослідження двосторонніх та багатосторонніх прийомів й належного їм етикету.

Однак відомо, що відповідно до обопільної етикетної культури, в означену добу було прийнято запрошувати шанованого гостя на бенкет з нагоди його приїзду. На цьому заході обов'язковим було проголошення здравиць на честь очільників держав і представників гетьманату, задля атракції влаштовували гарматні залпи та салюти. Під час аудієнції зачитували листи й відбувалося обдаровування подарунками. В особливих випадках, могли запрошуватися музики, а проїзд місії забезпечували гідним супроводом та охороною. Подеколи шанованих послів з нобілітету проводжали із стягами та оркестром.

Сам процес перемовин між сторонами зазвичай був недовготривалим, аби «гості» не стомились. Іноді шанобливість могла поєднуватися із ганьбою. Приміром, у вересні 1668 р. під час прийому послів П. Дорошенко кілька разів вдарив «по губах» послів калгі-султана. Цебто безкультурний прийом міг відбуватися навіть в середовищі нобілітету приблизно до кінця XVII ст. Але в цілому відповідно до загальної культури тієї доби, вітчизняний дипломатичний протокол був суголосним існуючим тоді нормам загальноєвропейського етикету [8, 122-124]. Отож, актуальним є висвітлення особливостей проведення тогочасного дипломатичного церемоніалу та протоколу в середовищі козацької старшини за умов впливу на нього європейського етикету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування обопільної дипломатичної етикетної культури (Італія і Ватикан, Голландія, Швеція, Польща) уже неодноразово піднімалася в історіографії. Чимало українських істориків торкалися тих, або інших аспектів цього питання. Зокрема, А. Гулієв, І. Ситий, Д. Журавльов, О. Вовк, Б. Крупницький, О. Галенко, Є. Камінський, М. Кірсенко, В. Свєрбигуз, Д. Яворницький, Н. Яковенко та інші. Але проблема трансформація дипломатичного етикету в добу гетьманування І. Мазепи в історичній науці розкрита недостатньо. Більшою чи меншою мірою її розглядали Р. Радишевський, В. Свєрбигуз та Б. Крупницький, але й і по цей час проблема залишається малодослідженою.

Метою статті є висвітлення особливостей впливу європейського дипломатичного етикету на трансформацію церемоніалу та протоколу в середовищі козацької старшини у добу гетьмана Івана Мазепи.

Виклад основного матеріалу. Козацтво, як окрема субкультура України обох берегів Дніпра, почало набирати сили наприкінці доби пізнього Відродження. Уклад життя, звичаї, ініціації, елементи етикету цього люду спиралися, як місцеві традиції, укорінені ще з доби Київської Русі, так і традиції притаманні сусідам – європейському лицарству та татарським воїнам. Одні з перших спогадів про козацький устрій та вдачу козаків лишив у своїх мандрівних записках австрійський і польський посол Ерїх Лясота. Так він свідчив, що на XVI ст. у козаків був поширений татарський одяг – кобеняки, цебто мантиї, що складали основну частину костюму різних прошарків Січі. У цей час дарунки запорожців іноземним послам складали шубу з куницї та шапку з хутра чорних лисиць [12, 201]. Пізніше крім куницї, горностаїв, соболів, лисиць, чорнобурок, якими підшивали чоловічий одяг, згадувалося й хутро білок, що також було у вжитку.

На початку 60-х рр. XVII ст. Україна під тиском держав-сусідів, що намагалися утвердити свої політичні інтереси, була поділена два гетьманства – Правобережне і Лівобережне. Однак до кінця XVII ст. ці штучно розділені частини країни ментально складали єдине ціле. До 1699 р. тривали постійні переділи кордонів, пов'язані з претензіями Туреччини щодо її прав на володіння Правобережжям та південними землями Київщини та Поділля. Активними учасниками багатосторонніх зносин були Рїч Посполита і Московське царство, які також вважали безумовним своє право на українські етнічні території [5, 277-279].

Забігаючи вперед, варто зауважити, що і надалі, у перші два десятиліття XVIII ст. пройшли для України під знаком втручання у ці взаємовідносини четвертого гравця – Швеції, якому присяглися на вірність і визнали його владу спочатку гетьман І. Мазепа, а згодом і його наступник – П. Орлик. Проте Туреччина через дипломатичні стосунки намагалася домовитися за свої права з Росією, що спричинило певні юридичні і дипломатичні колізії, багатовладдя і періодичні національно-визвольні змагання. Постійні крайня карта держави спричиняли активні переговірні процеси України із владою Австрії, Англії, Франції, Ватикану, Голландії, Данії, Польщі, Пруссії [5, 292].

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. за часів гетьманування Івана Мазепи, на землях етнічної України склалися специфічні умови для розвитку культури під впливами як Західної Європи, так і турецько-татарського Сходу. Феномен високого бароко на наших теренах мав свій місцевий, локальний, яскраво виражений колорит. Сам гетьман Іван Мазепа, що знав близько 13 мов (німецьку, голландську, італійську, французьку, латинську, слов'яно-руську, польську, татарську, російську, староукраїнську, старослов'янську, грецьку, ймовірно і литовську, а також турецьку, близьку до татарської), був носієм новітньої європоцентричної ментальності, що спиралася на досягнення різних культур світу, і акумулювала їх у своєму мультикультурному просторі.

Відомо, що у середині XVII ст. у Голландії Мазепа вивчав техніку артилерійського мистецтва [7, 37], а після Києво-Могилянської колегії, де обов'язково студіювали латину і слов'яно-руську мови, на яких велося викладання, а також опановували ази старослов'янської мови, грецької, польської, російської і книжної української, продовжував навчання в одній з єзуїтських колегій Польщі (можливо, у Полоцьку).

На латині гетьман багато цитував римських класиків, випишував французькі і голландські газети, мову яких розумів, хоча переговори з європейськими дипломатичними колами вів латиною; з італійськими майстрами Батурина спілкувався на їх рідній мові, там само з німцями-лікарями – по-німецьки. Зважаючи, що у молоді літа гетьман вів дипломатичні стосунки з татарами, впевнено володів татарською мовою і, очевидно, знав турецьку, оскільки у татарських дипломатичних колах важливу роль відігравали турецькі намісники. Можливо знав також литовську, оскільки підписувався «полонус», «літуанус», «сарматус», «борусус» (?) цебто поляк, литовець, сармат, борус (можливо, мався на увазі білорус?) [4, 13-15].

Розуміння специфіки світських заходів і прийомів країн оточення при Мазепі сприяли тому, що стабільні дипломатичні стосунки були налагоджені з Росією, Польщею, Швецією, Туреччиною, Трансільванією та ін. державами.

При дворі гетьмана І. Мазепи перебували придворні письменники, до професійних обов'язків яких входило в ідеалізованій формі оспівувати звитяги на військовій ниві та здобутки у державних справах перших осіб держави. Декламації подібно до античного світу при бароковій культурі ставали частиною вистав і церемоніальних дійств. Багато в чому придворний етикет Батурина спирався на досвід європейських країн, Італії, Франції, Німеччини. 1695 р., приміром, на батуринській сцені відбувалися гастролі театру з Пруссії. Танці, спів, поезія та гра на музичних інструментах при гетьманському дворі поступово ставали стійкою ознакою світського життя військової старшини. При дворі Мазепи ставили найвідоміші твори європейської драматургії й українського драматурга Дмитра Туптала. У Батурині з'явилася традиція проводити мистецькі салони, відвідувати які вважалося прерогативою людей вищого світу.

За зразком освічених монархів Європи у Гетьманщині також розважалися полюванням і собачими ловами. При чому пси і коні для цих «напівцеремоній» ставали важливими дарунками знаті. Мисливські собаки до гетьманського двору постачав суддя Київського воєводства Войнаровський, а користувався цими підношеннями, а також кіньми кращих порід Іван Мазепа із московськими генералами та польськими гетьманами. Тобто такого роду розваги високопосадовців з різних країн поступово стали частиною протоколу неформальних зустрічей представників різних державних утворень.

Серед розваг еліти поширилася гра у карти – пікет, льомбар, сенкилію, кабрилію, памфіль. При цьому масті, що з середини XVIII ст. отримали французькі назви кшталту бубна, пік, трэф, у цей час в українському середовищі іменували як бунька й дзвінок, чирва й червень, жолудь і вино [11, 52-55].

Налагоджуючи офіційні стосунки, у ці часи слід було дотримуватися обережності, щедрості, чемності, гречності, обачливості. До кінця XVII ст. у Європі було видано низку трактатів щодо етикету світських зустрічей і прийомів на найвищому рівні, церемоніали і протокол дипломатів. Серед інших освічені правителі та їх підлеглі мали знати трактат італійця Альберіко Джентілі «Про посольства» 1585 р., і майже сучасний йому твір польського дипломата К. Варшевського «Про посла і посольства». Перший з цих авторів писав про обов'язки і права сторін при зустрічах. Другий окреслював принципи відповідності завдань і техніки проведення тих чи інших перетрактацій та аудієнцій з метою максимальної користі результатів. Слушними були його поради з приводу того, що до Туреччини слід відправляти сміливих і щедрих людей, котрих складно залякати, та що не будуть шкодувати грошей на підкуп турецького оточення султана. З елементами етнопсихології були і рекомендації автора про відрядження до Москви людей витривалих, спроможних вести довгі та складні переговори протягом багатьох місяців, а також передбачливих й обережних. Щодо Ватикану К. Варшевський радив обирати набожних осіб, які представлятимуть інтереси держави, проте світських.

Носіями і виразниками дипломатичних зносин та відповідних традицій у цей час була козацька старшина – найближче світсько-військове оточення гетьмана. До спеціальних протокольних висловів тоді додавалося, що гостей очікують «з великою радістю». Якщо у Франції та інших країнах Європи на межі XVII – у XVIII ст. «великих» послів супроводжували до зали прийому принци крові – спадкоємці престолів, то в Україні почала

виокремлюватися традиція зустрічей надзвичайних послів найближчими родичами гетьмана (передовсім небіж І. Мазепи – І. Обидовський).

В Україні у другій половині XVII – у XVIII ст. етикет світських прийомів і протоколу значною мірою формувався під впливом, з одного боку, народної культури і козацьких звичаїв, а з іншого – постійно трансформувався під впливом східних (Туреччина і Кримське ханство, частково Московщина) і західних дипломатичних ритуалів (Італія і Ватикан, Голландія, Швеція, Польща).

Однак етикетним стосункам протиставлялися «антиетикетні» у разі, якщо реципієнт не дотримувався певних норм суспільної моралі і не шанував традицій. Тому, за слушним виразом В. Свербигуза «подібно до французького короля Людовіка XIV, гетьман Іван Мазепа правив мистецтвом і війною». Тобто, враховуючи досвід попередників, мусив правити саме так [11, 9].

1659 р. майбутній гетьман Іван Мазепа у складі польської королівської делегації був запрошений на прийом Людовіка XIV, що сприяло універсалізації певних традицій і церемоніалів придворного етикету, моді на вдосконалення гардеробів за французькою модою. Одяг у цей час становив важливу частину військової та економічної політики держав Європи та Росії, коштовні тканини відображали певну ієрархію смаків, стилю життя, високості положення у суспільстві. Крім зброї, за російського царя Федора Олексійовича, 1679 р. прийнято було дарувати сукно (складалося зі 170 половинок козакам), дві пари соболів кращих, два сорока соболів (на шубу), два оксамити червчатих, два сукна (малинового і червчатого кольорів у п'ять аршин завдовжки), атласа гладкого та камки по 10 аршинів безпосередньо отаману Сірку [13, 433].

Виховання і освіта тодішнього гетьмана Мазепи дозволяли йому брати дієву участь у перемовинах з усіма сторонами переговорних процесів на рівних з європейськими монархами. У Москві, наприклад, його приймали урочисто, з великим ушануванням і почестями. Для нього наприкінці XVII ст. тут було зведено осібний «гетьманський двір» посольського призначення у сучасному районі Маросейка (не зберігся) [4, 40-45].

Гетьманщина у цей час періодично виступала посередником у переговорних процесах між сусідніми державами, оскільки так чи інакше перебувала у тісних взаєминах з ними усіма. З одного боку тривали зв'язки із Московською державою, з другого – із Кримом і Туреччиною (колишні землі Візантії – осердя православ'я – віри грецької), з третього – із Європою: польсько-литовською елітою, польсько-французько-італійським істеблішментом, голландським, німецьким, шведським, польсько-австрійським, угорським і чеським нобілітетом, окремими англійськими підданими. Вся Європа у цей час внаслідок об'єднання капіталів заможних родин через шлюбне право проходила період асиміляції, особливо у католицькому та протестантському колах. Україна угодами між Московією і Польщею від 1667 і 1678 рр. політично й економічно була поділена навпіл, але процеси культурної консолідації населення все одно тривали.

Велика частина українсько-польського шляхетства, що в один день не було розділене між собою як розрізані частини пирога на карті Європи, й усе одно ментально прагнули єднання, враховуючи спільну мову державних документів (по XVIII ст. латинську) [1, 139], освіту, виховання, культуру, орієнтувалася на французьку моду і балет, італійську оперу, австрійську музику, англійську літературу, нідерландський (голландський) живопис, німецьку гравюру, різні європейські театри тощо. На самому початку XVIII ст. у Європі жваво обговорювали події політичного та культурного життя України (берлінські газети «Меркурій» та «Європешн Фама», гамбурзькі «Європейський театр» та «Історичні ремарки») [7, 175].

Військові та духовні керманічі Козацької України всіляко сприяли розвитку культури, освіти, православ'я. Адже за І. Мазепи та його соратників-духівників – Дмитра Туптала у Батурині, Феофана Прокоповича у Києві, – було засновано колегіум у Харкові (1689 р.), його філію у Новгороді-Сіверському на Чернігівщині (1700 р. отримав самоврядування відповідно до норм Магдебурзького права) [10], вдосконалено Києво-Могилянську академію, що ще 1658 р. була прирівняна до Ягеллонського університету. 1705 р. Мазепа

розширив можливості академії, але до 1751 р. тут не викладали російської мови, віддаючи переваги латині, а також, грецькій, німецькій, французькій, польській [7, 144-145].

Зносини з іноземцями поступово набували усталеного характеру. Якщо Б. Хмельницький офіційні прийоми провадив у столиці в Чигирині, хоча в окремих випадках дипломатичний протокол виконувався і в Суботові (власному маєтку роду Хмельницьких), а також (зрідка) у Переяславі та місцях, де знаходилися війська під час походів, то за І. Мазепи цей уклад був змінений. Військова канцелярія з другої половини XVII ст. складалася із 12 писарів-шляхтичів, серед яких часто траплялися й іноземці, що добре володіли кількома мовами (наприклад, Теодозій Грек). Варто зауважити, що аналогічна канцелярія Франції на 1660-ті рр. складала лише 5 осіб [5, 267-270].

Гетьмана Мазепу серед тодішнього українського істеблішменту називали «Gentleman of Renaissance» [4, 24]. Освічений і висококультурний, він гідно представляв тогочасну еліту Гетьманщини в світі. У Батурині у триповерховому Гончарівському палаці із 20-ма приймальнями І. Мазепа вів прийоми, що часто, мало не щодня, завершувалися салонами із бенкетами та феєрверками з народними гуляннями. 1689 і 1705 р. гетьмана під час візитів до Москви супроводжував військовий оркестр. Відомо, 1706 р. на честь приїзду Петра I до Києва Мазепа також влаштував гучний бенкет з феєрверком [11, 22, 27, 42].

Певна «світськість» була характерна і для так званих «асамблей», що влаштовувалися у Батурині для ділових зустрічей у невимушеній обстановці. Такі самі заходи провадилися і в Києві у надзвичайного британського посла у Росії, інженера Патрика Гордона (людини, близької до Петра I). При чому для них було характерно як для всієї театральної доби бароко, обирати «королеву» (найчарівнішу жінку) та маршалка-церемоніймейстера [11, 22, 27].

Весінні світські гуляння у Батурині мали пишний придворний характер. Подібні акції тільки з науковим ухилом відбувалися й у Києво-Могилянській академії, де проходили громадські диспути і дискусії, що завершувалися виступами лавроносних поетів-декламаторів і театральними виставами. Сюди і на батуринські подібні заходи було прийнято приїздити у каретах. Вважається, що цю традицію ввів гетьман Іван Самойлович. Реноме найзаможніших осіб підтримувалося приїздами на англійських каретах, що рахувалися найпрестижнішими на той час.

Однак цілком імовірно, що англійські карети з'явилися у Києві ще з середини XVII ст., коли 4 серпня 1651 р. після битви під Берестечком місто на 1,5 місяці захопив Януш Радзивілл, польний і великий гетьман литовський, що воював з Богданом Хмельницьким (до 1654 р.). Цей знаний діяч ВКЛ після закінчення Слуцької гімназії навчався у Ляйпцігському, Альтдорфському (Німеччина) і Лейденському (Голландія) університетах, відвідував Францію й Англію, далі працював послом Речі Посполитої у Англії та Нідерландах, представляв свою країну у офіційних візитах з голландськими, іспанськими, французькими послами [8].

За І. Мазепи вже чимало послів іноземних держав постійно мешкало в Україні, хоч ще не мали громадських приймалень. Частиною придворного протоколу став церемоніал вручення вірчих грамот правителів, коли гетьман спочатку цілував печатку на документах, а далі ознайомлювався з їх змістом. Важливою частиною міжнародних культурних і політичних зносин були, як і раніше, дарунки.

Турецький султан як знаковий дарунок передав Івану Мазепі шапку і каптан візира, а також діамантове перо, корабелу у піхвах зі срібла. Ці підношення виявляли ставлення Оттоманської Порти до гетьмана як до людини вченої, що гарно знала турецьку мову і звичаї. Зброю та мисливське приладдя дарували Мазепі і польські союзники, а також рідна сестра шведського короля Карла XII Елеонора [11, 31-32]. Навзаєм Петру I гетьман підніс турецьку шаблю у золотій оправі із самоцвітами та щит із прикрасами на золотому ціпку, різноманітну зброю, кінське спорядження, турецьких жеребців, тисячу коней, двох білих верблюдів, здобутих у Туреччині; оксамитове платно прямого крою – одяг для коронації та прийомів іноземних послів, фрукти [13, 31-32].

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст., крім військового, вже існував невеликий прошарок цивільного шляхетства (панства), що вільно жило у своїх маєтностях і по-

світськи проводило час. Інфраструктура козащини за Д. Яворницьким за В. Соловйовим від середньовіччя – раннього нового часу розшаровувалась на такі основні групи: низові козаки, негербовані та безхатні «шляхтичі-виволанці», напівпани, напівселяни, «рукодайні» панські слуги, яких у офіційних документах часто іменували «здрайцями» та «збігами», осілі холопи й панські піддані [11, 68, 79].

Знатне військове товариство мало свою ієрархію. Воно складалося з двох основних груп: вищого нобілітету козацької генеральної старшини, що іменувалося «бунчукове товариство», куди могли приймати також і вірних іноземців; та «значкового товариства», до якого приймали представників сотенної влади, що могли виконувати особливі доручення полковників. Поступово старшина трансформувалася у новий привілейований військово-політичний прошарок, відмінний за соціально-економічними перевагами від рядового реєстрового козацтва [4, 92-93].

За етикетом того часу в Україні – козацькій державі кожному вільну людину ввічливо і шанобливо називали «пан» або «пані». Ті ж представники козацької старшини, що відносилися до реєстрової (за службу) знаті, мали звертатися одне до одного «Мосце пане брате». Гетьмана прийнято було величати титулом «Ясновельможним». До чиновників на генеральських посадах і представників спадкової знаті (князів і графів) зверталися зі словами «вельможний пане». За наявності у роду предків службової або родової еліти, можливості нащадків у просуванні по службі збільшувалися в разі (за наявності відповідних для служби якостей). Знатних жінок на Гетьманщині по іменам можна було звати лише близьким людям [11, 40-41].

Гарні манери високого світу перепліталися з традиційним звичаєвим правом і обрядовістю. Назвати вихідця шляхетного роду нагуляним, тобто байстрюком, або бенкартом (позашлюбним нащадком, що не наслідував чистоти крові) вважалося за найганебнішу образу, що було зовсім неприпустимим у середовищі знаті. Така кривда потребувала публічного вибачення у принизливий спосіб. Якщо суд визнавав такі розмови наклепом, то винуватець мусив сплатити штраф і привселюдно покаятися зі словами: «Щом мовив на тебе, пана Івана, називаючи тя бенкартом і нечистого ложа сином, то тогди щекалем на тебе, як пес». У разі відмови, кривдника тримали за рішенням Генерального військового суду в казематах до часу зголошення на вибачення. Суспільна мораль того часу вимагала поваги до чистоти ложа і помислів, а бенкартами у переносному смислі називали нечесних політиків, можновладців, депутатів, що посіли певні посади за хабарі чи підкуп тощо [11, 52-53].

Про деякі тогочасні манери й етикет суспільства вищого світу залишили свої міркування видатний письменник XVII ст. Якуб Собеський (5.05.1590 – 23.06.1646), батько Яна III Собеського. Його праця «Peregrynacja po Europie (1607–1613)» віддзеркалює уклад життя тогочасної польсько-української еліти Галичини. Автор у своєму доробку значну увагу приділяє норому, поведкам, міжособистісним стосункам своїх сучасників. Ця праця багато у чому підготувала наступні відомі дослідження перетрактацій, церемоніалу, протоколу у світському середовищі Західної України [16].

Етикетна культура межі XVII–XVIII століть віддзеркалювала зміни у духовній і соціальній сферах суспільства. Одяг гетьмана за старовинним звичаєм складався з каптана, із вишивкою золотими шнурами на грудях, шапки на соболях із суконним верхом козацького крою, кушака з шовку, синіх шароварів із золотими лампасами та сап'янових червоних чобіт. Взимку до цього ансамблю додавалася шуба (часто з розрізаними рукавами) з хутра лисиці чи соболя. На щодень гетьман міг вдягнути каптан з товстої китайської матерії поверх на жупан срібної парчі.

У цей час у Батурині крім вже сталих бенкетів, що могли тривати до пізньої ночі, інколи давали за європейською модою і бали. До музичних і танцювальних розваг додавалася й гастрономічна. Харчі для цих заходів постачала сама ж генеральна старшина, за будинками якої були закріплені певні продукти та напої, які необхідно було вчасно доставити у палац. Особливо цими питаннями за традицією опікувалася родина Забіл. За меню стежив гетьманських кухмістер, якому довіряли укладання угод на постачання певних наїдків і напоїв з генеральною старшиною.

Гетьманські столи були зорієнтовані на модну на той час французьку кухню, що смакувала вибагливим гурманам. Адже у ній було прийнято сполучати кислий смак із солодким. Очевидно, що й сам застільний етикет взорувався на тенденції французького придворного життя. Кухарі у Батурині стежили, щоб серед найдків гетьманського люксового столу обов'язково були делікатеси, які могли собі дозволити лише великопанський і старшинський нобілітет, а також мигдаль, лимони, приправи до м'ясних і рибних страв, витончені соуси. При Мазепі було заведено подавати дороговартісні родзинки і цукор навіть до нейтральних і солоних страв. Кулінарні рецепти відповідали статтям модного на той час гастрономічного посібника Станіслава Чернецького, що при дворі гетьмана був постійно затребуваний [11, 67].

Обмін традиціями із сусідами, а також світський протокол і церемоніал, сприяли певній асиміляції смаків козацької старшини цього часу. За щоденний напій правило пиво, якого за І. Мазепи вже було кілька найвідоміших сортів. Найбільш уживаним був сорт «Аква віта», що шанувалося за гарний смак. Для одноосібного пиття козаки використовували кухлики з дерева, так звані «Михайлики». Для братської трапези вживали братину – велику чашу, яку пускали по колу. Посуд для напоїв з коштовного панського скла (кубки, келихи, погарі – келихи з накривкою, флейти-вівати – вузькі дзвоноподібні келишки з написом «Віват» – вшанування «Слава!», чарки) у ті часи найчастіше замовляли у Чехії, Німеччині, етнічних теренах Польщі (Гданськ, Кришталева Гута), Білорусі (Уріччя, Налібоки), або й на Правобережжі (Заборжицька й Чуднівська гути) [15].

Заради шику деякі шляхтичі носили коштовні куверти (виделки, ножі) за паском, адже культура тогочасного харчування та питання гігієни диктували такий спосіб самообслуговування. Їжа і напої на званнях бенкетах та балах розставлялася вже за певними традиціями етикету і вживалася за регламентом. Деякий посуд, як скажімо срібний сервіз гетьмана Івана Самойловича, Іван Мазепа дозволяв вживати тільки на урочистих церемоніях та особних випадках зустрічей козацької старшини [11, 68-69].

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст., в добу гетьмана Івана Мазепи, розпочалися активні дипломатичні зносини з васальними Туреччині кримськотатарськими ханствами, з якими перед тим постійно тривали війни. Російський уряд намагався налагодити стосунки з усім керівництвом військових партнерів: у листуванні з «турськими» посланцями, мурзами (намісниками), беями (правителями), калгами (наступниками) і нурадинами (молодший співправитель бея, нащадок впливового бея), візирами (міністрами), чаушами (поліцейськими), кадіями-кадискерами (суддями) [2, 162], агами (воєначальниками) різних рівнів і рангів. Для досягнення цієї мети у Крим відряджалися дипломатичні місії, котрі намагалися «мімікрувати» в татарське середовище, заприятитися із знаттю та придворною челяддю, вивчити уклад життя, норів і культуру етносу, її субетносів та підданих.

Однак так історично склалося, що довгий час українсько-кримськотатарські стосунки були оповиті пеленою зрадництва або протистояння, хоча видані протягом останніх десяти років добірки документів (у першу чергу листування) тієї доби свідчать про зовсім інші реалії. За ними виявляється, що у цьому політико-економічному альянсі відбувалися не лише дипломатичні та культурні зносини, які передбачали обмін досвідом, знаннями, подарунками, а й певні асимілятивні процеси, що тягли за собою ментально-свідомісні «переформатування» і «перезавантаження». Зокрема, у військовій сфері, де формувалися початки офіційного світського етикету і церемоніалу. В цілому варто констатувати, що у політичному воєнно-адміністративному анклаві «Ханська Україна» (частини Південної України між Бугом і Дністром, котра входила до складу Кримського ханства) [5, 191], тривали постійні зносини нобілітету з країнами-сусідами та їх сюзеренами. Історичні реалії козацького утворення у складі Ханського Юрту під протекторатом Оттоманської Порти кінця XVII – початку XVIII ст. сформували культурні виміри дипломатичного етикету, котрий істотно збагатив вітчизняний соціокультурний простір і менталітет українців.

Висновок. Етикет дипломатичних прийомів і світських заходів Козацької України (Гетьманщини) другої половини XVII – початку XVIII ст. значною мірою формувався під впливом, з одного боку народної культури і козацьких звичаїв, а з іншого – постійно трансформовався з огляду на східні (Туреччина і Кримське ханство, частково Московське

царство) і західні дипломатичні ритуали, традиції, протокол (Італія і Ватикан, Голландія, Швеція, Польща). За гетьманування Івана Мазепи помітно посилювалися впливи саме європейського дипломатичного етикету.

У середовищі козацької старшини поступово склалися певні церемонії, які стосувалися релігійних відправ або світських свят, ініціацій і перетрактацій. Козацький світогляд, менталітет, звичайна праця в ім'я захисту своєї Батьківщини спричинили певну моду на їх уклад життя, що вважався в староукраїнській культурі звичайним, гідним, традиційним. Відповідно з часом селянське, міщанське, купецьке, військово-чиновницьке населення, а також окремі шляхтичі, дотичні до спілкування з козацьким генералітетом, запозичили низку звичаїв останніх, що поступово влилися у етикет світський, посольський і дипломатичний, особливо елементи лицарської гнучкості по відношенню до слабкої статті, церемонії поваги до полеглих хоробрих воїнів, протокол вшанування гетьманських гостей, деяких вимог до культури харчування, поведінки у суспільстві, обдаровування, дипломатичних перетрактацій.

Список використаної літератури

1. Kasprzak A., Skoropadowa H. Europejskie szkło od XVI do początku XIX wieku w zbiorach Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie / A. Kasprzak, H. Skoropadowa // Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Warszawa – 2008. S.130–175.
2. Sobieski Jakub. Peregrynacja po Europie (1607-1613). Droga do Baden (1638) / Jakub Sobieski / oprac. J. Długosz. – Wrocław, 1991. – 308 s.
3. Вовк О. Б. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія / О. Б. Вовк // Архіви України. – 2010. – Вип. 3–4 (269). – С. 145–166.
4. Гулієв А. Д. Право зовнішніх зносин: підручник / А. Д. Гулієв. – К. : НАУ. – 2012. – 488 с.
5. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського; Канадський інститут українських студій Альбертського університету; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». – 2007. – 1144 с.
6. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.
7. Журавльов Д.В. Мазепа. Людина. Політик. Легенда / Д. В. Журавльов. – Харків: Фоліо. – 2007. – 205 с.
8. Історія української культури у 5-ти т. Т. 3. / під ред. В. А. Смолія. – К. : Наук. думка. – 2003. – 1246 с.
9. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Б. Крупницький. – К.: Україна, 2003. – 240 с.
10. Нариси з історії дипломатії України / [О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін ; відп. ред. В. А. Смолій]. – К.: Альтернативи. – 2001. – 733 с.
11. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко / Р. Радишевський, В. Свербигуз. – К. : Видавничий центр «Просвіта». – 2006. – 551 с.
12. Саксонское зеркало / Всеобщая история государства и права. – Т. 1. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://history.wikireading.ru/249245>
13. Свербигуз В. Батурин: до генези українського самодержавства / В. Свербигуз. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». – 2008. – 88 с.
14. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. / Д. Яворницький. – К. : Наукова думка. – 1990. – Т. 1. – 583 с.
15. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. / Д. Яворницький. – К. : Наукова думка. – 1990. – Т. 2. – 557 с.
16. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття / Н. Яковенко. – К. : Laurus. – 2012. – 472 с.

References

1. Kasprzak, A., & Skoropadowa, H. (2008). *European glass from the 16th to the beginning of the 19th century in the collection of the Museum of Ethnography and Artistic Industry of the Institute of Ethnography of the National Academy of Sciences of Ukraine in Lviv*. Ministry of Culture and

- National Heritage. Warsaw, 130–175 [in Poland].
2. Sobieski Jakub. (1991). *Peregrination around Europe (1607-1613). Droga do Baden (1638)*. Wrocław. 308 [in Poland].
  3. Vovk, O.B. (2010). *Philip Orlyk's Constitution: the original and its history*. Archives of Ukraine, 3-4 (269), 145–166 [in Ukrainian].
  4. Guliyev A.D. (2012). *The right of foreign relations: a textbook*. Kyiv: NAU, 488 [in Ukrainian].
  5. Pavlenko, S. (2007). *The era of Hetman Ivan Mazepa in the documents*. Chernihiv Historical Museum. V.V. Tarnovsky; Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta; Manuscript Institute of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy House, 1144 [in Ukrainian].
  6. *Treaties and resolutions of the rights and freedoms of the military between His Grace Mr. Philip Orlyk, the newly elected Hetman of the Zaporozhian Army, and between generals, colonels and the same Zaporozhian Army with the full consent of both parties*. Retrieved from <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.
  7. Zhuravlyov, D.V. (2007). *Blockhead. Man. Politician. Legend* Kharkiv: Folio, 205 [in Ukrainian].
  8. Smolya, V.A. (2003). *History of Ukrainian culture in 5 vols*. Kyiv: Nauk. Opinion, 3,1246 [in Ukrainian].
  9. Krupnytsky, B. (2003). *Hetman Mazepa and his time*. Kyiv.: Ukraine, 240 [in Ukrainian].
  10. Galenko, O. I., Kaminsky, E.E., Kirsenko, M.V. & Smolij, V.A. (2001). *Essays on the history of diplomacy of Ukraine*. Kyiv: Alternatives, 733 [in Ukrainian].
  11. Radyshevsky R., & Sverbyguz, V. (2006). *Ivan Mazepa in the Sarmatian-Roksolan dimension of the High Baroque*. Kyiv: Publishing Center “Education”, 551 [in Ukrainian].
  12. *Saxon mirror*. General history of state and law. Volume 1. Retrieved from <https://history.wikireading.ru/249245> [in Russian].
  13. Sverbyguz, V. (2008). *Baturyn: to the genesis of the Ukrainian autocracy*. Kyiv: Publishing House “Kyiv-Mohyla Academy”, 88 [in Ukrainian].
  14. Yavornytsky, D. (1990). *History of the Zaporozhian Cossacks*. In 3 vols. Vol. 1. Kyiv: Nauk. Opinion, 583 [in Ukrainian].
  15. Yavornytsky, D. (1990). *History of the Zaporozhian Cossacks* In three volumes. Vol. 2. Kyiv: Nauk. Opinion, 557 [in Ukrainian].
  16. Yakovenko, N. (2012). *Mirrors of identity. Research on the history of ideas in Ukraine in the XVI - early XVIII centuries*. Kyiv: Laurus, 472 [in Ukrainian].

HORODYNSKA Liliia, graduate student of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynsky,
e-mail: horodynska_liliia@ukr.net

THE INFLUENCE OF EUROPEAN DIPLOMATIC ETIQUETTE ON THE TRANSFORMATION OF CEREMONIAL AND PROTOCOL IN THE HETMANAT OF THE ERA OF IVAN MAZEPA

Abstract. Introduction. *The article attempts to reveal the contribution of Hetman I. Mazepa, who is one of the first founders of the Ukrainian nation, which strengthened its importance in the international arena, to the study of the influence of European etiquette on the transformation of ceremonial and protocol in the Cossack environment of the first half of the eighteenth century. Attention is drawn to the historian's understanding of the role of etiquette culture in the western Ukrainian lands of the late eighteenth – first half of the nineteenth centuries on the formation of Cossack Ukraine.*

Purpose. *The aim of the article is to highlight the peculiarities of the influence of European etiquette on the transformation of ceremonial and protocol in the Cossack environment of the first half of the eighteenth century. during the formation of the Ukrainian nation.*

Results. *The bearers and exponents of diplomatic relations and relevant traditions at this time was a Cossack officer – the closest secular and military environment of the hetman. It was then added to the special protocol statements that the guests were expected «with great joy». If in France and other European countries at the turn of the seventeenth – in the eighteenth century. The «great» ambassadors were accompanied to the reception hall by the princes of blood, the heirs to the thrones.*

In Ukraine in the second half of the seventeenth – in the eighteenth century. etiquette of secular methods and protocol was largely formed under the influence of, on the one hand, folk culture and Cossack customs, and on the other – constantly transformed under the influence of Eastern (Turkey and

the Crimean Khanate, partly Russia) and Western diplomatic rituals (Italy and Vatican, Holland), Sweden, Poland).

At that time, the Hetmanate periodically acted as a mediator in the negotiation processes between the above-mentioned states, because in one way or another it was in close relations with all of them. On the one hand, historical ties with the Muscovy, on the other – with the Crimea and Turkey (former Byzantine lands – the heart of Orthodoxy – the Greek faith), on the third – with Europe: the Polish-Lithuanian elite, the Polish-French-Italian establishment, Dutch, German, Swedish, Polish-Austrian, Hungarian and Czech nobility, some English subjects. All of Europe at this time, as a result of the unification of the capital of wealthy families through marriage law, was going through a period of assimilation, especially in Catholic and Protestant circles. Ukraine was divided politically and economically in half by the agreements between Muscovy and Poland of 1667 and 1678, but the processes of cultural consolidation of the population still continued.

Conclusion. *Therefore, the etiquette of secular events and receptions of the Cossack Ukraine of the second half of the seventeenth – first half of the eighteenth century largely formed under the influence, on the one hand, under the influence of folk culture and Cossack customs, and on the other – constantly transformed in view of Eastern (Turkey and the Crimean Khanate, partly Russia) and Western diplomatic rituals, traditions, protocol (Italy and the Vatican, Holland, Sweden, Poland).*

Key words: *etiquette culture, Cossack Ukraine, negotiation process, ritual of receptions of ambassadors, civil nobility.*

Одержано редакцією 20.04.2021
Прийнято до публікації 29.06.2021

УДК 94(336.244:34.07)

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-52-59

ГРИШИНА Катерина Андріївна,
асистент кафедри українознавства
Одеської державної академії
будівництва та архітектури
Orcid ID: 0000-0002-3521-6691
e-mail: Katryn-zz88@ukr.net

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ШТАТНА СТРУКТУРА ОДЕСЬКОЇ ПОРТОВОЇ МИТНИЦІ У ХІХ ст.

У статті на основі документів Державного архіву Одеської області проаналізовано особливості організаційно-штатної структури Одеської митниці протягом ХІХ ст. Розглянуті соціальні взаємовідносини між чиновниками та підлеглими митної служби.

Наведена характеристика повноважень окремих категорій одеських митних службовців. Представлена характеристика статусу митних службовців, на прикладі директора митниці, його помічника та митних доглядачів. За допомогою комплексного аналізу документів та законодавчих актів, а також створених на їх основі внутрішніх розпоряджень з'ясовано матеріальне становище митних службовців. На основі введених в науковий обіг документів і матеріалів проведений порівняльний аналіз умов службової діяльності чиновників і доглядачів. Важливим твердженням є визнання продуктивної організації роботи Одеської митниці, необхідності розподілу посадових обов'язків між різними категоріями службовців. Простежується зневажливе ставлення чиновників і масові страйки доглядачів.

Доведено, що історично закладені правила управління Одеської митної системи можна побачити в сучасній практиці роботи митних органів.

Ключові слова: *митні органи, директор митниці, Департамент митних зборів, доглядач, артільник, чиновники митниці.*

Постанова проблеми. *Актуальність проблеми вивчення діяльності організаційно-штатної структури Одеської митниці ХІХ ст. обумовлюється тим, що з моменту заснування митної служби триває пошук раціональної моделі органу виконавчої влади у сфері питань управління митними органами, які мають безпосередній вплив на якість виконання державних завдань митної справи.*

Історія становлення і розвитку управлінської структури Одеської митниці починається з кінця XVIII ст. Завдяки збереженим документам за XIX ст. в Державному архіві Одеської області у сучасних дослідників є можливість детально простежити облаштування Одеської митниці, розміщення штату, матеріально-технічне забезпечення робітників, відношення чиновників до підлеглих тощо. Дослідження історії трансформації управлінської структури в митниці протягом всього XIX ст. з метою виокремлення шляхів її можливого вдосконалення – являє собою важливий напрям наукового аналізу управління діяльністю для сучасної організаційно-штатної структури Одеської митниці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При вивченні проблеми організаційно-штатної структури Одеської митниці у XIX ст. були використані та проаналізовані матеріали з Державного архіву Одеської області (ДАОО), які складаються з рапортів, скарг [2, 3, 4, 5], розпоряджень [7], циркулярів начальства [6], листування чиновників [2] та списків штатного укомплектування митниці [1].

Дослідження питання відносно саме Одеської митниці до теперішнього часу не стало предметом комплексного дослідження. Варто назвати ряд робіт, де розглядалися особливості організаційно-штатної структури митних органів в окремі історичні періоди, наприклад роботи дослідників Дніпропетровської академії митної служби України: І. Письменного [12], який на основі правового аналізу охарактеризував управлінську роботу митних органів. Також дослідження ректора Академії митної служби України В.В. Ченцова [15]. В якій проаналізовано особливості розвитку Державної митної служби України, її організаційну та управлінську структуру, виділені основні завдання і функції митної служби України на сучасному етапі.

Важливим внеском у створенні наукового підґрунтя дослідження організаційно-штатної структури Одеської митниці є праця Н.Г. Казанцевої [9]. У якій виявлені особливості організаційно-штатної структури митниць Російської імперії, що діяли у XIX – початку XX ст. і склали основну ланку в імперській системі митних органів.

Серед істориків XIX ст. вагомою працею щодо вивчення історії розбудови Одеської митниці стало дослідження історика-аматора К.М. Смольянінова [14]. Абсолютно всі факти, щодо митної установи, Костянтин Смольянінов підтверджує посиланнями на архівні документи, літературні джерела, повний збір законів Імперії. Тут важливо зазначити, що ряд цитованих документів не зберігся до теперішнього часу, і це надає дослідженню особливе значення.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Проте узагальнюючих наукових праць, в яких би комплексно досліджувалися питання організаційно-штатної структури митних органів Одеської митниці до теперішнього часу немає. Водночас, величезний досвід митної установи Одеси не втратив наукового і практичного значення і спонукає до дослідження вказаної проблеми.

Отже, **метою** статті є аналіз та вивчення митної документації XIX ст. для дослідження історичних аспектів формування організаційно-штатної структури Одеської митниці.

До досягнення сформульованої мети необхідно вирішити наступні завдань: на основі аналізу архівних джерел дослідити позитивну та негативну сторони трансформації управлінських відносин в митниці, проаналізувати відносини чиновників до доглядачів, артільників і гребців, простежити чи вплинули масові скарги та невдоволення на впровадження належного ставлення до працівників Одеської митниці, з якими проблемами зіткнулася митна служба. Зрештою, сформулювати науково обґрунтовані рекомендації стосовно перспективи подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу. Споконвіку, незважаючи на епохи і політичні устрої, найважливішим для митниці є поповнення державної скарбниці за рахунок митних надходжень. Одеський історик Костянтин Миколайович Смольянінов писав, що в місті протягом XIX ст. діяли три митниці: 1) Одеська портова митниця, яка веде початок від 12 квітня 1795 р., 2) Порто-франківська митниця заснована 16 квітня 1817 р. і 3) сухопутна митниця створена 15 вересня 1826 р., яка проіснувала до кінця режиму порто-франко [14, 138].

Штатний розпис з початку створення Одеської портової митниці складався з 10 чоловік. Розквітало місто, жвавішала торгівля, розбудовувалися порти та розширялася портова

митниця. У 1876 р. її функціонування забезпечували вже 500 осіб, а у 1913 р. штат митної установи складався з 614 осіб [11, 26].

Штат митних службовців за даними Державного архіву Одеської області (далі ДАОО) на початку XIX ст. складався: з директора митниці – Кір'якова Михайла Михайловича, його помічника – Шатського Івана Миколайовича, митного наглядача (цолнера), контролера, касира, пакгаузного інспектора, гаваньмейстера (наглядача гавані), канцмейстера (канцелярського чиновника), вагстемейстра (вагового наглядача), екера (землеміра), копійста (писця), корабельного доглядача і доглядача. Крім того, в штаті нараховувались гребці. Доглядачі та гребці вважались робочим персоналом. Чиновники та артільники в штат митниці не входили [1, 28-200].

Статус начальника митниці визначався Митним статутом, Статутом про цивільну службу та циркулярами Департаменту митних зборів [10, 118]. Директор Одеської митниці призначалися на посаду та звільнялися від її виконання обов'язків директором Департаменту, за погодженням Міністра фінансів.

Директор митниці, згідно положення Митного статуту, здійснював нагляд за всіма чиновниками, вів спостереження і був відповідальний за всі дії митниці. Йому належали такі адміністративні функції, як: розподіл завдань між службовцями; визначення порядку чергування між митними чиновниками; відрядження чиновників для виконання митних обов'язків; участь у веденні справ, які були необхідними, наприклад щодо застосування до товарів відповідних статей Митного тарифу, накладення штрафів. А також він здійснював ревізію грошових сум, що надійшли в митницю.

Усі митні чиновники і службовці, зобов'язані були виконувати беззаперечно вимоги директора. Керівник митниці мав право відсторонити митного працівника від обов'язків у випадках зловживання становищем, оголосити усне зауваження при неправильному виконанні посадових обов'язків митним служителем, а також застосовувати інші адміністративні заходи стягнення і звільнення розписаному згідно циркуляру Департаменту митних зборів.

Наступною ланкою, хто мав важливі повноваження був помічник директора. Регламентація його статусу відображена в циркулярі Департаменту митних зборів. На підставі Інструкції помічникові директора митниці [10, 115], затвердженою Циркуляром департаменту митних зборів від 1 травня 1898 р. №8923, помічник директора на період хвороби або звільнення у відпустку, або від посади директора вступав в його права та обов'язки. Помічник також проводив огляд товарних місць та поштових посилок, але до вирішення серйозних адміністративних і господарських питань не допускався.

По даним документів ДАОО, для чиновників створювалися умови розкоші, а для доглядачів, гребців та артільників – жахливі умови [2, 8].

Доглядачі призначалися в Одеській митниці згідно розпорядження начальника митного округу. Питання розподілу доглядачів за митними структурами прописані в циркулярі Департаменту митних зборів від 17 квітня 1896 р. № 8563 [10, 56-58]. Там сказано, що розподіл доглядачів за окремими митними установам, як і встановлення обсягу грошового утримання, є предметом виключного ведення начальника митного округу, не виходячи при цьому за межі сум, асигнованих на утримання доглядачі в межах округу [10, 56-58]. Цим положенням також прописувалися вимоги до осіб, які займали посади доглядачів. У доглядачі приймалися люди різного звання, не молодше 21 року і не старше 40 років, належної поведінки і освіченні.

Згідно документів ДАОО, доглядачі виконували в митниці досить широке коло обов'язків. Вони оглядали вагони та кораблі з вантажем, стежили за маркуванням торгових місць і партій, вели підрахунки товарів, вимагали від артільників укладати в товарні місця згідно порядку номерів, вели спеціальну документацію з огляду, перевіряли вагу, слідкували, щоб на судні не було зайвих, щоб не виносились з борту контрабандні товари. Робили огляд трюмів, баластних цистерн, сухого баласту, щогли, вітрил, шукали спущені в воду предмети по периметрам бортів судна, перевіряли корабельну провізію, пломбувати оглянуті приміщення [4, 2-19].

Берегові доглядачі стежили, щоб судно не змінювало місце перебування, щоб не спускали предмети за борт. При вивантаженні стежили, щоб артільники правильно

виконували свою роботу, пошкоджені місця відділяли в особливі приміщення, наглядали за тим, щоб в трюмах не били упаковку, перевіряли артільників при виході з трапу.

Під час завантаження вимагали від купців талони-заяви з дозволом корабельного доглядача на завантаження товару і підпис чиновника; стежили, щоб не було підміни товару, перевіряли шупами мішкові вантажі (цукор, борошно, зерно та інше) [4, 13-16].

При огляді пасажирів і багажу розпаковували та оглядали ящики, скрині, валізи. З дозволу чиновника проводили особисті огляди. Вони виконували таврування, обандеролювання, пломбування опланих митом товарів, також виконували функцію вартових і посильних. Вони, як і поліція, були озброєні шашками і револьвером, а їх матеріальне становище було вкрай тяжке. Тому вони намагалися при першій можливості переходити на службу в інші відомства, переважно в поліцію. Хоча доглядачі і давали підпис про те, що не будуть залишати митної служби без поважних причин і складали присягу, але свідчать документи ДАОО довго на посаді доглядача не затримувались.

Найбільш важким матеріальне становище було у митних артільників, які завантажували, вивантажували і розкладали митні вантажі. Биндюжники, що працюють з каботажними судами, до митних вантажів не допускалися. Прийом на роботу митного артільника був можливий тільки з санкції градоначальника [3, 15].

В одному з документів ДАОО описується будинок артільника, який написав заяву адресовану своєму начальству щодо поліпшення житлових умов. У документі зазначалося, що будинок мав вигляд підвального приміщення, без підлоги, у вікнах замість скла папір від цукрової упаковки. Приміщення було без опалення, а замість ліжка – дві дошки покладені на два каменя, подушки заміняла солома. В приміщенні знаходилося багато комах – бліх та клопів [7, 26].

Отже, вивчаючи документи ДАОО про взаємовідносини і матеріальне становище чиновників та робочих (артільників, доглядачів) Одеської митниці у ХІХ ст. відстежується соціальна нерівність та досить важке становище робітників.

У матеріалах ДАОО збереглися важливі документи, що підтверджують не коректне ставлення митних чиновників до робочого персоналу. У Митниці чиновники зневажливо відносились до гребців та доглядачів, тим самим наносячи їм словесні і тілесні образи. Прикладом такого ставлення є рапорт від 4 лютого 1886 р. доглядача Максима Садовнікова, який доповів управляючому Одеської митниці про те, що вранці 31 січня 1886 р. стояв на посту і хотів допомогти своєму напарнику Ніколаєву. В цей час до Садовнікова підійшов чиновник Кардашевський і штовхнув його, так, що доглядач впав на землю [1, 1]. Дослідивши наслідки вказаного рапорту, доцільно зауважити, що він не мав позитивного результату.

Свідченням того, що свавілля одеських митних чиновників стосовно робітників не знаходило ніякого покарання, є збережений в ДАОО документ-скарга подана одним із доглядачів від 2 грудня 1894 р. – начальнику Одеської митниці на чиновника О.Анісімова. В результаті, доглядача звільнили і позбавили буд-яких виплат, а чиновник на якого написали скаргу, отримав від начальства нагороду в розмірі двох окладів.

Провина О. Анісімова, згідно документів ДАОО, була лише в тому, що він допоміг купцеві скласти оглянуті речі, за що отримав винагороду. В скарзі зазначалось, що Анісімов бере хабарі від купців по 500 руб., що він експлуатує гребців і утримає за державний кошт прислугу. Однак проведена перевірка чиновника всі звинувачення спростовувала.

У документі зазначено, що Анісімов жив скромно, мав лише одну прислугу, був неодружений. Те, що гребці розтоплюють йому піч, чистять взуття, то рекомендовано йому відмовитись від таких послуг. Свідчення про хабарі від купців – вигадка. Анісімов хабарі не брав, проживав у будинку з опаленням і кухнею, наданому Одеською митницею. Жив на платню розміром в 1475 руб. в рік, крім того, за викриття контрабанди отримує 400 руб. в рік. Усього за 1894 р. він отримав 2078 руб. і окрім них 500 руб. з суми, що була визначена директором митниці за добровільною згодою з представництвом англійського пароплава «Інборн», який зазнав катастрофи, за охорону і порятунок вантажів. О.Анісімов мав свої власні збереження, суворий до підлеглих і має багато ворогів. У результаті

доглядача звільнили, як донощика та кляузника і позбавили будь-яких виплат та подальшої можливості влаштування на посаду доглядача [5, 84-89].

Схожий випадок стався 24 липня 1887 р., коли доглядач М. Кострубін подав рапорт директору митниці про хуліганське поводження з ним чиновника О. Тіхомірова, який ображав його нецензурними словами. Він наказував доглядачеві В. Панігоровському вигнати його з робочого місця на вулицю стояти під дощем.

М. Кострубін писав у своїй скарзі, що чиновник О. Тіхоміров часто зловживав алкоголем (особливо захоплюється італійським вином). Під час чергування до нього в порт приходять дружина і замість перевірки постів, він знаходиться з нею до 12 годин ночі, а потім збирає друзів і розважається з ними до ранку. Таким чином, пакгаузи залишаються неопломбованими [1, 82-91]. За подачу скарги М. Кострубін був звільнений з митниці, як донощик за несправедливе свідчення без виплати окладу.

Отже, аналізуючи документи-скарги, які збереглися до сьогодні у ДАОО, доречно стверджувати, що артільники, гребці і доглядачі Одеської митниці усвідомлювали соціальну несправедливість і підіймали свій голос протесту ризикуючи своєю посадою. Не дивлячись на зневажливе ставлення до робітників начальники митниці чиновників не карали.

За даними Державного архіву Одеської області протести та скарги доглядачів, артільників і гребців на чиновників Одеської митниці з кінця XIX ст. перетворилися у масові страйки.

Так, у документах зустрічається скарга 177 доглядачів корабельного та пакгаузного відділу, які подали директору Департаменту митних зборів колективну петицію про покращення їх службового та матеріального положення. Отримавши цю петицію, директор Департаменту митних зборів телеграфував начальнику Одеської митниці розпорядження про те, якщо доглядачі не відмовляться від підписів то будуть звільнені.

Для розслідування цієї петиції була створена комісія у складі управляючого Південного митного округу, директора митниці, чиновника за дорученням директора Південного округу, корабельного доглядача Одеської митниці, секретаря та експедитора митниці. Комісія викликала кожного, хто підписав петицію окремо і вимагали відмовитись від підпису. Таким чином, 153 доглядачів відмовились від підпису, а на 24-х доглядача було складено акт, про те, що вони попереджені про звільнення.

Організатором та ініціатором петиції був доглядач Єгор Малакаєв. Директором Департаменту митних зборів було прийнято рішення про негайне звільнення Є.Малакаєва, а також ще двох організаторів – В. Кононенко і К.Дем'яненка. Одеському градоначальнику графу П. Шувалову було направлено клопотання про виселення їх з міста, всім іншим було оголошено, що вони можуть звільнитися за власним бажанням. У випадку, якщо протягом трьох днів не визнають провинну – будуть звільнені [3, 169-200].

Таким чином, прагнення покращити службове та матеріальне становище митних доглядачів протягом усього XIX ст. не давало ніяких результатів.

Одеська портова митниця мала 8 пакгаузів, 6 навісів, 4 товарних дворів, приватні склади, лісовий, транзитний і залізничний, контору розбору закордонної кореспонденції та інші споруди. Вона навіть, володіла землею, а у штатному розписі передбачалась посада землеміра. У 1898 р. на території порту була побудована митна церква [11, 26].

Кадри митних чиновників комплектувались, в основному, з дворянського стану і тільки за рекомендаціями високопоставлених персон. А постійно зростаючі лави доглядачів поповнювались, як правило, колишніми військовими, які мали непогані характеристики. Накази про прийом на роботу в обов'язковому порядку затверджувалися Департаментом митних зборів Міністерства фінансів [13, 261]. При влаштуванні на службу майбутніх працівників митниці складали присягу у священнослужителя. Перед Богом вони давали «Клятвену обіцянку митника»: не розголошувати службові таємниці, діяти за певними інструкціями, регламентом і статутом, не порушувати присяги задля своєї користі, свояцтва, дружби і ворожнечі всупереч посади своєї.

До 1905 р. доглядачі були озброєний револьвером Галяна, який потім замінили на трьохлінійний солдатський револьвер зразка 1895 р. [11, 26]. З прикордонною вартою систематично проводилися навчання з правил користування зброєю.

До обмундирування митника, яке було синього кольору входили: шинель, суконні шаровари, полотняна сорочка з синім кольором і обшлагами, сорочки робочі з брюками, фланелеві натільні сорочки, непромокальні плащі, постові кожухи, тепле постове взуття, кашкет з підборідними ременями, мідними арматурами з двох жезлів Меркурія, башликами та мідними гудзиками.

Таким чином, в Одеській митниці протягом XIX ст. відбулися істотні зміни, що відіграли важливу роль в закріпленні статусу митного службовця. В системі Одеської митної служби тепер чітко простежувалися: формальна внутрішньо організаційна і посадова субординація, а статус службовця придбав необхідні атрибути: права, обов'язки, гарантії і відповідальність. Слід констатувати, що оформлення статусу окремих митних чинів пройшло тривалий період розвитку – від регламентації загальних функцій до офіційного закріплення всіх елементів статусу, що мало важливе значення в цілому для розвитку митної справи Одеси, адже наявність законодавчо закріпленого статусу чиновників дозволило державним органам ефективно реалізувати свої завдання і досягти поставлених цілей.

Формування організаційно-штатної структури протягом всього XIX ст. не мало лише позитивні сторони, було проаналізовано ряд негативних проблем. Дослідивши документи Державного архіву Одеської області основною проблемою були взаємовідносини чиновників з митними працівниками. На доглядачів, артільників і гребців у роботі було покладено значний ряд відповідальності і обов'язків, які виконувати було не просто. Відношення чиновників до своїх підлеглих було зневажливим, підтвердженням такого ставлення були масові невдоволення та страйки доглядачів і артільників. Ефективність подібних заворушень була вкрай низькою, а лише провокувала митних чиновників звільняти працівників і тим самим збільшуючи нестачу робочих місць в Одеській митниці, що негативно позначалося на роботі самої митниці.

Перспективи подальших досліджень. На підставі дослідження організаційно-штатної структури Одеської митниці у XIX ст. з'явилась можливість виявити проблеми принципу побудови митного штату та ризику митної справи. Перспективним є подальша наукова розробка та оцінка роботи митних службовців Одеси з урахуванням окремих історичних подій для розбудови та становлення сучасної митної служби.

Список використаної літератури

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 41 (1830) – оп. 1. – Спр. 115. – арк. 381.
2. ДАОО. – Ф. 41 (1862). – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 148.
3. ДАОО. – Ф. 41 (1862 - 1863). – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 230.
4. ДАОО. – Ф. 41 (1898). – Оп. 1. – Спр. 374. – Арк. 600.
5. ДАОО. – Ф. 41 (1894 – 1895). – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 32.
6. ДАОО. – Ф. 41 (1896 – 1897). – Оп. 6. – Спр. 9. – Арк. 28.
7. ДАОО. – Ф. 41 (1901). – Оп. 6. – Спр. 11. – Арк. 28.
8. ДАОО. – Ф. 44 (1811 - 1818). – Оп. 6. – Спр. 2. – Арк. 70.
9. Казанцева Н. Г. Организационно-штатная структура таможен конца XIX – начала XX века / Н. Г. Казанцева // Гуманитарный вектор. Серия: История, политология – 2016. – Т. 11. – №4. – С. 35 – 41.
10. Общее собрание циркуляров, распоряжений Департамента таможенных сборов за 1870–1900 гг. – СПб., 1902.
11. Південна митниця крізь призму століть / за ред. І.Г. Калієнка – Одеса, 2011. – 168 с.
12. Письменний І. Взаємодія митних органів з місцевими органами влади (правовий аналіз) / І. Письменний // Вісник Академії митної служби України. – 1999. – № 3. – С. 25 – 27.
13. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Т. 3. 1689–1699 гг. – СПб., 1830. – 694 с.
14. Смольянинов К. Н. История Одессы / К. Н. Смольянинов. – Одесса: Гор. тип., 1895. – 284 с.
15. Ченцов В. Особливості еволюції управлінської структури Державної митної служби України / В. Ченцов // Вісник Академії митної служби України. Серія: «Державне управління». – 2009. – №2. – С. 2 – 8.

References

1. State Archives of Odessa region (hereinafter – DAOR). (1830). S. 41. Ds. 1. Case 115 (in Ukr.).
2. DAOR. S. 41. (1862). Ds. 1. Case. 177 (in Ukr.).

3. DAOR. S. 40. (1862 – 1863). Ds. 1. Case. 178 (in Ukr.).
4. DAOR. S. 41. (1898). Ds. 1. Case. 374 (in Ukr.).
5. DAOR. S. 41. (1894 – 1895). Ds. 6. Case. 7 (in Ukr.).
6. DAOR. S. 41. (1896 – 1897). Ds. 6. Case. 9 (in Ukr.).
7. DAOR. S. 41. (1901). Ds. 6. Case. 11 (in Ukr.).
8. DAOR. S. 44. (1811 – 1818). Ds. 6. Case. 2 (in Ukr.).
9. Kazanceva N. G. (2016). Organizational and Staff Structure of Customs at the end of the XIXth beginning of the XXth centuries. Humanitarian vector. Series: History. Political Science. Vol. 11. No 4. (in Russ.).
10. General meeting of circulars, orders of the Department of Customs Duties for 1870–1900. S.-Petersburg. (1902). (in Russ.).
11. Southern customs through the prizm of centuries (2011). Ed I.G. Kalsenka – Odessa. (in Ukr.).
12. Pismenny I. (1999). Interaction of customs authorities with local authorities (legal analysis). Bulletin of the Academu of Customs Service of Ukraine. No. 3. (in Ukr.).
13. Complete collection of laws of the Russian Empire since 1649. (1830). T. 3. 1689 – 1699. S.-Petersburg. (in Russ.).
14. Smolyaninov K. N. (1895). History of Odessa. Odessa: Mountains type. (in Russ.).
15. Chentsov V. (2009). Features of the evolution of the management structure of the State Customs Service of Ukraine. Bulletin of the Academy of Customs Service of Ukraine. Series: «Public Administration». No. 2. (in Ukr.).

GRYSHYNA Kateryna, assistant of the Department of Ukrainian Studies, Odesa State Academy of Civil Engineering and architecture
e-mail: Katryn-zz88@ukr.net

ORGANIZATIONAL AND STAFF STRUCTURE OF ODESSA PORT CUSTOMS IN THE XIX CENTURY

Abstract. Introduction. *Study of the activities of the Odessa port customs of the XIX century. Is an important task, the solution of which contributes to understanding the features of the occurrence and unified structure of the customs business in Odessa, the reasons for the dominant role of the state in this domain. This paper discusses the issues of organizational and staffing the structure of the customs authorities, which provided direct impact on the quality of performed state tasks in the field customs. Studying this question until now has not become a subject complex research.*

Purpose. *The purpose of the article is to analyze and study the customs documentation of the XIX century to study the historical features of the formation of the organizational and staffing structure of the Odessa customs.*

Achieving the stated goal requires the following tasks in the study: based on the analysis of archival sources to investigate the positive and negative sides of the transformation of management relations in customs, to analyze the attitude of officials to caretakers, artillerymen and rowers, to trace whether mass complaints and dissatisfaction, what problems the customs service faced. Formulate scientifically sound recommendations for the prospects of further research.

Results. *The history of formation and development of the management structure of the Odessa customs began to be formed from the end of the XVIII century. Thanks to the preserved documents for the XIX century in the State Archives of Odessa region, modern researchers have the opportunity to trace in detail the arrangement of Odessa customs, staffing, logistics of workers, the attitude of officials to subordinates, and more. The study of the history of transformation of the management structure in the customs throughout the XIX century in order to identify ways of its possible improvement – is an important area of scientific analysis of business management for the modern organizational and staffing structure of the Odessa customs.*

Originality. *Study this question has not become a subject so far comprehensive research. It is possible to name a number of works where features were considered organizational and staffing structure of the customs authorities in some historical periods, but for all the importance of these scientific work, which would comprehensively study the organizational and staffing structure of the customs authorizes Odessa to this day no. Meanwhile, a huge customs experience structure of Odessa has not lost its scientific and of practical significance. Undoubtedly, modern customs authorizes can use it use this rich experience for yourself their practical activities.*

Conclusion. *Thus, in Odessa by the end of the XIX century there have been significant changes that have become a significant step forward in securing the status of a customs officer. The system of the*

customs service now clearly traced: formal internal organization and official subordination, and the status of an employee acquired all necessary attributes: rights, obligations, guarantees and responsibility. It should be noted that the registration of the status of individual customs officials took a long time period of development – from the regulation of general functions before the official consolidation of all elements of the status, which was of great importance in general for the development of “customs cases” of Odessa, because the presence of the fixer status of officials allows government bodies to effectively implement their tasks and achieve their goals.

Key words: *customs authorities, director of customs, Department of Customs Duties, caretaker, artilleryman, customs officials.*

Одержано редакцією 12.03.2021
Прийнято до публікації 29.06.2021

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-59-65

ЯНИШИН Богдан Михайлович,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії України XIX –
початку XX ст. Інституту історії
України НАН України
Orcid ID: 0000-0003-0386-2530
e-mail: bogdanyanyshyn@gmail.com

РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ТОВАРИСТВА РУСЬКИХ РЕМІСНИКІВ І ПРОМИСЛОВЦІВ «ЗОРЯ»

Стаття присвячена аналізу регіональної політики Товариства руських ремісників і промисловців «Зоря», спрямованої на закладання філіалів в провінційних галицьких осередках. З'ясовано темпи творення нових осередків Товариства на зламі XIX-XX ст. і у міжвоєнний час. Досліджено культурно-просвітницьку діяльність «зорян». Підсумовано, що своєю солідарною культурною працею члени «Зорі» чимало спричинилися до значного зміцнення національного життя в містечках і селах регіону.

Ключові слова: *«Зоря», Галичина, регіональна політика, філія, культурно-просвітницька діяльність.*

Постановка проблеми. Проблема осмислення багатоаспектного феномену інституційної складової українського соціально-економічного руху в Габсбурзькій Галичині автономічної доби протягом тривалого часу є надзвичайно популярним сюжетом історичної регіоналістики. Пояснюється це солідарним переконанням дослідників у винятковій вагомості інституційного фактору в процесах модернізації українського руху в другій половині XIX – на початку XX ст. З огляду на це, на сьогодні маємо чимало студій, присвячених як історії найбільш значущих професійних товариств і об'єднань, так і спробам цілісного осмислення українського соціально-економічного руху на галицьких теренах [1].

Втім, дослідницька оптика переважаючої більшості існуючих праць є виразно «львовоцентричною», тобто у фокусі уваги їхніх авторів перебувають винятково ті процеси, що відбувалися у столиці краю. За такого підходу галицька провінція постає правдивою terra incognita, що унеможлиблює ані з'ясування регіональної специфіки українського господарського життя, ані створення панорамного дослідження соціально-економічного руху в гармонійній єдності всіх його організаційних складових. Звертаючи увагу колег на очевидний дисбаланс у вивченні інституційного чинника українського соціально-економічного руху в Габсбурзькій Галичині автономічної доби, спробуємо показати плідність звернення до його регіонального виміру на прикладі найстарішої міщанської організації – Товариства руських ремісників і промисловців «Зоря», яке було створене у Львові в 1884 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Головним джерельним комплексом для нас виступають архівні матеріали, які відкриті у фонді «Зорі» в Державному архіві Львівської області. Також важливими є різнопланові матеріали, що з'явилися з нагоди відзначення сорокалітнього [2] та півстолітнього [3] ювілеїв товариства і були зібрані в окремих виданнях.

Увага дослідників до інституційного феномену «Зорі» на сьогодні є чималою. Але спеціально до нього зверталися лише Ірина Мицишин [4] та Оксана Пасіцька [5]. Втім, в їхніх студіях практично обійдена увагою діяльність провінційних осередків товариства. Цим і зумовлено актуальність теми нашого дослідження.

Мета статті полягає в з'ясуванні особливостей регіональної політики Товариства руських ремісників і промисловців «Зоря».

Виклад основного матеріалу. Товариство «Зоря» було засноване у Львові і тому ціла його історія в очах дослідників здебільшого пов'язана зі столицею краю. Втім, вже у планах творців цієї організації було поширення її організаційного досвіду на галицьку провінцію. Про це свідчать практично всі статуту «Зорі», де незмінна увага приділялася питанням утворення та функціонування філіалів. Так, вже в одному з перших статутів товариства йшлося: «Найменше двадцять дійсних членів Товариства може за дозволом Головного Виділу заснувати Філію Товариства. Філія вибирає певну місцевість поза Львовом для свого сталого пробування й завідомляє о тім власть приналежну» [6, 23]. Далі статут визначав права та обов'язки філії, окреслював особливості її взаємин з центральним правлінням. Загалом, як про це свідчить зміст статутів, філії були доволі самостійними у своїй діяльності й їхньому існуванню могли лише загрожувати ліквідація самого товариства або визнання діяльності осередку загрозовою для існування всієї організації. Відзначимо також, що на статуті «Зорі» функціонували не тільки філії, але й багато інших українських господарських інституцій на провінції, котрі перебували під її впливом та, іноді, мали навіть таку саму назву. Для прикладу згадаємо «Міщанську бесіду» в Стрию, «Гаразд» у Яворові, «Зорю» в Тернополі та ін.

Чимало уваги закладанню та функціонуванню провінційних філіалів «Зорі» відводилося на зібраннях його центрального правління у Львові. Про це свідчать протоколи засідань, які дійшли до нашого часу. З них ми дізнаємося, що українські ремісники та промисловці, котрі працювали в провінційних містечках і мали намір координувати свою діяльність, зверталися до львівської «Зорі» з проханням надати статутні документи для взірця у подальших організаційних заходах [6, 39 зв.]. Як свідчать протоколи зібрань, львівські «зоряни» охоче йшли на зустріч таким проханням. Наприклад, на XXII засіданні управи 30 листопада 1910 р. було «принято до відома, що в Станиславові зав'язалася філія «Зорі» і порішено на її просьбу вислати 30 штук членських книжечок, 30 примірників статута по половині ціни, т. є. 6 корон» [6, 95]. Про тісний організаційний зв'язок філіалів і львівської централі свідчило і те, що в урочистостях з нагоди утворення нових «зорянських» осередків на провінції як правило приймав участь представник львівської управи, котрий зазвичай від її імені вбивав цвях у жердину, на якій кріпився прапор новоствореного товариства.

Поряд із такою організаційною опікою, керівники львівської «Зорі» неодноразово на своїх зібраннях піднімали питання про потребу цілеспрямованої діяльності по закладанню провінційних філій. Наприклад, на XXXVIII засіданні управи 5 грудня 1909 р., як читаємо про це в протоколі, «Вп. голова порушив справу зав'язання комітету, щоби сей нав'язав зносини з провінцією в ціли заснування філій нашого товариства; до сего призначено п. Сидорака» [6, 71]. Аналогічне питання розглядалося і на XIV засіданні управи 29 жовтня 1913 р. Тоді, як ідеться в протоколі зібрання, було «порішено, щоби секретар товариства в порозумінню з головою занявся організацією провінції» [6, 135]. Подібних прикладів спеціального звернення очільників «Зорі» до проблем поширення своїх впливів поза Львів можемо навести чимало.

Найстарішим українським ремісничим товариством, створеним на статуті львівської «Зорі» та пов'язаним із нею організаційно, став «Гаразд» у Яворові. Це об'єднання українських ремісників міста та околиць було засноване в 1887 р. і функціонувало аж до початку Другої світової війни. Ідейним натхненником заснування «Зорі» в місті був

визначний організатор українського життя на Яворівщині Ізидор Британ. Вже в першому році свого існування товариство нараховувало 40 членів. До першого складу управи товариства входили Іван Станько (голова), Володимир Подолух, Микола Дусько, Олекса Харамбура, Остап Прокопович, Остап та Іван Щирби, Василь Шумилович, Осип Станько, Остап Подолух, Антін Британ, Андрій Маренін, Микола Осідач та Василь Хомик [3, 98-99]. Про фінансову потужність яворівської «Зорі» свідчить той факт, що товариство спромоглося побудувати власний дім. Відзначимо, що цим могли похвалитися далеко не всі осередки на провінції, котрі здебільшого винаймали приміщення для своїх потреб. При товаристві було організовано секцію ремісничої молоді.

Наступним за часом провінційним товариством, створеним на статуті львівської «Зорі», стала «Міщанська бесіда» у Стрию, заснована в 1893 р. Вже на перших загальних зборах до складу товариства вписалося одразу 90 членів, серед яких було 5 жінок. Це було перше українське професійне об'єднання на Стрийщині. Першу управу склали Євген Озаркевич (голова), о. Бобикевич, Іван Мазяк, Іван Скіслевич, Йосиф Мармурович, Яків Бойкевич та Михайло Таранавський [3, 100]. Товариство проявило себе численними культурно-просвітницькими акціями, а його члени активно співпрацювали з колегами з інших осередків. В 1896 р. товариство посвятило власний прапор, а в 1913 р. набуло свій дім. В рік півстолітнього ювілею товариство нараховувало 260 членів, які брали участь у діяльності хору, забавової секції та театрального гуртка. Також стрийська «Зоря» мала власну бібліотеку, фонди якої склалися з подарованих містянами книжок та передплачуваної періодики.

В 1897 р. було засновано філію «Зорі» в Дрогобичі. Як і в попередніх випадках, це товариство стало першою українською організацією міста та повіту. Товариство виникло за ініціативи двох гімназійних учнів – сина кравця Гриня Левинського і сина міщанина-хлібороба Степана Кушніра [7, 1]. На перших загальних зборах до складу товариства увійшло 22 особи. Вони обрали керівництво філії у такому складі: нотаріус Іван Мицавка (голова), о. Антін Рудницький, Лев Мороз, Мирослав Михнович, Микола Василівський, Остап Губицький та Дмитро Татарський [3, 101]. Відзначимо, що у згаданому вище архівному фонді «Зорі» в ДАЛО відклалися книга протоколів засідань дрогобицької управи [8] та рукописна історія діяльності осередку [9, 66-70], які уможливають доволі докладну реконструкцію історії товариства протягом 1904-1924 рр. Так, ми дізнаємося про такі важливі в його історії події, як посвячення прапора товариства в 1900 р., заснування бібліотеки та гуртків, придбання власного будинку, численні культурно-просвітницькі акції тощо. Про фінансову респектабельність товариства говорить існування допомогового фонду, з якого члени, котрі потрапили в складні життєві обставини, могли утримувати фінансову допомогу. Дрогобицькі «зоряни» також зніщували відкриття української кооперативної пекарні «Якір» та ремісничо-кредитового кооперативу «Зоря» [7, 5].

В Жовкві філія «Зорі» була заснована в 1904 р. На першому зібранні жовківських міщан до складу першої в місті фахової української організації записалося 29 членів, серед яких була одна жінка [3, 103-106]. Згодом це число постійно зростало, тож у короткому часі «Зоря» стала найбільш численним осередком українського життя у місті та окрузі. При товаристві було закладено власну бібліотеку, а також утворено спортивну секцію, духовий оркестр і аматорський гурток. З ініціативи членів жовківської «Зорі» був створений шевський кооператив «Шевська будучність» [10, 4]. В ювілейному 1934 р. товариство нараховувало 159 членів.

Однією з найбільш дієвих філій «Зорі» була станіславівська. Товариство заснував в 1910 р. знаний організатор українського життя міста Володимир Янович. Під його проводом пройшли перші загальні збори осередку, на яких стати його членами зголосилося 17 чоловік. Вони обрали першу управу станіславівської «Зорі» у складі Михайла Кленовського (голова), Антіна Василька, Северина Снігуровича, Теодора Чернявського, Івана Полутранка, Юліана Баранюка, Михайла Снігуровича та Василя Лукасевича [3, 106-108]. Станіславівські «зоряни» мали популярний у місті духовий оркестр. Товариство також провадило свою бібліотеку. Діяльність «зорян» відбувалася в молодіжній, драматичній і спортивній секціях. Філія у Станіславові видавала свій видавничий орган «Фаховий

вісник», котрий мав універсальне змістове наповнення [11, 104]. В 1932 р. зусиллями «зорян» було засновано ремісничу бурсу.

Не менш інтенсивним процес закладання нових філіалів «Зорі» був і в міжвоєнний час. Так, у 1927 р. постала філія товариства у Жидачеві. Вже на першому засіданні до складу товариства записалося 26 членів, серед них одна жінка. Першу управу склали Микола Мацук (голова), Павло Мільський, Михайло Стасина, Іван і Антін Снігури, Василь Савчин, Іван Сисак, Іван Струмеляк, Михайло Салієвич, Петро Дубик та Ілько Ленартович [3, 108-110]. Товариство заклало власну бібліотеку й провадило свою роботу в декількох гуртках. У році півстолітнього ювілею товариство нараховувало 90 членів, серед них 9 жінок.

Самбірська «Зоря» постала в 1928 р. На перших зборах до її складу вписалося 20 членів (в тім і 4 жінки), котрі вибрали управу з Ігнатія Лужецького (голова), Івана Шембеля, Дионізія Дашо, Івана Мищишина, Дмитра Кульчицького, Івана Горбацьо, Михайла Яворського, Михайла Чухрая та Василя Сарахмана [3, 110]. Вже від початків свого існування товариство розгорнуло доволі жваву культурно-просвітницьку діяльність, котра мала чималий розголос серед українців міста і повіту. Це мало наслідком постійне зростання його чисельності. Так, у ювілейному 1934 р. самбірська «Зоря» нараховувала 80 членів, в тім 15 жінок.

Одразу дві філії «Зорі» постали у 1928 р. Так, в Тернополі до першого складу товариства вписалося 40 чоловік, які обрали управу у такому складі: Антін Дяків (голова), Павло Постригач, Іван Майка, Степан Голодюк, Михайло Митник, Іван Старак та Іван Яцусь [3, 112]. Члени товариства заклали власну бібліотеку, заснували секцію ремісничої молоді та розгорнули активну культурну роботу в місті. В 1934 р. чисельність товариства зросла до 170 членів, серед яких було 25 жінок. Подібною активністю було позначено й діяльність ярославських «зорян». На перших загальних зборах до складу товариства записалося 64 члени. Вони обрали першу управу у складі: Тома Преторіус (голова), Йосиф Пеленський, Іван Федор, Андрій Підгірський, Василь Вербенець, Йосиф Юркевич та Йосиф Зеленьак [3, 112].

Також одразу дві філії «Зорі» постали у 1930 р. Особливу цікавість викликає філія у Підберезцях – перша з небагатьох, котрі були засновані в селі. Специфікою Підберезців було безпосереднє сусідство зі Львовом і проживання в ньому значної кількості ремісників. На перших загальних зборах до складу товариства записалося 33 члени, а в 1934 р. воно вже нараховувало 56 чоловік. Обрана управа складалася з Омеляна Дмитерка (голова), Михайла Гуля, Михайла Дзюбика, Стефана Дмитерка, Дмитра Паюка, Стефана й Івана Москви, Михайла Стебелинського, Семена Цара та Павла Балтро [3, 115]. До першого складу заснованої того ж року бориславської «Зорі» записалася 31 особа, в тім і 6 жінок. Першу управу склали Осип Кулинич (голова), Панкратій Карпинець, Осип Ліщинський, Гриць Волянський, Михайло Дорожовець та Василь Кушнір [3, 115]. Товариство заклало драматичну секцію та спортивний гурток, а також відділ для ремісничої молоді. Активна культурна праця бориславських «зорян» спричинилася до помітного кількісного зростання товариства, котре в 1934 р. нараховувало 115 членів, в тім 20 жінок.

Ще двома філіями «Зоря» збагатилася в наступному 1931 р. У Рогатині до першого складу товариства записалося 62 особи, серед них 6 жінок. Ними була сформована перша управа у складі Михайла Гаєвича (голова), Степана Пилата, Володимира Польового, Івана Біленького, Василя Пирога, Остапа Гниди та Осипа Воробця [3, 115]. При товаристві діяли декілька секцій: мандоліністів, футбольна та театральна-драматична. Товариство заклало власну бібліотеку, в якій регулярно відбувалися різноманітні просвітницькі заходи. Філія у Рогатині видавала свій часопис «Наш прапор», котрий мав господарське спрямування [12, 5]. В ювілейному 1934 р. товариство вже нараховувало 122 членів, в тім 21 жінку.

У тому ж році з ініціативи купця Івана Іванчука було закладено філію «Зорі» у Трускавці. Цікаво, що на перші установчі збори приїхали голова та секретар львівської централі. Під їхнім проводом була вибрана перша управа, до якої ввійшли Василь Гута (голова), Михайло Гресько, Іван Іванчук, Петро Турик, Василь Мотика, Ігнатій Білас, Володимир Шквирко, Михайло Главач, Степан Данилишин і Андрій Блавацький [3, 117-119]. Активна просвітньо-організаційна праця членів товариства принесла йому авторитет серед місцевих українців, тож в 1934 р. чисельність трускавецької філії зросла до 50 чоловік.

Наступного 1932 р. постала філія «Зорі» в Сокалі. На перших зборах, котрі провадив голова львівської централі Юрій Сидорак, до складу товариства записалося 78 членів. Вони обрали управу у складі Миколи Долгуна (голова), Володимири Ріпецької, Степана Федуневича, Семена Сеніва, Теодора Садовського, Івана Кохалевича та Івана Бориса [3, 119]. Ця управа розгорнула надзвичайно активну просвітницьку діяльність у місті та на Сокальщині. Найбільший розголос отримала організація «зорянами» народного університету. Також члени сокальської філії організували духовий оркестр, бібліотеку, освітню та музичну секції. Така активна праця для громади мала наслідком стрімке кількісне зростання товариства, котре в 1934 р. нараховувало 130 членів.

Одразу п'ять філій «Зорі» постало у передувілейному 1933 р. Серед них на увагу заслуговує ще одна сільська філія, заснована в Люботині Жовківського повіту. До першого її складу записалося 36 членів (в тім 6 жінок), котрі обрали управу у складі Василя Завадки (голова), Михайла Дуди, Івана та Василя Шурків, Івана Скіри, Василя Сиротинського та Стефанії Шлевій [3, 121]. В товаристві були створені хор та аматорський гурток. Активна діяльність люботинських «зорівчан» призвела до збільшення його складу протягом року до 116 членів.

До першого складу любачівської «Зорі» записалося 55 членів, в тім 6 жінок. Вони вибрали управу з Василя Михальчишина (голова), Андрія Слівінського, Петра Зінкевича, Івана Гайдука, Степана Козія, Івана Кульчицького, Петра Кравса, Франца Мудрецького та Івана Вахнянина [3, 123]. «Зоряни» Любачева організували столярський, кравецький, шевський і спортивний кружки [12, 4].

На перших зборах філії «Зорі» у Калуші членами товариства стали 68 осіб. Вони обрали управу у складі Степана Залевського (голова), Михайла Кушлика, Василя Сімківа, Семена Мельниковича, Теофіля Процяка, Володимира Дідошака, Дамяна Кушлика, Петра Миговича та Юрія Клебана [3, 123-124]. Калуські «зоряни» організували освітню, молодіжну та театральну секції, а також заклали власну бібліотеку. Розгорнута членами осередку надзвичайно активна культурна діяльність серед української громади міста та повіту спричинилася до кількісного зростання осередку до 116 членів, серед яких було 6 жінок.

На установчих зборах «Зорі» у Бурштині її членами стало 73 особи, в тім 20 жінок. До першої управи ввійшли Омелян Будний (голова), Дмитро Николайко, Марія Хованцева, Іван Терешків, Микола Сенік, Микола Боднар та Володимир Копчинський [3, 125]. Члени товариства заклали власну бібліотеку, організували духовий оркестр, хор, спортивну секцію й аматорський гурток. Бурштинівські «зоряни» організували виставку українського промислу, торгівлі і ремесла з метою реклами українських товарів [12, 104]. Протягом року кількість членів філії зросла до 102 осіб, серед яких було 17 жінок.

Зрештою, в 1933 р. постала філія «Зорі» в Коломиї. На установчих зборах членами осередку стала 31 особа. До першого складу управи ввійшли Андрій Стронецький (голова), Богдан Нижанковський, Григорій Попович, Михайло Яремчук, Микола Савчук, Микола Бійовський, Володимир Попадюк, Григорій Хомяк, Микола Домчук, Михайло Фляк та Микола Жуганський [3, 127]. Коломийські «зоряни» в своїй діяльності зробили акцент на виховання зростаючого покоління, організувавши секцію ремісничої молоді.

У міжвоєнний час відродила свою діяльність філія «Зорі» у Перемишлі. Відзначимо, що це був один із перших осередків товариства на галицькій провінції, що почав працювати ще на схилку XIX ст. Але довоєнна історія перемишльської «Зорі» через брак джерел наразі є малознаною. Значно більше ми можемо сказати про культурну працю перемишльських «зорян» у 1920-30-х роках. Так, особливо успішною вона була в той час, коли провід у філії, що нараховувала 60 осіб, перейшов до проф. Івана Гонтарського [3, 127-129].

Висновки. У підсумку відзначимо добру продуманість і чималу успішність регіональної політики «Зорі». Про це свідчить той промовистий факт, що станом на 1939 р. діяло близько 30 філій товариства, котрі об'єднували понад 1500 осіб. У цих осередках, що нерідко були першими організованими інституціями українського характеру на провінції, їхні члени розгорнули різнопланову діяльність, в якій єдналися перед тим розрізнені сили. Своєю солідарною культурною працею на користь галицького українства «зоряни» чимало спричинилися до значного зміцнення національного життя в містечках і селах регіону,

перед тим майже повністю здомінованих польським і єврейським культурними впливами. Тож вивчення регіонального досвіду інших українських господарських інституцій має стати важливим завданням для сучасних дослідників.

Список використаної літератури

1. Янишин Б. Соціально-економічна модернізація габсбурзької Галичини: історіографія вибраних аспектів / Б. Янишин // Український селянин. – 2020. – Вип. 22. – С. 82-90.
2. «Зоря» її минуле і сучасне. Пропам'ятна книга з нагоди сорокових роковин існування товариства українських ремісників і промисловців «Зоря» у Львові. – Львів, 1924. – 30 с.
3. Ювілейний збірник «Памяткове видання Товариства «Зоря» у Львові» з нагоди свята п'ятдесятилітніх роковин Товариства. – Львів: Накладом Товариства «Зоря» у Львові, 1934. – 132 с.
4. Мищишин І. Культурно-освітня діяльність товариства «Зоря» у Львові (1884–1939) / І. Мищишин // Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika. – 2016. – № 2. – S. 423–433.
5. Пасіцька О. Львівська «Зоря» – товариство українських ремісників, промисловців і торговців (1884-1939): історичний нарис / О. Пасіцька. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. – 88 с.
6. Державний архів Львівської області. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 5.
7. Державний архів Львівської області. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 40.
8. Державний архів Львівської області. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 4 а.
9. Державний архів Львівської області. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 37.
10. Державний архів Львівської області. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 32.
11. Державний архів Львівської області. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 29.
12. Державний архів Львівської області. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 46.

References

1. Yanyshyn, B. (2020). Socio-economic modernization of the Habsburg Galicia: historiography of selected aspects. *Ukrainian peasant*, 22, 82-90. (in Ukr.)
2. (1924). «Zorya» is its past and present. A commemorative book on the occasion of the fortieth anniversary of the Zorya Society of Ukrainian Craftsmen and Industrialists in Lviv. Lviv. (in Ukr.)
3. (1934). Anniversary collection «Memorable edition of the Society» «Zorya» in Lviv» on the occasion of the fiftieth anniversary of the Society. Lviv. (in Ukr.)
4. Myshchyshyn, I. (2016). Cultural and educational activities of the Zorya Society in Lviv (1884–1939). *Prace naukowe Akademii im. Jana Diugosza w Czstochowie. Pedagogika*, 2, 423–433. (in Ukr.)
5. Pasitska, O. (2013). *Lviv «Zorya» - a society of Ukrainian artisans, industrialists and merchants (1884-1939): a historical essay*. Lviv. (in Ukr.)
6. *State Archives of Lviv Region*. F. 295. Op. 1. Case 5. (in Ukr.)
7. *State Archives of Lviv Region*. F. 295. Op. 1. Case 40. (in Ukr.)
8. *State Archives of Lviv Region*. F. 295. Op. 1. Case 4 a. (in Ukr.)
9. *State Archives of Lviv Region*. F. 295. Op. 1. Case 37. (in Ukr.)
10. *State Archives of Lviv Region*. F. 295. Op. 1. Case 32. (in Ukr.)
11. *State Archives of Lviv Region*. F. 295. Op. 1. Case 29. (in Ukr.)
12. *State Archives of Lviv Region*. F. 295. Op. 1. Case 46. (in Ukr.)

YANYSHYN Bohdan, PhD (History), Senior Research Fellow of Department of History of Ukraine of the XIX – early XX cc., Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine), e-mail: bogdanyanyshyn@gmail.com

REGIONAL POLICY OF THE SOCIETY OF RUTHENIAN CRAFTSMEN AND INDUSTRIALISTS “ZORYA”

Abstract. Introduction. Understanding the multifaceted phenomenon of the institutional component of the Ukrainian socio-economic movement in the Habsburg Galicia of the autonomous period has been an extremely popular subject of historical regionalism. This attention is due to the importance of the institutional factor in the modernisation processes of the Ukrainian movement. However, most studies

on the history of essential professional societies and associations focus on Lviv institutions. This approach makes it impossible to clarify the regional specifics of Ukrainian economic life and create a panoramic study of the socio-economic movement in the harmonious unity of all its organisational components. As a first step towards overcoming this problem, we are reconstructing the regional policy of the “Zorya” Association of Ruthenian Craftsmen and Industrialists and investigating the activities of its provincial branches.

The **purpose** of the article is to clarify the features of the regional policy of the “Zorya” Association of Ruthenian Craftsmen and Industrialists.

Results. The research has revealed that “Zorya’s” creators already planned to spread their organisational experience to the Galician province. The evidence has been found in the charter of “Zorya” that paid attention to the formation and operation of branches. The oldest Ukrainian craftsmen society established on the charter of Lviv’s “Zorya” and connected with it organizationally became “Garazd” in Yavoriv. This association of Ukrainian artisans of the city and its environs was founded in 1887 and functioned until the Second World War. Then “Zorya” branches were established in Przemysl, Stryj, Drohobych, Zhovkva and Stanislaviv. Members of these centres have launched active cultural and educational work in cities and counties. The process of establishing new branches of “Zorya” was intensive in the interwar period as well. The society branches appeared in Zhydachiv, Sambir, Ternopil, Boryslav, Pidberetsy, Yaroslavl, Rohatyn, Truskavets and other cities of Galicia. “Zorya” established libraries in their communities, took care of artisan youth, published their magazines, and so on. Such activism transformed “Zorya’s” regional offices into the centres of Ukrainian life in the province.

Conclusion. The study has revealed good organisation and considerable success of “Zorya’s” regional policy. As of 1939, about 30 branches of the company united more than 1,500 people. Their members carried out a variety of activities, which united previously disparate forces. Through joint cultural work favouring Galician Ukrainians, “Zorya” significantly contributed to the strengthening of national life in towns and villages, previously almost entirely dominated by Polish and Jewish cultural influences.

Keywords: “Zorya”, Galicia, regional policy, branch, cultural and educational activities

Одержано редакцією 07.04.2021

Прийнято до публікації 29.06.2021

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-65-71

ZHURAVLOV Sviatoslav,

PhD (History), Junior researcher at the Department of source studies of Modern History of Ukraine, Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
Orcid ID: 0000-0001-7875-4038
e-mail: zuravlovsvatoslav27@gmail.com

CULTURAL AND PUBLIC ACTIVITY OF MARIA HRUSHEVSKA (VOYAKOVSKA) IN THE LATE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURY

The aim of the article is to comprehensively study the cultural and social work of Maria Hrushevka in the late nineteenth – early twentieth century. Summarising our observations on the cultural, educational and social activities of M. Hrushevka during the late nineteenth – early twentieth century, we would like to single out a few points. Firstly, the scholar demonstrated initiative and purposefulness manifested in steady personal growth, regardless of the unfavourable life circumstances. Secondly, Maria Silvestrivna demonstrated a diversity of intellectual interests and proved herself as a translator, cultural and public life organiser, and as a talented teacher. Thirdly, the sacrifice of Maria Hrushevka, her understanding of the need to fully support her husband Mykhailo Hrushevsky in his service to Ukrainians enabled the success of various national projects of the Great Ukrainian.

Key words: M. Hrushevka, cultural and public work, translation activity, Ukrainian societies.

Formulation of the problem. The research of the role and place of the Hrushevsky family in the cultural and social life of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries cannot be comprehensive without acknowledging the personality of Mykhailo Serhiyovych's wife Maria Sylvestrivna Voyakovska. According to many contemporaries, she was «Hrushevka in spirit». M. Hrushevka was a friend, assistant, colleague of a prominent Ukrainian scientist and activist, as well as an educator, mentor and advisor for their daughter. Moreover, she was also an original creator. Her activity left a deep mark in the history of Ukrainian culture as Maria Hrushevka was a cultural and educational activist, translator, publicist, pedagogue, art critic, linguist-orthographer, critic, literary critic, and folklorist.

Despite such a variety of creative talents of M. Hrushevka, she is still perceived mainly in the «shadow» of her famous husband, making it difficult to reconstruct the «female» side of Ukrainian intellectual history of the modern era. Therefore, we consider the reconstruction of the cultural and public work of Maria Hrushevka (Voyakovska) to be an urgent task. We consider it expedient to start researching this problem from the end of the XIX – the beginning of the XX century, the period of Hrushevka's development as a public intellectual and public activist.

Analysis of sources and recent research. The source basis of our research consists of a variety of personal and creative sources. The most informative materials were the epistolary documents, diaries and memoirs. They also include M. Hrushevka's creative works: her popular-scientific articles, translations, public journalism. The article also refers to the most valuable special historiographical studies by R. Dzuban [1] and I. Matiash [2]. Numerous biographical essays dedicated to Mykhailo Hrushevsky reveal many interesting facts about Maria Hrushevka as well [3].

The aim of the article is to comprehensively analyse the cultural and social work of Maria Hrushevka in the late nineteenth – early twentieth century.

The presentation of the main material. The beginnings of M. Voyakovska's cultural and public activity date back to 1893 when she came to Lviv and began teaching at the Queen Jadwiga school (1893–1896). The big city opened an opportunity for the young teacher to join the national and cultural life of Ukrainian Piedmont's capital at that time. There Maria met many famous Galician cultural activists and scholars [3, 72]. Maria Sylvestrivna's presence among Ukrainian elite representatives (F. Vovk, V. Doroshenko, M. Kotsyubynsky, M. Mochulsky, I. Franko, and others) influenced her formation as a conscious Ukrainian. Their community was a special scientific and cultural centre where activists discussed literature and art, news of public life and the problems of Ukrainians. That environment formed M. Hrushevka's outlook, helped forge her the character and highlighted her purposefulness, consistency and persistence.

In Lviv, Maria Voyakovska also met her future husband Mykhailo Hrushevsky. They got married on May 23, 1896, in the village Skala in the Ternopil region [4, 421]. However, opposing the social practices of that time, M. Hrushevka, after becoming the wife of a professor at Lviv University, did not stop her active cultural and educational work. On the contrary, having received support from her loved one, she became, as we have already noted, «Hrushevka by spirit», i.e., a conscious activist for Ukrainian culture.

Literary translations were an important area of Maria Hrushevka's activity during the Lviv period. She was fluent in several foreign languages and translated works by English, German, Russian, Norwegian and French writers. The activist was one of the first to realize the importance of translating the best examples of world literature as a powerful spiritual enrichment source of the Ukrainian people, their culture and literature.

Maria Hrushevka dedicated most of her attention to French prose: from classical literature to scientific works related to culturological problems and history of Ukraine. Maria Sylvestrivna was a translator of individual French authors and an initiator of their translations, engaging like-minded writers in this noble cause. Samples of M. Hrushevka's translation heritage can be found in «Literary-Scientific Herald» pages for 1898–1903, along with translations made by Panteleimon Kulish, Ivan Franko, and other outstanding writers. Among her most important translations into Ukrainian there are works by Emile Zola («Salva the Criminal», «Frog»), Francois Coppée («At the Table», «Time to Sleep»), Alphonse Dode («In a New Apartment», «Memories of the Chief of Staff»), Guy de Maupassant («Eagle», «Spring Evening», «First Snow», «Farmer»), Vladimir Mikulich (the story «Mimochka engaged»), Anton Chekhov (stories «Men»,

«Confusion», «A Slander»). M. Hrushevska also translated works by Franz Poppe, Ivan Turgenev, Arthur Schnitzler and others. She also published her translation of a collection of short stories by Anton Chekhov «A Nightmare» (1901).

The textual structure of Maria Hrushevska's translations is rather peculiar: she always accompanied her translations with prefaces where she provided brief information about the author and substantiated the importance of the selected texts for the Ukrainian reader. M. Hrushevska also changed the numbering of sections and gave them different titles if necessary. Furthermore, Maria Silvestrivna sometimes provided accurate information about the edition of the writer's work used for translation.

M. Hrushevska translated the works of Emil Zola the most. Such preference stems from the aesthetic tastes of Maria Silvestrivna herself. The scale of Zola's thinking, the society-centred content, the realistic orientation of his works, the desire to evaluate the phenomenon of art in the light of philosophical, political, moral problems of today, make Zola's literary works close to journalism genre. Alphonso Dode was another favourite author of M. Hrushevska. After translating «In the New Apartment» and «Memory of the Chief of Cabinet», M. Hrushevska noted two defining features of his creative style: the first one being humour, irony and brightness of imagination; the second one – naturalistic accuracy of observations, parallel realism.

At the end of the XIX century, Maria Silvestrivna became interested in the work of Guy de Maupassant. Her translations of short stories «Eagle», «Spring Evening», «First Snow», «Farmer» are marked by neo-romanticism that was so popular in Europe at that time: the celebration of the ability to do a feat, spiritual nobility, fullness of life, exaltation of passion. M. Hrushevska's translations of A. Chekhov's stories («Men», «Confusion», «Obmova») that depicted the life of the Russian countryside are also accompanied by certain parallels with the Ukrainian countryside.

We would like to note that Maria Silvestrivna's work was an example of women's social self-realization at that time. At the end of the XIX century, Ukrainian society maintained a clear division of gender roles between men and women and did not allow new gender relations to develop freely. The «New Woman», on the one hand, tried to live and create according to men's standards, but on the other, she declared her independence and wanted to go beyond the traditional canon. As for Maria Hrushevska, the most radical changes in her views on the relationship between a man and a woman and on her own life appeared under the influence of the translation of Volodymyr Mikulich's novel «Mimochka engaged». From that point, she decided not only to support her husband in the family but to assist him in scientific, cultural and educational activities.

At the end of the XIX century, a few women in Western Ukraine understood the historical inevitability and necessity of an organized women's movement [5, 123]. Unlike most passive compatriots, Maria Hrushevska, who was active and enterprising by spirit, directed her energy and talent to the new social movement. In 1894 she became a member of the «Women's Committee» headed by N.I. Kobrynska. The purpose of this society was the development of the women's movement in Western Ukraine. The members of the committee actively promoted the women's rights issue through lectures and relevant publications in the Ukrainian language that clarified the current situation of Ukrainian citizens and the struggle of women. Secondly, they raised the awareness of Ukrainian women and engaged them in a movement similar to the movement of women in other developed countries. Relying on the support of her husband M. Hrushevsky, I. Franko, N. Kobrynska, Maria Silvestrivna devoted a lot of time to correspondence, organization of various congresses, meetings, establishing connections with the Dnipro activists [6, 146] who supported broad involvement of women in social work and cultural life.

In addition, participating in the work of the women's committee, M. Hrushevska helped raise funds for the purchase of a house for Ivan Franko. For this purpose, Maria Silvestrivna personally made effort to intensify the activity of a large number of Galician communities, which allowed to raise the necessary funds.

Having lived in Lviv since 1893, Maria Hrushevska was actively involved not only in the women's movement but also in the social life of Western Ukraine in its various manifestations. She was a participant in various public events of many Ukrainian cultural and educational societies such as the Shevchenko Scientific Society, the Academic Society «Bonfire», «People's House», «Prosvita» [7, 122].

Let us dwell in more detail on the participation of M. Hrushevskva in the activities of the academic society «Bonfire» that consisted primarily of students. Its goal was to unite Ukrainians in the struggle for their rights. The society was also a centre of scientific and social life, and it provided moral and material assistance to its members. Another project of the society was helping the sick. In particular, Maria Silvestrivna actively involved Ukrainians in Lviv in the «Bonfire» activity. Moreover, she organised the printing of literary and scientific works. The publishing business was established through the organisation of scientific readings, evening theatrical performances, scientific and educational trips and lectures for a wide range of society members. Those events usually involved both young people and famous scientists.

The famous Ukrainian actress Solomiya Krushelnytska had a significant influence on the formation of Maria Hrushevskva's outlook during this period. She was incredibly talented and very popular, she toured all over Galicia and in many European countries. However, Solomiya Krushelnytska was, first of all, an outstanding Ukrainian woman who had the faith in a happy great Ukraine and tried to inspire other Ukrainians. In her correspondence with Maria Voyakovska, she strongly supported and encouraged her public activities. In her letter dated September 1, 1894, Solomiya Krushelnytska wrote to Maria Silvestrivna: «You probably think that I have already forgotten about you, or maybe you do not want to think about me. I have not forgotten about You and I will never do, because it seems to me that You should be loved for Your work and for Your good heart» [8, 99].

Thus, having been supported in her cultural and public work by many prominent compatriots, primarily by her husband, Maria Hrushevskva immersed herself in the work of various cultural and educational organizations. She dedicated her time to the Lviv society «Narodny Dim» («People's House»). «People's Houses» are institutions with libraries and reading rooms, amateur art groups, and sometimes brass bands. In the late nineteenth – early twentieth century «People's Houses» were the centres of nurturing the national identity of Ukrainian culture and they were usually financed by public money.

In 1896 M. Hrushevskva became a member of the «Rus Pedagogical Society» that aimed at creating public, secondary and higher schools, supporting public and home education based on the native language; providing moral and material assistance to members of the society; actively fighting for the national character of the school. Members of the society gathered at conferences and pedagogical meetings, helped solve urgent issues in schools, and published a pedagogical magazine for Ukrainian schoolchildren. In 1912, the Russian Pedagogical Society was renamed into the Ukrainian Pedagogical Society.

M. Hrushevskva was an intellectual, and she considered gaining new knowledge an essential component of life and leisure. In particular, for a long time (since 1906) she deepened her education as a student of the «Osnova» («Foundation») at Lviv Polytechnic. Founded in 1897 as a scientific society, «Osnova» contributed to the development of the scientific interests of its members. The manifesto of the society stated its aim was «to be the centre of scientific and social life of Ukrainian students of Lviv Polytechnic» [9]. According to the specialization of the polytechnic departments, «Osnova» had six scientific subdivisions (sections). M. Hrushevskva was a student of the art section that united students of architecture and drawing department.

M. Hrushevskva also took part in the work of SSS where her husband was the chairman since 1897. She became a member of the society in 1899. Maria Silvestrivna initiated and took part in establishing of a museum, library and archive of SSS. Furthermore, she organised the collection of Ukrainian antiquities, translated for the «Literary-Scientific Herald» and translated plays for Ukrainian theatre. Maria Zankovetska, a close friend of M. Hrushevskva, asked her to prepare for publication numerous serial and monographic editions. They included series of works by I. Franko, V. Hnatiuk, O. Konysky that were first published in the collections of SSS. M. Hrushevskva also worked on many studies about members of the society who have made a significant contribution to the development of Ukrainian historical science, language, literature, ethnography and folklore, geography, anthropology and other disciplines.

Maria Silvestrivna's work in «Literary-Scientific Herald» was important as well. The peculiarities of publishing the journal in Lviv and Kyiv allowed uniting Ukrainians divided by the Austro-Hungarian and Russian empires to discuss forbidden national problems. The journal

analysed the problems of both Western Ukraine and the national liberation movement in the Dnipro region in a particular column «From Ukrainian life». One of the most active contributors to this column was M. Hrushevka. In the context of the general attention of SSS to bibliography and bibliographic works, M. Hrushevka actively cooperated with the review department of the «Notes of SSS». In their pages, she gave many critical reviews of contemporary novelties of fiction, proving herself a connoisseur of the psychology of literary creativity [10].

Maria Hrushevka took an active part in her husband's other cultural and publishing projects. In December 1898 she became a member of the Ukrainian-Rus Publishing Union (URVS). The idea of creating such a publishing structure that would support Ukrainian writers was nurtured by M. Hrushevsky. However, it is essential to emphasize that the activities of the URVS were not limited to promoting the creative realization of individual artists. The union's aim was to unite the efforts of authors from all over Ukraine with different political views and literary orientations; bring Ukrainian book publishing out of the narrow framework and systematize the themes of works, in particular, by preparing and printing them in series. Having worked in the URVS, Maria Silvestrivna together with her husband focused their efforts on solving specific tasks: to promote cultural development and intensification of the literary process; to support (through one-time assistance and royalties) Ukrainian writers; to produce the best original and translated samples of fiction and scientific works; to certify the existence of a nationally oriented creative generation capable of self-organization; to promote the development of the Ukrainian literary language.

In the early 1900's M. Hrushevka participated in the activities of numerous cultural and educational organizations, notably the «Club of Ruthenians». First of all, the members of this club considered it necessary to spread the rights to the Ukrainian language in higher educational institutions – Lviv and Chernivtsi universities; they also organised demonstrations for the rights of Galician «Ruthenians» within Austria-Hungary.

From 1903 M. Hrushevka joined the work of the women's union «Trud» («Labour») whose task was to equip tailoring workshops and training in tailoring. She also supported the college under the tutelage of «Labour». This direction of work in society, in turn, encouraged women to realize their ideas, which they sought to implement, as well as helping many disadvantaged to find shelter, to master a new profession.

Participating in public societies «Rus Zakhoronka», «Medical Care», I.P. Kotlyarevsky Ukrainian-Rus Drama Society, Maria Hrushevka together with like-minded people, contributed to solving many cultural, educational and social problems. At the same time, these societies created an appropriate socio-cultural environment that influenced the intellectual and creative evolution of members of the Hrushevsky family.

The year 1905 became quite fruitful for M. Hrushevka. At that time Maria and Mykhailo Hrushevsky worked hard on reforming the «Literary-Scientific Herald», which at the end of 1905 was transferred to the «Ukrainian-Rus Publishing Union». The journal began to perform somewhat different tasks and focused more on reflecting socio-political problems in the context of the unification of Ukrainians on different sides of Zbruch [11, 38]. From January 1907, the magazine began to be published in Kyiv, which led to a partial change in its editorial board, including Maria Silvestrivna. Since then, she has been very active in helping her husband with the affairs of the «Literary-Scientific Herald» [12].

After the Russian Empire's revolutionary events in 1905, the Hrushevsky family increasingly visited Kyiv, where M. Hrushevsky tried to develop Ukrainian cultural life. The events of that time were also reflected in the diary of Maria Silvestrivna. At that time the Hrushevsky family was especially close to Yevhen Chykalenko, Volodymyr Antonovych and Mykola Lysenko. The relationship, which began as a business one, later grew into a long-term friendship between families. From Maria Silvestrivna's diary entries, we also see that respect and trust, mutual understanding and sincerity always prevailed among the Hrushevsky family members. In her diary, she also mentioned the rich cultural life of her family.

From 1904 M. Hrushevka began active work in the Society of Admirers of Ukrainian Literature, Science and Art which was founded in 1904 on the initiative of Mykhailo Hrushevsky and Ivan Trush for the «development of Rus art». The chairman of the Society was Mykhailo Hrushevsky, and Maria Hrushevka, together with secretaries Ivan Trush and Mykhailo Mochulsky.

The work of the secretaries was to compose the most practical manifesto of the Society, which would allow uniting around itself even more supporters. Another task was to establish an effective structure of the Society. One of the important activities of the Society was the organization of university lectures, Ukrainian studies courses following the model of «free university».

In 1912, M. Hrushevka took an active part in the charity «Lviv Book Society» activities. Her direct work in this society was to provide material assistance, organize the publishing of brochures, books needed by the Ukrainian community, and involve authors, scholars, and literary critics.

Conclusions. Summarizing our observations on the cultural, educational and social activities of M. Hrushevka during the late nineteenth – early twentieth century, we would like to single out a few points. Firstly, the scholar demonstrated initiative and purposefulness, manifested in steady personal growth, regardless of the unfavourable life circumstances. As a result, the Ukrainian activist received a brilliant education and gained considerable practical experience in cultural and social work. Secondly, Maria Silvestrivna demonstrated a diversity of intellectual interests and proved herself as a translator, cultural and public life organiser, and as a talented teacher. Therefore, she soon became a prominent figure in the domestic women's movement and opened up its new perspectives. Thirdly, the sacrifice of Maria Hrushevka, her understanding of the need to fully support her husband Mykhailo Hrushevsky in his service to Ukrainians enabled the success of various national projects of the Great Ukrainian. Finally, assisting Mykhailo Hrushevsky in implementing his numerous cultural, scientific and public initiatives on both sides of Zbruch, M. Hrushevka made a significant contribution to the cultural unity of Ukrainians on the eve of the difficult trials for our people with the First World War among them.

Список використаної літератури

1. Дзюбан Р. В. Село Підгайчики – батьківщина Марії Грушевської / Р. В. Дзюбан // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – Ч. 1 – 2. – С. 58 – 65.
2. Матяш І. Б. Катерина Грушевська: Життя і діяльність [Текст] / І. Б. Матяш. – К.: Україна, 2004. – 240 с.
3. Пиріг Р. Я., Тельвак В. В. Михайло Грушевський: біографічний нарис / Р. Я. Пиріг, В. В. Тельвак. – К.: Либідь, 2016. – 576 с.
4. Дзюбан Р. В. Як одружувався Михайло Грушевський / Р. В. Дзюбан // Український історик. – 2002. – Ч. 1–4. – С. 416 – 422.
5. Кость С. І. Жіноча преса / С. І. Кость // Вісник Львівського національного університету : сер.: Журналістика. – 2007. – Вип. 30. – С. 123 – 141.
6. Смоляр Л. І. Минувле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії / Л. І. Смоляр. – Одеса: Астропринт. – 408 с.
7. Дзюбан Р. В. Львівські адреси Михайла Грушевського / Р. В. Дзюбан // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – Ч. 1. – С. 122 – 131.
8. Горинь В. І. Невідомі листи С. Крушельницької до М. Грушевської / В. І. Горинь // Дзвін. – 1993. – № 1. – С. 97 – 102.
9. Кобринець Н. Б. Бібліотека студентського товариства «Основа»: становлення та основні етапи діяльності / Н. Б. Кобринець // Вісник Львівського університету. Сер.: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – 2006. – Вип. 1. – С. 181–195.
10. Майхер В. А., Купчинський О. А. Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові / В. А. Майхер, О. А. Купчинський. – Львів: б. в., 2003. – 739 с.
11. Конта Р. М. Реформування «Літературно-наукового вісника» та проблема висвітлення етнографічних досліджень у Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка / Р. Конта // Вісник Книжкової палати. – 2013. – № 10. – С. 36 – 38.
12. Листи Марії Грушевської до Володимира Дорошенка (1942 – 1943 рр.) / Вступ, публікація та коментарі М. Вальо // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2004. – Вип. 12. – С. 464 – 494.

References

1. Dziuban, R. V. (2001). The village of Pidhaichyky is the birthplace of Maria Hrushevka. *Sights of Ukraine: history and culture*, 1 – 2, 58 – 65. (in Ukr.)
2. Matiash, I. B. (2004). *Kateryna Hrushevka: Life and activity*. K.: Ukraina. (in Ukr.)
3. Pyrih, R. Ya., Telvak, V. V. (2016). *Mykhailo Hrushevsky: biographical essay*. K.: Lybid. (in Ukr.)
4. Dziuban, R. V. (2002). How Mykhailo Hrushevsky got married. *Ukrainian historian*, 1– 4, 416 – 422. (in Ukr.)

5. Kost', S. I. (2007). Women's Press. *Visnyk of Lviv National University: series: Journalism*, 30, 123 – 141. (in Ukr.)
6. Smoliar, L. I. (1998). *Women's movement of Dnieper Ukraine II floor. XIX – beg. XX century Pages of history*. Odesa: Astropynt. (in Ukr.)
7. Dziuban, R. V. (2005). Lviv addresses of Mykhailo Hrushevsky. *Sights of Ukraine: history and culture*, 1, 122 – 131. (in Ukr.)
8. Horyn', V. I. (1993). Unknown letters of S. Krushelnytska to M. Hrushevka. *The bell*, 1, 97 – 102. (in Ukr.)
9. Kobrynets, N. B. (2006). Library of the student society «Osнова»: formation and main stages of activity. *Visnyk of Lviv National University. Ser.: Bibliography, library science and information technology*, 1, 181–195. (in Ukr.)
10. Maikher, V. A., Kupchynskyi, O. A. (2003). *Taras Shevchenko Scientific Society in Lviv*. Lviv. (in Ukr.)
11. Konta, R. M. (2013). Reforming the «Literary-Scientific Bulletin» and the problem of coverage of ethnographic research in the Scientific Society. *Taras Shevchenko. Bulletin of the Book Chamber*, 10, 36 – 38. (in Ukr.)
12. Val'о, M. (2004). Letters of Maria Hrushevka to Volodymyr Doroshenko (1942 – 1943). *Notes of the Lviv Scientific Library named after V. Stefanika*, 12, 464 – 494. (in Ukr.)

ЖУРАВЛІОВ Святослав Андрійович, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу джерелознавства нової історії України Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України,
e-mail: zuravlovsvatoslav27@gmail.com

КУЛЬТУРНО-ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МАРІЇ ГРУШЕВСЬКОЇ (ВОЯКОВСЬКОЇ) НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Постановка проблеми. Досліджуючи роль і місце родини Грушевських у культурно-громадському житті України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., особливу увагу варто приділити особі дружині Михайла Сергійовича Марії Сильвестрівні Войковській. Вона, за спостереженням багатьох сучасників, була «Грушевською духом». М. Грушевська була не лише другом, помічником, соратником визначного українського вченого і громадського діяча, не тільки вихователем, наставником і порадиником для їхньої дочки, а й самобутньою творчою постаттю. В історії української культури вона залишила глибокий слід як культурно-просвітницька діячка, перекладач, публіцист, педагог, мистецтвознавець, мовознавець-орфограф, критик, літературознавець, фольклорист.

Мета статті полягає у всебічному дослідженні культурно-громадської праці Марії Грушевської наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Наукова новизна статті полягає у спробі комплексного аналізу інтелектуальної біографії Марії Грушевської до початку Першої світової війни.

Висновки. Підсумовуючи наші спостереження над культурно-освітньою та громадською діяльністю М. Грушевської протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст., звернемо увагу на декілька моментів. По-перше, у віці впадає ініціативність і цілеспрямованість інтелектуалки, що проявлялося в неухильному особистісному зростанні, незважаючи на більш ніж непривільні життєві обставини. В підсумку, українська діячка отримала блискучу освіту і здобула чималий практичний досвід культурно-громадської праці. По-друге, вкажемо на різноплановість інтелектуальних інтересів Марії Сильвестрівни, що потужно проявила себе і як перекладачка, і як організатор культурно-громадського життя, і як талановитий педагог. Цим вона у короткому часі стала помітною діячкою вітчизняного жіночого руху, котра відкривала його нові перспективи. По-третє, у віці впадає жертовність Марії Грушевської, розуміння нею потреби всебічно підтримати свого чоловіка Михайла Грушевського у його служінні українству, що уможливило успіх більшості національних проєктів Великого Українця. Врешті, сприяючи Михайлу Сергійовичу в реалізації його численних культурно-наукових і громадських ініціатив по обидва боки Збруча, М. Грушевська зробила значний внесок у справу культурної соборності українства напередодні важких випробувань для нашого народу, якими виявилася Перша світова війна.

Ключові слова: М. Грушевська, культурно-громадська праця, перекладацька діяльність, українські товариства.

Одержано редакцією 17.05.2021
Прийнято до публікації 29.06.2021

УДК:94:323.1(477-22)"1920/1930"(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-72-81

КУКСА Наталія Григорівна
кандидат історичних наук,
викладач кафедри гуманітарних
дисциплін Черкаської медичної
академії
Orcid ID: 0000-0003-2701-0201
e-mail: Nafto4ka@ukr.net

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ 1920-х – ПОЧАТКУ 1930-х рр. НА РІЗНІ СФЕРИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

Стаття акцентує увагу на тому, що початок ХХ ст., був позначений війнами, крахом імперій та революціями, що призвело до суттєвих змін в усіх сферах суспільного життя українців. З 1923 р. в СРСР здійснювалась політика коренізації, яка в Українській СРР дістала назву українізації та була зорієнтована на підготовку та «просування» кадрів корінної національності. Починаючи з другої половини 20-х років ХХ ст. українізація набуває першорядного політичного значення, як головний відтінок боротьби за реалізацію партією національної політики. Слід зазначити, що процес українізації державного апарату був складним і суперечливим. Одним із головних завдань як в національній політиці, так і в культурному будівництві 20-х років ХХ ст. була українізація різних сфер суспільного життя.

Ключові слова: коренізація, українізація, сфери суспільного життя, кадри, державний апарат, народна освіта, книгодрукування, культурне життя, культурно-освітній розвиток, українська мова.

Постановка проблеми. Буремний початок ХХ ст., позначений війнами, крахом імперій та революціями, призвів до суттєвих змін в усіх сферах суспільного життя українців, визначивши і напрямок розвитку культурного процесу. В період між двома світовими війнами українці були найбільшою європейською нацією з невирішеним національним питанням.

З 1923 р. в СРСР здійснювалась політика коренізації, яка в Україні дістала назву українізації, що спрямовувалась на підготовку та «просування» кадрів корінної національності, врахування національного чинника в процесі формування державного апарату, створення навчальних закладів, установ культури, видання журналів, газет і книг українською мовою. Коренізацію було зумовлено бажанням комуністів отримати підтримку місцевого населення з метою зміцнення своєї соціальної бази та переорієнтації національного відродження в необхідному для них напрямку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема українізації, насамперед шкільної освіти тою чи іншою мірою висвітлювалась на сторінках праць Т. Куліш [1], В.В. Сушка [2], В.В. Кузьменко та Н.В. Слюсаренко [3]. Українізація вищої технічної школи досліджена в праці Г.І. Лози [4]. До проблеми українізації національних меншин зверталась З.В. Нечипоренко [5], Українізації національно-державного апарату приділена увага К.В. Шпакович [6]. Незважаючи на вказані дослідження, варто зауважити, що в них проаналізовані лише окремі аспекти запровадження українізації.

Мета роботи полягає в розгляді офіційної політики українізації, з'ясуванні особливостей її проведення в різних галузях суспільного життя, в тому числі і на селі. Методологія дослідження базується на принципах наукової об'єктивності, історизму, системності, а також включає методи аналізу та синтезу, узагальнення, історико-порівняльний, історико-типологічний.

Виклад основного матеріалу. Практичними кроками по створенню законодавчої бази для реалізації політики українізації стали декрети ВУЦВК УСРР від 27 липня 1923 р. „Про заходи у справі українського шкільного виховання і культурно-освітніх установ” [1, 30] та від 1 серпня 1923 р. „Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвитку української мови” [7, 32], в яких проголошувалась рівноправність мов і вказувалась необхідність надання допомоги розвитку української мови, щоб підняти її до

рівня російської. Так в декреті ВУЦВКа УСРР від 1 серпня 1923 р. „Про заходи забезпечення рівноправності мов і сприяння розвитку української мови” було зазначено: „Зберігаючи і в майбутньому обов’язковість для службовців знання російської, яка є засобом спілкування з найбільшою національною меншістю на Україні і з народом всього Союзу, зокрема з російським народом, і вважаючи, що в теперішніх умовах російська мова, переставши бути засобом утилізу в руках привілейованих класів є навпаки засобом залучення української культури до високо розвинутої, яка має світове значення російської культури робітничо-селянський уряд визнає необхідним, тим паче протягом найближчого періоду зосередити увагу держави на розповсюдження знань українською мовою. Внаслідок відносно слабкого розвитку української школи і української культури взагалі, внаслідок відсутності навчальних посібників, недостатність підготовки персоналій в житті, як свідчить досвід привели до факту переважання російської мови” [7, 33]. Цей декрет передбачав здійснити українізацію шкільно-виховних і культурно-освітніх закладів, постійно запроваджувати українську мову в радянських і господарських установах. Так, вже у жовтні 1923 р. на пленумі ЦК КП(б)У були відзначені перші успіхи політики українізації, а також створена комісія з вивчення української мови в центральних установах, переведено на українську мову 10 окружних газет та журналів, створено програми українознавства [8, 29]. Однак, на пленумі було вказано на пасивність щодо вивчення української мови та українознавства керівниками державних та партійних установ. Слід відзначити, що відразу ж політика українізації прижилася в загальноосвітніх закладах, державному апараті в сільській місцевості, а от життя робітничих організацій вона майже не стосувалася. Саме з цієї причини виникає потреба в 1924-1925 роках українізувати керівництво самої КП(б)У і місцевий пролетаріат.

Починаючи з другої половини 20-х років ХХ ст. українізація набуває першорядного політичного значення, як головний відтінок боротьби за реалізацію партією національної політики. Вже з самого моменту запровадження політика українізації починає поступово охоплювати всі царини життя українського народу. Як вже було підкреслено, перші заходи українізації мали на меті розширити вплив української мови, особливо в партії та уряді.

Слід відразу зазначити, що процес українізації державного апарату був складним і суперечливим. У керівництві республіки, з одного боку, йшла гостра боротьба між Х. Раковським, Д. Мануїльським, Д. Лебідем, які недооцінювали важливість процесу українізації і гальмували її, з іншого, між Г. Петровським, М. Скрипником, В. Затонським, С. Косіором, які вважали українізацію одним із пріоритетних питань національної політики. Після гострих дискусій, лютневий пленум ЦК КП(б)У 1922 р. підтвердив необхідність знання української мови державними службовцями, а також висунення на відповідну роботу осіб, які знали українську мову і були знайомі з українським побутом [9, 31]. Необхідність цього була очевидною, адже в 1922 р. на одного члена комуністичної партії України, який постійно користувався українською мовою, припадало семеро тих, хто розмовляв лише російською, в уряді ж це співвідношення було один до трьох. Крім того, в цьому ж році українською мовою велося менше 20% урядових справ [10, 477].

Як відомо, на червневому пленумі ЦК КП(б)У в 1923 р. за головне завдання було поставлено провести українізацію, яка закріпила б єдність робітничого класу з селянством, шляхом культурно-освітнього і політично-пролетарського впливу на селянство через спілки, які безпосередньо пов’язані з селом [11, 1]. Відразу після цього ЦК КП(б)У прийняв відповідні заходи по виконанню цієї резолюції, згідно з якою передбачалося провести облік всіх членів партії, що володіли українською мовою, і саме їх використати для роботи в радянських і профспілкових організаціях, а також перевести роботу на українську мову в сільосередках й райпарткомах. Щоб прискорити цю роботу в серпні 1923 р. службовці отримали вказівку пройти спеціальні організаційні курси української мови та українознавства. Тривали ці курси два роки, однак, для тих, хто знав українську мову, термін вивчення обмежувався роком. Програма з українознавства розбивалася на 4 частини: економіку України, історію України, історію КП(б)У, політичний рух в Західній Україні [12, 120].

На жовтневому пленумі ЦК КП(б)У в 1923 р. були підведені перші підсумки українізації, які крім невеликих успіхів зазначали, що працівники ЦК і РНК УСРР постанови не

виконали. Тому пленум встановив за рік перейти на українську мову партійним організаціям, дав директиву про введення української мови в радпартшколах і про перехід ряду шкіл на українську мову. Крім цього, на ньому було поставлене питання про підготовку працівників, які володіли українською мовою, для роботи на селі

До весни 1924 р.в республіці склалася наступна картина з кадрами. В радянському апараті, починаючи з Наркоматів і закінчуючи округами, було 536 відповідальних робітників. Серед них 34,3% становили українці [13, 10]. Серед робітників окружних радянських організацій 37,5% становили українці, серед робітників губернських радянських апаратів їх налічувалось 25,6%, серед представників райвиконкомів українців було 66,8%, серед представників сільрад – 85,5%, серед секретарів сільрад – 87,4%. Українською мовою в низовому апараті володіло 55% робітників та 25,2% у губернських та окружних установах [11, 21].

Серед відповідальних робітників центральних господарських органів українці склали всього 17,3%, серед робітників кооперативних органів – 28,6%. З дев'яти секретарів губкомів партії був лише один українець, серед 53 секретарів окружних комітетів партії – 20 українців. Із всіх відповідальних робітників апарату ЦК КП(б)У, губкомів, окружкомів і міськрайкомів українці склали 24,5% [8, 48]. В апараті сільських райкомів партії 46,5% були українцями, а серед секретарів сільських партосередків – 60,6% [11, 22].

Вже на 1 січня 1925 р. в партійних організаціях було 37 % українців. У січні 1925 р., згідно даних щодо національного складу сільрад України, 88,1% – депутати-українці [9, 21]. Радянські установи на селі було українізовано на 97%, а діловодство інших установ на 90% [8, 36]. 30 квітня 1925 р. Президія ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову „Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату”, згідно з якою було продовжено термін переходу всіх установ на українську мову до 1 січня 1926 р., сформовано комісії з керівництва українізацією та зобов'язано виготовляти бланки, штампи, вівіски українською мовою.

Велика увага питанням українізації була приділена на IX Всеукраїнському з'їзді Рад, що відбувся 3 жовтня 1925 р. Серед делегатів було 472 українців. На ньому, було оновлено склад ВУЦВК, зокрема кількість українців зросла на 13% [14, 29].

Якщо в березні 1923 р. в складі Компартії України було 22,7% українців, то у липні 1925 р. – 30,9%. До 1 січня 1926 р. українці в складі Компартії становили вже 43,9% від загалу, тобто їх чисельність з березня 1923 р. по січень 1926 р. зросла на 23,2%.

Взагалі, до кінця 1925 р. українці в системі центральних, окружних, районних, сільських, державних установ склали більше 50% [14, 40]. При цьому українською мовою володіло 67% працівників [14, 41]. Діловодство в НКО України до 1 січня 1926 р. на 65% було переведено на українську мову [15, 29]. Серед керівництва УСРР 36,3% склали українці, 31,8%, – росіяни [16,91].

Одним із головних завдань як в національній політиці, так і в культурному будівництві 20-х років ХХ ст. була українізація різних сфер суспільного життя. В справі українізації народної освіти провідну роль відіграла постанова РНК УСРР від 21 вересня 1921 р. „Про введення української мови в школах і радянських установах”, яка зобов'язувала вести викладання українською мовою в усіх навчальних закладах [17,90].

Вже до кінця 1921 р. в республіці було досягнуто успіхи й в здійсненні українізації народної освіти. На 1 січня 1922 р. в Україні працювало 42 тис. шкіл, в 6 тис. з них навчання велося українською мовою. В 1922 р. в школах Соцвиху українською мовою навчалось 700 тис. дітей [8, 76]. Українською мовою був організований виховний процес і в 299 дитячих будинках [8, 62]. Стан справи в системі освіти обговорювався на засіданнях політбюро, губкомів, окружкомів партії. Наприклад, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 19 серпня 1922 р. вивчалось національне питання в школах [11, 37].

Слід сказати, що складніше процес українізації проходив у вищій і професійній школі. В 1922 р. в Україні було 466 професійних шкіл і лише 13 з них вели навчання українською мовою [8, 74]. В 1923-1924 навчальному році із 429 навчальних закладів українською мовою вели навчання 195 установ [12, 50]. Повільно проходила справа з українізацією фабрично-заводських шкіл, де навчалось в основному міське населення. Зокрема, із

264 шкіл ФЗУ українською мовою вели навчання всього 11 шкіл, тоді як двома мовами – 40 шкіл [13, 11].

Не зовсім успішно проходила українізація вищої освіти. В 1922-1923 рр. у вищих навчальних закладах студенти-українці склали лише 25,2% всього студентства, а із 41 ВНЗ навчання українською мовою вели лише 8 інститутів, у 6 з них навчання велося двома мовами [8, 73]. Досить складною справою була підготовка навчальних посібників для вищих навчальних закладів та іншої навчально-методичної літератури українською мовою. Наукова термінологія українською мовою ще тільки формувалася і оволодіння нею потребувало певного часу [14, 34]

Трохи кращі справи були в середніх навчальних закладах (технікумах, педучилищах, трьохрічних спецкурсах). Серед студентів технікумів українці склали в 1922-1923 навчальному році 46,2% [18, 49]. Із 160 технікумів республіки українською мовою вели навчання 32, а українською і російською – 31 [18, 50].

Помітні результати українізації були досягнуті в сфері книгодрукування. Вже в 1922 р. українською мовою було видано 372 назви книг [19, 383]. Слід зауважити, що, починаючи з 1923 р., невпинно зростає кількість україномовних книг. У цей період Державне видавництво України (далі – ДВУ) довело книговидання українською мовою до 55% всіх назв і до 74 % тиражу книг, Книгоспілка – до 88% всіх назв і до 84% тиражу, видавництво „Червоний шлях” – до 60% всіх назв і до 80% тиражу [20, 22]. Слід вказати на той факт, що серед видань Книгоспілки, Всеукраїнського кооперативного видавництва і книготоргівельного об'єднання багато книг українською мовою виходили на теми життя села, а також українською мовою випускалися домашня, навчальна та художня література, в тому числі й книги Л. Українки, І. Франка, М. Коцюбинського, В. Винниченка [8, 43]. Якщо в 1924 р. за назвами всього було видано близько 2 тис. книг, із них 634 українською мовою, то в 1925 р. їх вже було видано 2,5 тис., із яких 1 тис. 149 були українськими [21, 7]. В основному українською мовою виходила сільськогосподарська література для села. Швидко зростало видання українською мовою підручників для всіх типів навчальних закладів. На кінець 1926 р. для шкіл було видано 92% підручників українською мовою. В 1926 р. Державне видавництво України вже випускало до 60% книг українською мовою. Книгоспілка україномовну продукцію довела аж до 97 % від усієї продукції. Однак „Пролетар”, „Юный ленинец” продовжували виходити російською мовою. Було створено і нове українське видання сільськогосподарської літератури „Радянський селянин”.

Сільськогосподарська і художня література в ДВУ була українізована відповідно на 80% та 92%, а в Книгоспілці на всі 100%. Підручники для профшкіл і ВНЗ було українізовано на 60%. Недоліком роботи видавництв залишалася відсутність української художньої критики [22, 12]. Слід сказати, що вже протягом 1927-1928 років Україна за загальною кількістю книжкової продукції посідала 9 місце серед європейських країн, а за кількістю книг, що припадало на одну людину – сьоме. Книжки українською мовою становили 85% всієї книжкової продукції українських видавництв. Література для селян протягом 1927-1928 років становила 30% всієї літератури. Державне видавництво України продовжувало залишатись основним видавництвом, що видавало книги українською мовою. Навчальна продукція ДВУ складала 70% всієї республіканської книгопродукції, а також 10% становили журнали.

Своє відродження в період українізації переживала і українська преса. Саме 20-і роки ХХ ст. були найсприятливішим періодом для україномовних газет та журналів. Так, якщо у 1920 р. україномовними були лише „Вісті” та „Селянська біднота”, то у 1923 р. із 65 газет – 23 [19, 350]. У кінці 1924 р. – на початку 1925 р. кількість газет українською мовою зрівнялася з кількістю газет російською мовою [19, 352].

У 1927 р. в Україні виходило 90 республіканських і місцевих газет, 53 з яких друкувались українською мовою. Із 40 селянських газет в 1927 р. 35 було україномовних [23, 101]. У 1928 р. в УСРР виходило 58 республіканських, окружних і районних газет українською мовою з тиражем 1 068 тис. примірників та 19 російських з тиражем 423 тис. примірників [24, 197]. Із 186 журналів і бюлетенів, які виходили в 1927-1928 роках, 124 – українською мовою [25, 63]. У 1929 р. вже виходило 234 газети і 263 журнали, серед них українські

видання складала 89%. На 1 січня 1930 р. в Україні існувало 102 газети рідною мовою загальним тиражем у 2,3 млн. примірників [26, 190]. „Селянська газета” в цей період виходила тиражем у 63 млн. примірників. Ні одна газета не мала такого тиражу, за 2,5 роки (січень 1928 р. – червень 1930 р.), а тираж газети зріс у 3 рази [27, 76].

Однак, починаючи з 1930-х років, українізація преси починає загальмовуватися.

Певні успіхи, пов’язані з політикою українізації, можемо побачити і в культурному житті. Слід сказати, що особливо гостро та суперечливо проходив процес українізації на літературному та мистецькому теренах. Початок 20-х рр. ХХ ст. позначений наявністю широкої творчої трибуни для українських літераторів, виданням літературно-художніх українських журналів та газет. Із 1922 р. почав виходити двотижневик „Плуг”, із 1923 р. – літературно-художній і суспільно-політичний щомісячник „Червоний шлях”. У 1925 р. був створений журнал „Плуганин”, а в 1927 р. – „Гарт”. У цей же час виникає журнал письменників-початківців „Молодняк”. Виходять журнали-альманахи (органи різних літературних об’єднань): „Нова генерація”, „Авангард”, „Вапліте”. З 1927 р. починає виходити „Літературна газета”. На цей період припадає активна творча діяльність А. Головка, В. Сосюри, М. Куліша, Івана Ле, І. Микитенка. Починає розвиватись українська музична преса і публікації.

У 1922 р. в Києві Л. Курбас створив театр „Березиль”, розпочав роботу український драматичний театр ім. Заньковецької [11, 45]. Українізація мистецтва розпочалася в 1923 р., з переїздом до Харкова українського театру імені Франка та організацією на його основі Державного драматичного театру. Харківська опера почала українізуватись з сезону 1924-1925 років. Вона реорганізувалася в Державну українську капелу з репертуаром на українській мові. Харківський дитячий театр з того часу було українізовано на 50% [28, 74].

Великих труднощів довелося долати на шляху українізації театрів. У середині 20-х років ХХ ст. відбулося лише 22% україномовних театральних сезони, тоді як російськомовних – 69%. Кількість постановок українською мовою дорівнювала 20%, натомість спостерігався великий відсоток російського [29, 23]. В кінці 20-х років ХХ ст. театр було українізовано всього на 26% [30, 42]. Щоправда, на селі більшість пересувних театрів свою роботу проводила українською мовою [31, 6].

В образотворчому мистецтві конкурували 2 українські організації: АРМУ (асоціація революційних митців України) та АХЧУ (асоціація художників Червоної України). На музичному полі в період українізації діяло українське товариство імені Леонтовича, українські опери в Харкові, Києві, Одесі, проводилася велика робота хорів „Думка”, „Дух” по округах. Майже вся робота в них велася українською мовою.

Слід відзначити, що з середини 20-х років ХХ ст. значна увага починає приділятися українізації бібліотек. У середньому на селі бібліотечні фонди наприкінці 20-х років ХХ ст. було українізовано на 70%. Українські книжки по сільських бібліотеках складала 67,1% примірників [32, 5, 67].

Взагалі варто сказати, що українізація книжкових фондів з 29,6% в 1928 р. зростає до 63% в 1930 р. [33, 5]. Однак в особливо небезпечному стані була українізація книжкових фондів дитячої літератури, які було українізовано всього на 19,8% [26, 167]. В 1931-1932 роках попит на українську книгу в бібліотеках зріс надзвичайно, але недостатня їх кількість не могла задовольнити потребу читачів.

Досить непогано проходила в цей час українізація кіно. Підтвердженням цього може бути створення цілого ряду фільмів за творами української літератури: „Арсенал”, „Нічний візник” тощо. В галузі кіно всі фільми були українською мовою. Засвоювались українські сюжети, поширювалась українізація кіно на селі.

У загальнодержавний процес українізації свій внесок зробили і сельбуду. Якщо на середину 1925 р., за матеріалами ЦК і Головополітпросвіти, культосвітня робота в сельбудах була українізована на 60%, а робота в хатах-читальнях на 65%, то на 1 січня 1926 р. в середньому сельбуду було українізовано на 71,5%, а хати-читальні на 74,3% [29, 47]. До кінця 1926 р. в республіці проводили роботу українською мовою 2203 сельбуду, 3977 хати-читальні, тоді як двома мовами вели роботу 118 сельбудів та 148 хат-читалень [11, 99].

Слід сказати, що значних успіхів вдалося досягти в українізації масової культурно-освітньої роботи. Виступи, доповіді, мітинги в хатах-читальнях українською мовою в середині 20-х років становили 50-60% від загалу [34, 8]. Масова робота в драматичних і хорових гуртках була українізована на 61%, тобто більшість написів, гасел, плакатів робилася українською мовою. В цей період всі лекції і доповіді велися українською мовою, а також збільшувалась кількість україномовних стінгазет [35, 67].

Висновки. Отже політика українізації дала можливість українському народові усвідомити себе національною спільністю, відчути значення мови, культури, традицій як факторів духовного розвитку нації. В літературі і мистецтві на весь голос заявила про себе нова генерація національної інтелігенції, зріс інтерес до національних традицій, фольклору, етнографії. У гострій полеміці викристалізувалося розуміння місця і ролі України в СРСР, в Європі, у світі. В результаті здійснення національної реформи зросли суспільні функції української мови, яка стала мовою навчання, судочинства, офіційного діловодства. Мова, яка до революції фактично була під забороною і не мала розвинутої суспільно-політичної лексики, наблизилася до рівня високорозвинених мов світу. Однак нею були охоплені далеко не всі сфери суспільного і культурного життя, в різних регіонах ставлення до українізації було неоднаковим. Робоча мова на виробництві лишалася російською, процеси українізації майже не зачепили армію. Навіть вищі навчальні заклади були українізовані лише на третину.

Список використаної літератури

1. Куліш Т. Українізація шкільної освіти в період національного відродження 20-х років ХХ ст.: причини, проблеми, шляхи реалізації / Т. Куліш // Історико-педагогічний альманах. – 2010. – Вип. 2. – С. 64-67.
2. Сушко В. В. Українізація шкіл на півдні України в 1920-1928 роках: деконструктивні і конструктивні чинники. // Педагогічний альманах. – 2019. – Вип.41. – С.296-302.
3. Кузьменко В. В. Українізація шкіл України в 20-30-х роках ХХ ст. / В.В. Кузьменко, Н. В. Слюсаренко // Педагогічний альманах. – 2019. – Вип. 44. - С. 241-248.
4. Лоза Г. Українізація вищої технічної школи в 20–30-х роках ХХ ст. (на прикладі Київського політехнічного інституту) / Г. Лоза // Обрії друкарства. – 2015. – № 1. – С. 100-106.
5. Нечипоренко З.В. Українізація і забезпечення прав національних меншин Півдня України в 1920-х на початку 1930-х років / З.В. Нечипоренко // Український селянин. – 2010. – Вип.12. – С. 292-295.
6. Шпакович К. В. Мовна політика в УРСР та українізація національно державного апарату на сторінках харківських періодичних видань 1920-х років / К.В. Шпакович // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету 1920-х років. – 2014. – Вип. 40. – С.112-116.
7. Звіт Всеукраїнської Ради профспілок до XVII з'їзду профспілок України. – Харків, 1928. – 42 с.
8. Верменич Я. В. Здійснення українізації в 20-30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми / Я.В. Верменич.: дис... канд. іст. наук. – К., 1993. – 189 с.
9. Блінда Л. В. Українізація та її роль в суспільно-політичному житті українського народу в 20-і роки / Л.В. Блінда.: дис... канд. іст. наук. – К., 1992. - 188 с.
10. Субтельний О. Україна. Історія. / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
11. Букач В. М. Політика українізації в першій половині 20-х років. Матеріали к курсу по історії України и української культури. / В.М. Букач. – Одесса, 1997. – 50 с.
12. Хроніка дня // Вісті. – 1923. – 26 червня.
13. ЦК Компартії України. Організаційний відділ. Листування з ВУЦВКом про затвердження проектів постанов українізації державного апарату. 1923. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп.20. Спр.1671. 219 арк.
14. Скрипник М. Культурне будівництво за соціалістичної реконструкції / М. Скрипник // Більшовик України. – 1929. – № 7–8. – С.31- 48.
15. Збірник постанов про українізацію. – Харків, 1929. - 35 с.
16. Васильчук Г.М. Українізація вищих органів державної влади та управління УРСР (20-і роки) / Г.М. Васильчук: дис... канд. іст. наук. – К., 1994. - 213 с.
17. Борисьонко О.Ю. Обговорення проблем українізації вищим партійним керівництвом у 1922–1923 рр. / О.Ю. Борисьонко // Укр. іст. журнал – 2000. – № 4. –С. 90–99.

18. Народна освіта на Україні. – Харків: Червоний шлях, 1924. – 84 с.
19. Шевчук Г.М. Культурне будівництво в Україні в 1921–1925 роках. – К.: ВУАН, 1963. – 435 с.
20. ЦК Компартії України. Організаційний відділ. Копія листа Й. В. Сталіна на ім'я Л. М. Кагановича і других членів політбюро ЦК КП(б)У про бесіду з О. Шумським з питань українізації і відчит членів політбюро ЦК КП(б)У по проведенню українізації партійних і радянських апаратів. 1926. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.2. Спр.2248. 184 арк.
21. Скрипник М. Сучасні проблеми культурного процесу / М. Скрипник // Шлях освіти. – 1929. – № 5–6. – С. 1–7.
22. ЦК Компартії України. Організаційний відділ. Справки, зведення відділів ЦК КП(б)У про українізацію партій, профсоюзів державного транспорту і інших організацій. 1926–1927. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20, Спр.2249. 127 арк.
23. Афанасьєв В.В. Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917–1941 рр.) / В.В. Афанасьєв. – Харків, 1968. – 262 с.
24. Слуцький О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926–1929 рр.) / О.Б. Слуцький. – К., 1957. – 210 с.
25. Власний фонд В. Я. Чубаря. Статистичні цифрові матеріали про стан промисловості, сільського господарства, культурного будівництва, національної політики на Україні за 1928 рік. Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВОУ). Ф. 4402. Оп. 1. Спр.110. 63 арк.
26. Мандрик Я. І. Культура українського села в період сталінізму. 1929–1938 рр. / Я.І. Мандрик. – Івано-Франківськ, 1998. – 253 с.
27. ЦК Компартії України. Організаційний відділ. Доповідні записки, листи, плани роботи культурно-пропагандистських відділів КП(б)У про ліквідацію неписьменності, реалізацію постанов ЦК КП(б)У від 2 жовтня 1930 року про партійно-масові роботи в вугільних районах Донбасу, видання посібників, роботу університетів, вступу до вузів, технікумів і інших питань. 1930. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.3088. 89 арк.
28. Київський окружний виконавчий комітет Рад робітничо-селянських та червоноармійських депутатів. Витяги з протоколів засідань малої Президії ВУЦВК, президії окрвиконкому, тези до доповідей на IX окружному з'їзді Рад про становище сільського господарств, культурно-соціалістичного будівництва та з інших питань радянського будівництва. 1926. Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. 122. Оп.1. Спр.2253. 279 арк.
29. ЦК Компартії України. Організаційний відділ. Проект резолюції комісії Політбюро ЦК КП(б)У по українізації, про організацію народної освіти на Україні. Відчитні таблиці Народного комісаріату освіти в комісії Політбюро ЦК КП(б)У по українізації, про стан українізації в інститутах, технікумах, школах за 1923–1926 роки. 1926. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.20. Спр.2251. 100 арк.
30. Полоцький О. Культурна п'ятирічка України / О. Полоцький. – Харків: Держвидав України, 1929. – 51 с.
31. ЦК. Компартії України. Організаційний відділ. Протоколи засідань комісії політбюро ЦК КП(б)У по українізації і додатки до них. 1926. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2247. 167 арк.
32. Народний комісаріат освіти. Резолюції IX з'їзду КП(б)У, пропозиції про культурне обслуговування селянської бідноти, підготовці та самопідготовці політосвітньої роботи. 1930. ЦДАВОУ. Ф.166. Оп.9. Спр.1061. 52 с.
33. Народний комісаріат освіти України. Протокол №19 засідання колегії Наркомосу УРСР про стан бібліотечної роботи на Україні, складання єдиного плану культурно-освітньої роботи в районах Донбасу та матеріали до протоколу, 1931. ЦДАВОУ. Ф.166. Оп.10. Спр.28. 65 арк.
34. ЦК Компартії України. Організаційний відділ. Плани, відчити, інформації Агітпропу ЦК КП(б)У про стан і проведення агітаційно-пропагандистської культурно-освітньої роботи, діяльності серед національних меншин. 1925. ЦДАГОУ. Ф.1. Оп. 20. Спр.2002. 152 арк.
35. ЦК Компартії України. Організаційний відділ. Копія листа Й. В. Сталіна на ім'я Л. М. Кагановича і других членів політбюро ЦК КП(б)У про бесіду з О. Шумським з питань українізації і відчит членів політбюро ЦК КП(б)У по проведенню українізації партійних і радянських апаратів. 1926. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп.2. Спр.2248. 184 арк.

References

1. Kulish, T. (2010). Ukrainianization of school education during the national revival of the 20s of the twentieth century: causes, problems, ways of implementation. *Istoryko-Pedahohichnyi Almanakh (Historical and pedagogical almanac)*, 2, 64-67 (in Ukr).
2. Sushko V.(2019) Ukrainization of schools in the south of Ukraine in 1920-1928: deconstructive and constructive factors. *Pedahohichnyi Almanakh (Pedagogical Almanac)*, 41, 296-302 (in Ukr).

3. Kuzmenko, V., Slyusarenko, N. (2019). Ukrainization of schools in Ukraine in the 20-30s of the twentieth century. *Pedahohichniy Almanakh (Pedagogical Almanac)*, 44, 241-248 (in Ukr).
4. Loza, G. (2015). Ukrainization of higher technical school in the 20-30s of the XX century (on the example of Kyiv Polytechnic Institute). *Obrii Drukarstva (Horizons of Printing)*, 1, 100-106 (in Ukr).
5. Nechiporenko, Z. (2010). Ukrainization and ensuring the rights of national minorities in Southern Ukraine in the 1920s and early 1930s. *Ukrainskyi Selianyn (Ukrainian Peasant)*, 12, 292-295 (in Ukr).
6. Shpakovych, K. (2014). Language policy in the USSR and the Ukrainianization of the national state apparatus in the pages of Kharkiv periodicals of the 1920's. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho Natsionalnoho Universytetu (Scientific works of the historical faculty of Zaporizhia National University)*, 40, 112-116 (in Ukr).
7. Report of the All-Ukrainian Council of Trade Unions (1928). *Report of the All-Ukrainian Council of Trade Unions to the XVII Congress of Trade Unions of Ukraine*. Kharkiv, 42 (in Ukr).
8. Vermenych, J. (1993). *Implementation of Ukrainization in the 20-30's: political and cultural aspects of the problem*. (Doctoral dissertation) (in Ukr).
9. Blinda, L. (1992). *Ukrainization and its role in the socio-political life of the Ukrainian people in the 20's* (Doctoral dissertation) (in Ukr).
10. Subtelny, O. (1993). *Ukraine. History*. K.: Lybid (in Ukr).
11. Bukach, V. (1997). The policy of Ukrainization in the first half of the 20's. *Materials for the course on the history of Ukraine and Ukrainian culture*. Odessa, 50 (in Ukr).
12. Chronicle of the day (1923, June 26). *Visti (News)* (in Ukr).
13. TsDAGOU, F. 1. Central Committee of the Communist Party of Ukraine. Organizational department. Op.20. Spr.1671. Correspondence with the All-Ukrainian Central Executive Committee on approval of draft resolutions on the Ukrainization of the state apparatus. 1923. 219 ark. (in Ukr).
14. Skrypnyk, M. (1929). Cultural construction under socialist reconstruction. *Bilshovyk Ukrainy (Bolshevik of Ukraine)*, 7-8, 31-48 (in Ukr).
15. *Collection of resolutions on Ukrainization* (1929). Kharkiv (in Ukr).
16. Vasylchuk, G. (1994). *Ukrainization of the highest bodies of state power and administration of the USSR (20's)*. (Doctoral dissertation) (in Ukr).
17. Borisyonok, O. (2000). Discussion of the problems of Ukrainization by the top party leadership in 1922-1923. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, 4, 90-99 (in Ukr).
18. *Public education in Ukraine* (1924). Kharkiv: Red Way (in Ukr).
19. Shevchuk G. (1963). *Cultural construction in Ukraine in 1921-1925*. Kyiv (in Ukr).
20. TsDAGOU, F. 1. Central Committee of the Communist Party of Ukraine. Organizational department. Op.2. Spr. 2248. A copy of JV Stalin's letter addressed to LM Kaganovich and other members of the Politburo of the Central Committee on a conversation with O. Shumsky on Ukrainization and a report by members of the Politburo of the Central Committee on the Ukrainization of party and Soviet apparatuses. 1926. 184 ark. (in Ukr).
21. Skrypnyk, M. (1929). Modern problems of the cultural process. *Shlakh osvity (The way of education)*, 5-6, 1-7 (in Ukr).
22. TsDAGOU, F. 1. Central Committee of the Communist Party of Ukraine. Organizational department. Op.20. Spr. 2249. Information, summary of departments of the Central Committee on the Ukrainization of parties, trade unions of state transport and other organizations. 1926-1927. 127ark. (in Ukr).
23. Afanasyev, V. (1968). *Essays on the history of cultural and educational work in Ukraine (1917-1941)*. Kharkiv (in Ukr).
24. Slutsky, O. (1957). *Soviet and cultural construction in Ukraine in the early years of the struggle for socialist industrialization of the country (1926-1929)*. Kyiv (in Ukr).
25. TsDAGOU, F. 4402. V. Chubar's own fund. Op.1. – Spr.110. Statistical digital materials on the state of industry, agriculture, cultural construction, national policy in Ukraine in 1928. 1928. 63 ark. (in Ukr).
26. Mandryk, J. Culture of the Ukrainian countryside during Stalinism. 1929-1938. Ivano-Frankivsk, 1998. 253 p. (in Ukr).
27. TsDAGOU, F.1. Central Committee of the Communist Party of Ukraine. Organizational department. Op.20. Spr.3088. Reports, letters, work plans of cultural and propaganda departments on the elimination of illiteracy, implementation of resolutions of the Central Committee of October 2, 1930 on party-mass work in the coal regions of Donbass, publication of manuals, work of universities, admission to universities, colleges and other issues. 1930. 89 ark. (in Ukr).
28. State Archives of Kyiv Region (DAKO), F. 122. Kyiv District Executive Committee of the Soviets of Workers 'and Peasants' and Red Army Deputies. - Op.1. Spr.2253. Excerpts from the minutes of meetings of the small Presidium of the All-Ukrainian Central Executive Committee, the presidium

- of the district executive committee, abstracts to reports at the IX District Congress of Soviets on the situation of agriculture, cultural and socialist construction and other issues of Soviet construction. 1926. 279 ark. (in Ukr).
29. TsDAGOU, F. 1. Central Committee of the Communist Party of Ukraine. Organizational department. Op.20. Spr.2251. Draft resolution of the commission of the Politburo of the Central Committee on Ukrainization, on the organization of public education in Ukraine. Reports of the People's Commissariat of Education in the Politburo Commission of the Central Committee on Ukrainization, on the state of Ukrainization in institutes, technical schools, and schools for 1923-1926. 1926. 100 ark. (in Ukr).
  30. Polotsky, O. (1929). *Cultural Five-Year Plan of Ukraine. Kharkiv: State Publishing House of Ukraine* (in Ukr).
  31. TsDAGOU, F. 1. Central Committee. Communist Party of Ukraine. Organizational department. Op. 20. Spr. 2247. Minutes of meetings of the commission of the Politburo of the Central Committee on Ukrainization and appendices to them. 1926. 167 ark. (in Ukr).
  32. TsDAVOU, F.166. People's Commissariat of Education. Op.9. Spr.1061. Resolutions of the IX Congress, proposals on cultural services for the peasant poor, preparation and self-preparation of political education. 1930.52 p. (in Ukr).
  33. TsDAVOU, F.166. People's Commissariat of Education of Ukraine. Op.10. Spr.28. Minutes of the 19th meeting of the board of the People's Commissariat of the USSR on the state of library work in Ukraine, drawing up a unified plan of cultural and educational work in the Donbass regions and materials to the minutes, 1931. 65 ark. (in Ukr).
  34. TsDAGOU, F. 1. Central Committee of the Communist Party of Ukraine. Organizational department. Op. 20. Spr.2002. Plans, reports, information of the Agitprop of the Central Committee on the state and conduct of agitation and propaganda cultural and educational work, activities among national minorities. 1925. 152 ark. (in Ukr).
  35. TsDAGOU, F. 1. Central Committee of the Communist Party of Ukraine. Organizational department. Op.2. Spr. 2248. A copy of J. Stalin's letter addressed to L.M. Kaganovich and other members of the Politburo of the Central Committee on a conversation with O. Shumsky on Ukrainization and a report by members of the Politburo of the Central Committee on the Ukrainization of party and Soviet apparatuses. 1926. 184 ark. (in Ukr).

KUKSA Nataliia, Candidate of Sciences (History), teacher of the Department of Humanities Cherkasy Medical Academy

THE INFLUENCE OF THE POLICY OF UKRAINIZATION OF THE 1920S - EARLY 1930S ON DIFFERENT SPHERE OF PUBLIC LIFE

Abstract. Introduction. *The article states, that the beginning of the XX century was marked by wars, the collapse of empires and revolutions, which led to significant changes in all spheres of social life of Ukrainians. Since 1923, the country has pursued a policy of indigenization, which in Ukraine was called Ukrainization and was focused on training and promotion of indigenous personnel. Beginning in the second half of the 1920s, Ukrainization became of paramount political importance as the main nuance of the party's struggle for national policy. It should be noted at once that the process of Ukrainization of the state apparatus was complex and contradictory. One of the main tasks both in national politics and in the cultural construction of the 1920s was the Ukrainization of various spheres of life.*

Purpose. *The purpose of the work is to study the official policy of Ukrainization, to find out the peculiarities of its implementation in various spheres of public life, including in the countryside.*

The research methodology *includes the principles of scientific objectivity, historicism, systematics, as well as methods of analysis and synthesis, generalization, historical-comparative, historical-typological.*

Results. *The decrees of the All-Ukrainian Central Executive Committee of the Ukrainian SSR of July 27, 1923 "On Measures for Ukrainian School Education and Cultural and Educational Institutions" and of August 1, 1923 "On Measures to Ensure Equality of Languages and Promote the Development of the Ukrainian Language" were proclaimed real practical steps to implement Ukrainization. The need to assist in the development of the Ukrainian language in order to raise it to the level of Russian was pointed out. This decree provided for the Ukrainization of schools and cultural and educational institutions, and the constant introduction of the Ukrainian language in Soviet and economic institutions.*

Beginning in the second half of the 1920s, Ukrainization became of paramount political importance as the main nuance of the party's struggle for national policy.

From the very moment of its introduction, the policy of Ukrainization gradually began to cover all aspects of the life of the Ukrainian people. As already emphasized, the first measures of Ukrainization were aimed at expanding the influence of the Ukrainian language, especially in the party and the government. One of the main tasks both in national politics and in the cultural construction of the 1920's was the Ukrainization of various spheres of life. The Ukrainization of higher education was not entirely successful. Slightly better things were in secondary schools (colleges, pedagogical schools, three-year special courses).

Extensive results of Ukrainization have been achieved in the field of book printing. The Ukrainian press also experienced its revival during the period of Ukrainization. It should be noted that the process of Ukrainization in the literary and artistic fields was especially sharp and contradictory. Great difficulties had to be overcome on the way to the Ukrainianization of theaters. It should be noted that from the mid-1920s, considerable attention began to be paid to the Ukrainianization of libraries.

The Ukrainization of cinema was quite good at that time. It should be noted that significant successes have been achieved in the Ukrainianization of mass cultural and educational work.

The originality of this research is an attempt to objectively analyze the essence of the policy of Ukrainization, to pay attention to the peculiarities of its implementation in various spheres of public life, especially in rural areas.

Conclusion. *The policy of Ukrainization enabled the Ukrainian people to realize themselves as a national community, to feel the importance of language, culture, and traditions as factors in the spiritual development of the nation. In literature and art, a new generation of national intelligentsia declared itself out loud, and interest in national traditions, folklore, and ethnography grew. Understanding the place and role of Ukraine in the USSR, in Europe, and in the world crystallized in the sharp controversy. As a result of the national reform, the social functions of the Ukrainian language increased, which became the language of education, court proceedings, and official office work. The language, which before the revolution was actually banned and did not have a developed socio-political vocabulary, approached the level of highly developed languages of the world. However, it did not cover all spheres of social and cultural life, in different regions the attitude to Ukrainization was different. The working language in the workplace remained Russian, and the processes of Ukrainization hardly affected the army. Even higher education institutions were Ukrainianized by only a third.*

Key words: *indigenization, Ukrainization, spheres of public life, personnel, state apparatus, public education, book printing, cultural life, cultural and educational development, Ukrainian language.*

Одержано редакцією 25.03.2021

Прийнято до публікації 29.06.2021

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-81-87

NAKONECHNYJ Volodymyr,
PhD (History), Assistant Professor,
Department of International
Relationships, Kyiv National
University of Culture and Arts,
Orcid ID: 0000-0002-0386-2162
e-mail: nakonechniy.ua@gmail.com

UKRAINIAN-POLISH CONFLICT IN THE INTERWAR TIME AS COVERED BY THE «NASH LEMKO» NEWSPAPER

The article has analysed the situation of Ruthenians in interwar Poland according to the newspaper «Nash Lemko» («Our Lemko»). It has identified the most difficult problems the Lemkos faced in the 1920s and 1930s. It has been concluded that the newspaper became a remarkable phenomenon of Ruthenian periodicals, which in the difficult conditions of the interwar period managed to unite the Lemkos with the ideas of preserving their own cultural identity and cultivating national unity.

Key words: *international relations, «Our Lemko», Yulian Tarnovych, Lemko studies, Polish state.*

Formulation of the problem. The issue of Ukrainian-Polish relations in the western Ukrainian lands in the interwar period twentieth century has been a popular subject of current

historiographical findings. Ukrainian researchers keep investigating the roots of tragic events of inter-ethnic confrontation at that time. However, most of the studies usually focus on the Galician territory which was the main battleground against Polonization. Moreover, the resistance movement there was widespread and politically organized. Simultaneously, Ukrainian-inhabited Lemko territories, due to a certain distance from the ethnic centre and mountain specifics, suffered much more brutal denationalization of the local population and appalling infringement of their natural rights to elect their national cultural identity. Despite the scale of this issue, the researchers leave this problem largely unexplored.

The most informative source in covering this problem is Lemko periodicals' materials, which tirelessly recorded such manifestations of national lawlessness. The only Ruthenian newspaper of pro-Ukrainian orientation was «Nash Lemko» («Our Lemko»), published in the second half of the 1930s. From its columns, we learn about the planned and consistently implemented by representatives of the Polish administration many years of violence against Lemkos' national choice. Despite the constant confiscation of individual articles or even whole issues of the newspaper, the publication edited by Yulian Tarnovych waged a heroic, albeit unequal struggle for Lemkos' right to be Ukrainians, informing their readers about the forms and methods of denationalization of the westernmost ethnic group.

Analysis of recent research and publications. Given the uniqueness of «Our Lemko» as a historical source, it is repeatedly mentioned in Lemko studies' historiography [1]. However, there are currently no independent studies to elucidate the heuristic value of the journal's materials for reconstructing the specifics of Polish-Ukrainian relations in the Lemko region in the last pre-war years. This fact determines the relevance of our research.

The purpose of the article is to clarify the specifics of the reflection of Ukrainian-Polish relations in the second half of the 1930s on the pages of «Our Lemko».

The presentation of the main material. According to «Our Lemko», the «guardianship» of the Polish state pervaded absolutely all spheres of life of the Ukrainian population in the mountains. However, the self-organization of public space was under specific scrutiny. Representatives of the Polish administration of all ranks – from village elders to police officers and representatives of the fiscal service – paid particular attention to those Ruthenians who professed Ukrainian national orientation. Thus, the marker of the last in officials' eyes was the fact of subscription to «Our Lemko». Although the newspaper was published completely legally and underwent meticulous censorship before it got into the hands of the reader, the subscribers of the publication were automatically included in the list of unreliable ones. Under various pretexts, officials visited those Lemkos and punished them for the smallest, often completely contrived offenses. Complaints about such visits often reached the editorial mail column, although mostly in abbreviated censored form. Since the file of «Our Lemko» in the library of the Ivan Franko National University of Lviv contains copies of the newspaper from the censorship committee, we sometimes have the opportunity to get a real picture of the Lemkos' appeals to their newspaper. Thus, in this regard, an anonymous reporter complained: «From the time I subscribed for «Our Lemko», I was punished. The police take special care of me. [...] All those who feel like Ukrainians are persecuted by the police, and the elder told me not to play in politics, because reading the newspaper «Our Lemko» is big politics in our country [...]. The life is bitter, full of denunciations, slanders, but we believe in a better future» [2, 3]. While persecuting the subscribers of «Our Lemko», the Polish administration strongly encouraged the Ruthenians to read the Moscovophile alternative to the publication – the newspaper «Lemko», published in Krynica.

«Prosvita» reading rooms, as leaders of national education and culture, particularly suffered from Polish administration's repressive policy in the Lemko region. Government officials tried at all costs to find reasons to close these centres of Ukrainian spirituality. Numerous accusations were targeted at people who rented their own houses for reading rooms, and when such evidence could not be found, police falsified «evidence» of dangerous public behaviour [3, 9].

Those repressive measures went hand-in-hand with the purposeful intoxication of Lemkos with Polish and Moscovophile propaganda, sweetened by various material incentives. For example, let us cite a letter from a resident of Ropytsia Ruska, Horlytsia district, about the establishment of the «Prosvita» reading room, which, in his words, «bothered the officials». After this event, a

local teacher and a Polish teacher united the nationally inert representatives of the Lemko community and, contrary to the Ukrainians, founded the «Kyiko miodzierzy rusko-polskiej». Several «landlords, lured by sausage, sweets, cigarettes» also joined the denationalization centre. «Kettle tasted someone else's hay», an eyewitness remarked wittily. Marking those fellow villagers as «national werewolves», the contributor emphasized the danger of such public behaviour, which perpetuated the stereotype of a Lemko unconscious of his own identity. The witness of those events emotionally addressed the Ruthenian community: «Ropychany and Lemkos who sell their nationality, their faith, are either traitors like Judas or mad fish who hangs on a lord's hook. Come to your senses, find out who is your brother and who is your enemy. Do not indulge in other people's greed. Unite with your brothers and sisters. You don't need other people's gods. Look at other nations, everyone is uniting, and you?» [4, 8]. Certainly, according to the censor's copy of «Our Lemko», the mentioned quote was cut out.

Along with such facts of national confusion in the Ruthenian environment, «Our Lemko» spoke with particular respect about those citizens who did not betray their national conscience and did not succumb to threats from the Polish administration or the proposals of Moscophile agitators. The newspaper's columns were full of national optimism. They mobilized pro-Ukrainian sentiments among Ruthenians: «However, Ukrainians in the Lemko region will not lose hope, but continue to work on themselves, because they believe unwaveringly in better days – we honour them for this!» [5, 6].

While recklessly attacking the «Prosvita» reading rooms, Polish officials tried to oppose them with a kind of ideological alternative, Moscophile institutions, namely – reading rooms of the Kachkovsky Society [6, 2]. The contributors of «Our Lemko» argued that the Poles contribute to Moscophile propaganda in Ruthenian towns and villages and always help their struggle against the Ukrainians.

The most significant violence marked the Polish administration's actions in the field of education. According to its international obligations, the Polish state guaranteed cultural autonomy to its national minorities, primarily to the largest community – Ukrainians. However, in a short time, officials understood that without comprehensive influence on the school, it would be impossible to implement plans for the denationalization and, subsequently, the Polonization of the Ruthenian population. So, contrary to their international obligations, the Poles began the violent de-Ukrainization of the Lemko school. First of all, they tried to replace Ukrainian influences at school with Moscophile ones. According to the posts of «Our Lemko», Ukrainian primary school books were widely replaced by a Moscophile textbook. The book was written by the Moscophile Methodius Trokhanovsky and published in Lviv in 1933 by the Polish State Publishing House of School Books. The language of publication was so-called «Lemko conversation» – a Moscophile variant of the Lemko dialect. According to the correspondent of «Our Lemko», the «Judas work of the Krynytsia idols» was widely promoted by the Lviv school board, which was obliged to protect the national rights of Ruthenian children. The Lemkos were alarmed by that language choice. One of the newspaper's correspondents noted: «Today, every Lemko knows that his dialect can be used around his house, but the schooling must be conducted in a common Ukrainian literary language. [...] [Lemkos] seek Ukrainian literary language in school – the kind taught in all Ukrainian schools, because they are children of the same Mother! This is not a sentiment of some, this is the will of all Lemkos» [7, 3]. Given the tone of the message, the censor also severely edited this post.

Having lost the struggle for the language of primary education, the Polish school administration undertook to reform the curriculum of the Lemko school. Realizing the importance of religious education for preserving the national identity of the Ruthenians, education officials undertook a sharp reduction in the hours of teaching Greek Catholic catechism. Finding out the motivation of school inspectors, the correspondent of «Our Lemko» pointed out: «This is to the advantage of various «werewolves», Moscophile priests and Katsap teachers, who in recent years have sown black seeds of atheism and mistrust among the population, deliberately distributed Bolshevik pamphlets from various foreign publishing houses and read them to schoolchildren» [8, 3]. This quote was censored as well.

Another threat to the national schooling of the Lemkos was the forcible replacement of Ukrainian teachers by Poles. The Ukrainian professionals were appointed at schools with a predominant Polish contingent, while the Poles filled the positions at Ruthenian schools, which contributed to the denationalizing effect. These teachers, not knowing the native language of the local population, taught Lemko children in school in Polish, despite the law that provided the right for education in their native language [9, 8]. That situation became the subject of many articles in the pages of «Our Lemko» that stated that «a Polish teacher is no different from a Polish policeman» [10, 4].

The Polish administration interfered into the sphere of the religious life of the Lemko community. Due to its tradition's specifics, the church has always been a reliable barrier against the Lemkos' polonization. The Polish state's religious policy aimed at imposing the stereotype that Lemkos were «Uniate Poles». Such propaganda became incredibly persistent in the spring of 1934 when a new papal administrator for the Lemko region was appointed in Rome. The editorial board of «Our Lemko» constantly emphasized that the Ruthenians are Greek Catholics and thus fundamentally different from the occupiers: «Allegations that all Lemko churches were built by Polish gentry were also untrue. The church chronicles clearly state that the Lemkos built churches for themselves together, and some churches were built by the village elders» [11, 4].

As it was impossible to change Lemkos' religious consciousness, Polish officials ensured that only priests loyal to the authorities administered at Ruthenian parishes. Otherwise, the nationally conscious pastors were forcibly transferred to villages with a predominant Polish population. In the newspaper columns, Lemkos complained that the Polish administration illegally removed socially active Ukrainian pastors from the parish. Instead, they were replaced by Moscophiles who tried to convert their parishioners to Russian Orthodoxy. Those priests and local officials forbade the population to read Ukrainian religious literature and pray in their native language. Describing this situation, the newspaper's contributors sadly pointed out: «Let us see, brothers, how beautiful Lemkiv region became; whoever takes a step towards the light of science is already heading towards prison...» [12, 8].

The Polish administration also paid close attention to the historical memory of the Lemkos. State officials made considerable efforts to reduce Ukrainian influence on forming the national self-consciousness of the Ruthenians. The Polish authorities applied every means in this struggle. They tolerated the propaganda of the Moscophiles and tried to present Lemkos as denationalized Poles. Therefore, officials' repression against the publications that shaped the Lemkos' Ukrainian optics of their past and future became more persistent. An eloquent illustration here is «Our Lemko», which suffered from constant censorship of its historical columns. Polish officials were particularly concerned about the commemoration of Western Ukrainians' short-lived statehood and their heroic defence of the Western Ukrainian People's Republic. Annual posts in «Our Lemko» on the occasion of the proclamation of unity on January 22, 1919, were constantly censored. One of the confiscated texts covered this heroic day for the Ukrainians of Zbruch: «On that memorable historical day, against all evil statements, the Ukrainian people proved their spiritual unity and inseparability. On that day, we told the world that we – Kuban and Dnipro Ukrainians, Volyniaks and Polishchuks and those from distant Podlasie and Kholmshchyna, Hutsuls, Boykos, Lemkos, Transcarpathians, Bukovynians and Bessarabians – are children of one common Mother Ukraine, united by one desire, with one faith, one idea» [13, 3].

Polish censors also tried to correct the canon of national heroes developed on the pages of «Our Lemko». Their attention was incredibly meticulous to the veneration of the Dnipro activists in the columns. Thus, when Mykhailo Hrushevsky died in November 1934, and the entire Western Ukrainian press responded to this painful event for the nation [14, 358-366], the censor intervened even in the content of the obituary published in the newspaper.

Despite the Polish administration's repressive policy towards «Our Lemko», the influence of the newspaper on the formation of the historical memory of Lemko-Ukrainians turned out to be considerable. For example, the censored letter of a Lemko-American to the newspaper's editorial office is evidence of admiration for «Our Lemko» and its Ukraine-centric memory policy. The reader noted: «[...] Thanks to the World War and the great Ukrainian Revolution, the words «Ukraine», «Ukrainian State», «Ukrainian people» shook me alive – I became free and aware of

who I am; I know who made us slaves, who bowed their backs to intruders. We must remember that we are the sons of Mother Ukraine, brothers by blood with those who live in Greater Ukraine, Bukovina, Bessarabia, Galicia and Subcarpathian Ukraine! We, the great Nation, which no one will be able to destroy! Katsaps will perish for good, because all those who go against their brothers must perish! History teaches us that we all lived together in ancient times, had our own state, and we, Lemkos, created a powerful state with all the Ukrainian lands from the Carpathians to the Green Wedge – Ukraine» [15, 3].

The Polish state's economic policy regarding the Lemko territories caused bitter complaints in «Our Lemko» pages. Numerous authors of the newspaper drew attention to officials' barbaric approach to exploiting the region's natural resources and their unwillingness to invest in renewable projects. The situation of uncontrolled deforestation, which threatened the local population with natural disasters, became especially dangerous. For example, one of the censored posts described this problem as follows: «You used to be called Galician Siberia, my dear Lemkivshchyna. [...] The waters of Your healing springs heal others, Your children die in need, forests disappear from Your beautiful peaks, bridges are built of them on broken paths far away, while Your roads remain more and more devastated» [16, 3].

Along with repressive actions against Lemko's public initiatives of a pro-Ukrainian nature, the Polish administration interfered even in Ruthenians' private life, trying, for example, to regulate the style of their clothing. The newspaper's reporters have repeatedly expressed regret over the completely disenfranchising policies, aggressive towards the Lemko fashion of decorating their outfits with national colours. One of the newspaper authors talked about the Polish police's arbitrariness, who do not allow Lemkos to wear hats with blue and yellow tassels. He justifiably described such behaviour as savagery, comparing it to African colonisers' attitude towards the jungle's inhabitants [17, 5]. A peculiar continuation of this theme was the local Polish press's sensation about the danger of the Lemkos borrowing the Dnipro embroidery technique because it testified the maturity of the Ruthenians' national choice [18, 3].

Highlighting the stubborn resistance of Ukrainian Lemkos to the policy of national oppression of the Polish administration, the editorial board of «Our Lemko» also offered a solution to such a dangerous situation for the public peace. According to Lemko intellectuals, such a solution could be national and cultural autonomy for the region. After all, the young Polish state was obliged to do so after taking control over Ukrainian territories after the Austro-Hungarian empire. However, any mentioning of autonomy in the columns of the newspaper suffered severe censorship. Even when «Our Lemko» published an article about Slovaks' struggle for autonomy within Czechoslovakia, the post was censored. The censors suspected that the article drew parallels with the Polish situation of oppression of national minorities.

Conclusions. The analysed posts of «Our Lemko» allow us to draw a relatively complete picture of the Polish administration's attitude to the Ukrainian population of Lemko. Its policy appals by its brutality and lawlessness – despite international commitments and simply a universal ethic of coexistence, the young state's officials have shown utter disregard for Ruthenians' cultural and social rights. On the other hand, the publishing team of «Our Lemko» and first of all, its editor-in-chief Yulian Tarnovych deserve the utmost respect. Despite censorship and police attacks, they carried out their essential work to cultivate a sense of ethnic identity and all-Ukrainian unity in the Ruthenian environment. Thanks to them, the Lemkos are still one of the most patriotic ethnographic groups of the Ukrainian people, even though the communities of many Central and Eastern European countries are divided and scattered around the world. We consider creating a generalising study of the Lemko periodicals of the interwar period to be a promising direction for further research on the topic.

Список використаної літератури

1. Тельвак В., Наконечний В. Становище русинської меншини в Другій Речі Посполитій за матеріалами газети «Наш лемко» / Віталій Тельвак, Володимир Наконечний // Русин. – 2020. – № 61. – С. 166-182.
2. Гарні слова і наша дійсність // Наш лемко. – 1934. – Ч. 18. – С. 3.
3. Читальня загрожує публічній безпеці // Наш лемко. – 1936. – Ч. 22. – С. 9.

4. Село Ропиця руська, пов. Горлиці // Наш лемко. – 1934. – Ч. 8. – С. 8.
5. Замикають читальні // Наш лемко. – 1935. – Ч. 7. – С. 6.
6. Як творяться читальні Качковського на Лемківщині? // Наш лемко. – 1934. – Ч. 6. – С. 2.
7. «Ми не хочемо букварів» // Наш лемко. – 1934. – Ч. 20. – С. 3.
8. Що далі буде? // Наш лемко. – 1934. – Ч. 21. – С. 3.
9. Біда з лемками... // Наш лемко. – 1936. – Ч. 14. – С. 8.
10. Дитина, як і життя, не дасть себе ошукати // Наш лемко. – 1935. – Ч. 24. – С. 4.
11. Лемко. В обороні історичної правди / Лемко // Наш лемко. – 1934. – Ч. 7. – С. 4.
12. Лемко. Навіть молитись не вільно / Лемко // Наш лемко. – 1936. – Ч. 4. – С. 8.
13. Галич Я. Сторінка нашого недавнього минулого / Ярослав Галич // Наш лемко. – 1936. – Ч. 3. – С. 3.
14. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / Віталій Тельвак. – Київ; Дрогобич: Вимір, 2008. – 494 с.
15. Лист з Америки // Наш лемко. – 1934. – Ч. 14. – С. 3.
16. Костаревич О. *****/ Остап Костаревич // Наш лемко. – 1934. – Ч. 1. – С. 3.
17. Лемко. Як у джунглях / Лемко // Наш лемко. – 1936. – Ч. 4. – С. 5.
18. Державна рація вимагає боротьби з вишивками на Лемківщині! // Наш лемко. – 1938. – Ч. 17. – С. 3.

References

1. Telvak V., & Nakonechnyj V. (2020). The state of the Rusyn minority in the Second Commonwealth according to the materials of «Our Lemko» newspaper. *Rusyn*, 61, 166-182. (in Ukr.).
2. (1934). Good words and our reality. *Our Lemko*, 18, 3. (in Ukr.).
3. (1936). Reading room threatens public safety. *Our Lemko*, 22, 9. (in Ukr.).
4. (1934). The village of Ropitsa Ruska, the county of Gorlice. *Our Lemko*, 8, 8. (in Ukr.).
5. (1935). Closed reading rooms. *Our Lemko*, 7, 6. (in Ukr.).
6. (1934). How are the readers Kachkovsky in Lemkivshchyna? *Our Lemko*, 6, 2. (in Ukr.).
7. (1934). «We do not want the primers». *Our Lemko*, 20, 3. (in Ukr.).
8. (1934). What will happen next? *Our Lemko*, 21, 3. (in Ukr.).
9. (1936). Trouble with Lemkos ... *Our Lemko*, 14, 8. (in Ukr.).
10. (1935). The child, like life, will not be deluded. *Our Lemko*, 24, 4. (in Ukr.).
11. Lemko (1934). In the defense of historical truth. *Our Lemko*, 7, 4. (in Ukr.).
12. Lemko (1936). Even praying is not free. *Our Lemko*, 4, 8. (in Ukr.).
13. Halych, Ya. (1936). The page of our recent past. *Our Lemko*, 3, 3. (in Ukr.).
14. Telvak, V. (2008). Creative heritage of Mykhailo Hrushevsky in the estimations of his contemporaries (the end of the 19th and the 30th years of the 20th century). Kyiv–Drohobych. 494 s. (in Ukr.).
15. (1934). Letter from America. *Our Lemko*, 14, 3. (in Ukr.).
16. Kostarevych, O. (1934). *****. *Our Lemko*, 1, 3. (in Ukr.).
17. Lemko (1936). As in the jungle. *Our Lemko*, 4, 5. (in Ukr.).
18. (1938). Public interest requires fighting embroidery in Lemkivshchyna! *Our Lemko*, 17, 3. (in Ukr.).

НАКОНЕЧНИЙ Володимир Михайлович, кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв,
e-mail: nakonechniy.ua@gmail.com

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ В МІЖВОЄННИЙ ЧАС У ВИСВІТЛЕННІ ГАЗЕТИ «НАШ ЛЕМКО»

Постановка проблеми. Стаття присвячена з'ясуванню становища лемків у польській державі міжвоєнного часу за дописами «Нашого лемка». Досліджено, що по сьогодні практично цілковито з поля зору істориків випадає політика польської держави стосовно заселених українцями лемківських теренів, котрі, внаслідок певної віддаленості від етнічного центру та гірської специфіки, зазнавали значно брутальнішої денационалізації місцевого населення та безпечейного ущемлення його природних прав на обрання власної культурної ідентифікації.

Мета статті полягає у з'ясуванні специфіки відображення на шпальтах «Нашого лемка» українсько-польських взаємин в другій половині 1930-х рр.

Наукова новизна статті полягає у спробі комплексного аналізу образів польсько-українського протистояння на сторінках газети «Наш лемко».

Висновки. Виявлено найбільш складні проблеми українсько-польських взаємин в другій половині 1930-х років. Дописи «Нашого лемка» засвідчили, що специфічна «опіка» польської держави

відчувалася абсолютно у всіх галузях життя українського населення гірських теренів. Найбільш дошкульною така увага була стосовно сфери самоорганізації громадського простору. Спеціальними об'єктами репресивної політики польської адміністрації на Лемківщині стали читальні «Просвіти», як провідники національної освіти та культури. Найбільшою ж гвалтовністю були позначені дії польської адміністрації в освітній сфері: всупереч взятим на себе міжнародним зобов'язанням, поляки розпочали гвалтовну деукраїнізацію лемківської школи. Прискіпливою з боку польської держави була й увага до історичної пам'яті лемків. Чинники докладали чималих зусиль, щоб зменшити українські впливи на процеси формування національної самосвідомості русинів. Засобів у цій боротьбі польська влада не добирала – толерувала пропаганду москвофільського бачення минулого русинів чи намагалася показати їх як зденаціоналізованих поляків. Тож вповні очікуваними були репресії чиновників стосовно видань, котрі формували в лемків українську оптику їхнього минулого та майбутнього. Промовистою ілюстрацією тут став «Наш лемко», на чій шпальтах зустрічається найбільше цензорських викреслень саме в історичних рубриках. Поряд із репресивними акціями стосовно лемківських громадських ініціатив проукраїнського характеру, польська адміністрація нахабно втручалася навіть у приватне життя русинів, намагаючись, приміром, регламентувати стиль їхнього одягу. Доведено, що дописи «Нашого лемка» дозволяють говорити про брутальне ставлення польської адміністрації до української меншості лемківських теренів. Тож викликає щиру повагу громадський чин колективу «Нашого лемка», що попри цензурні утиски та поліційні атаки, провадили свою важливу працю над плеканням в русинському середовищі почуття етнічної самобутності та загальноукраїнської єдності.

Ключові слова: міжнародні відносини, «Наш лемко», Юліан Тарнович, лемкознавство, польська держава.

Одержано редакцією 23.04.2021
Прийнято до публікації 29.06.2021

УДК: 94(477)''198":37.091.212(581)
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-87-97

КОВАЛЬКОВ Олександр Леонідович,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії
Центральноукраїнського державного
педагогічного університету
ім. В. Винниченка, м. Кропивницький
Orcid ID: 0000-0003-2344-3050
e-mail: KovalkovAlex@ukr.net

ПІДГОТОВКА АФГАНСЬКИХ СТУДЕНТІВ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1980-х рр. (на прикладі м. Кіровограда)

У статті досліджено підготовку громадян Демократичної республіки Афганістан у навчальних закладах Української РСР на прикладі м. Кіровограда. З'ясовано, що навчання в Радянському Союзі було важливим засобом виховання прорадянської генерації афганської молоді, яка мала стати соціальною опорою режиму Народно-демократичної партії Афганістану. В умовах «холодної війни» це було складовою радянської політики «соціалістичної орієнтації», спрямованої на перехід країн «третього світу» «від феодалізму до соціалізму».

Ключові слова: Демократична республіка Афганістан, Українська РСР, навчальні заклади, студенти, ідейно-політичне виховання.

Постановка проблеми. Упродовж десятиліття, від радянської військової інтервенції 25–27 грудня 1979 р. і до виведення «Об'єднаного контингенту радянських військ» 15 лютого 1989 р. Демократична республіка Афганістан (з 1987 р. – Республіка Афганістан) лише формально була суверенною державою. Вона перебувала під зовнішнім управлінням з Москви, була окупована 100-тис. радянським військовим контингентом, а реальне керівництво внутрішньою і зовнішньою політикою здійснювали тисячі радянських радників в усіх відомствах. Афганістан повністю залежав від СРСР у військово-політичній

і фінансово-економічних сферах, а правляча Народно-демократична партія Афганістану (НДПА) була лише прозорим прикриттям радянської окупації країни. ДРА була однією з багатьох країн «третього світу», в яких Москва реалізовувала політику «соціалістичної орієнтації». Її метою була докорінна трансформація суспільно-політичної, соціально-економічної та культурно-ідеологічної систем відсталих країн задля підготовки «стрибка через формацію» – переходу «від феодалізму до соціалізму, минаючи капіталізм». Утім, Афганістан був єдиною країною, де ця це відбувалося в умовах громадянської війни, в якій марксистському режимові протистояла більшість афганців, та окупації радянськими військами, які воювали з «непримиренною опозицією» на боці маріонеткового режиму НДПА. Наслідком такої насильницької «радянзації» стало перетворення Афганістану на «державу, що не відбулася» («Failed State»), перманентна криза якої триває по сьогодні.

Одним із важливих засобів соціалістичної модернізації Афганістану була масштабна трансформація системи шкільної, професійно-технічної та вищої освіти за радянським зразком. Важлива роль у вихованні афганської молоді у дусі «ідеалів Квітневої революції» відводилася навчанню афганців у навчальних закладах Радянського Союзу. Це був дієвий засіб виховання орієнтованої на СРСР і радянську систему молоді.

Метою цієї статті є дослідження питання підготовки афганських студентів в Українській РСР на прикладі навчальних закладів м. Кіровограда і з'ясування його місця у структурі соціалістичної трансформації Афганістану у 1980-ті рр.

Джерелами дослідження стали передусім фонди навчальних закладів м. Кіровограда з Державного архіву Кіровоградської області, в яких міститься інформація про навчання афганських студентів, а також про особливості навчальної та ідейно-виховної роботи з ними [1–9]. Інформація про чисельність афганських студентів в УРСР отримана з інформаційних повідомлень та аналітичних звітів про політичні настрої афганських студентів, які зберігаються у фондосховищах Галузевого архіву СБУ [10]. Нами також використано тексти радянсько-афганських домовленостей про співпрацю в освітній галузі [11; 12], а також повідомлення та щоденникові записи посла СРСР в Афганістані та інших радянських посадовців про зустрічі та перемовини з афганськими політиками [13; 14; 15; 16]. Остання група джерел розміщена на сайтах американських науково-освітніх установ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окрім статті О. Л. Ковалькова про настрої афганських студентів в УРСР у зв'язку з радянською інтервенцією в ДРА та виведенням зідти ОКРВ [17] відсутні наукові публікації, присвячені підготовці афганських кадрів у СРСР як складової політики «радянзації» Афганістану. Лише праця українського радянського вченого П. П. Брицького [18] дотична до проблеми. Проте в ній, як і в дослідженні радянсько-афганських відносин Л. Б. Теплинського [19], політика СРСР щодо країн, що розвиваються загалом і Афганістану включно, тлумачилася з позицій «пролетарського інтернаціоналізму». Українські [20; 21; 22], російські [23], казахські [24] та американські [25; 26] вчені лише побіжно зверталися до проблеми освіти в радянсько-афганських відносинах. Відомості про навчання афганських діячів у СРСР можна віднайти у біографічному довіднику, укладеному Г. П. Єжовим [27].

Виклад основного матеріалу. Афганці навчалися у радянських вищих та професійно-технічних навчальних закладах з кінця 1950-х років. Після візиту до Кабула у грудні 1955 р. делегації на чолі з М. С. Хрущовим і підписання низки домовленостей про співпрацю в соціально-економічній та культурній сферах радянсько-афганські відносини динамічно розвивалися. СРСР допомагав Афганістану в індустріалізації, перетворився на найбільше джерело «дешевих» кредитів і провідного торговельного партнера [20, 181 – 188]. З огляду на це, а також на брак фахівців (в середині 1970-х рр. в Афганістані грамотними були бл. 20% чоловіків і не більше 1% жінок) навчання афганців у СРСР у тих умовах було цілком природним.

Перші афганці (семеро працівників кабульського хлібокомбінату) були прийняті на навчання до Московського технологічного інституту харчової промисловості в 1959 р. [21, 197]. 4 березня 1960 р. між обома країнами було підписано Угоду про культурне співробітництво [12], яка сприяла збільшенню числа афганських студентів у СРСР. Так, у 1961–1972 рр. у радянських вузах і технікумах здобули освіту 1 188 афганців. Більшість із

них навчалися в республіках Середньої Азії, проте афганці їхали і до інших республік. Так, з 1963–1964 навчального року щороку у вузах Української РСР навчалися понад 100 афганських студентів [21, 197]. Афганські фахівці отримали змогу підвищувати кваліфікацію на підприємствах Радянського Союзу. Першими з них стали 40 працівників Кабульського авторемонтно-механічного заводу, дев'ятеро нафтовиків-буровиків тощо [20, 190 – 191].

Після підписання 5 червня 1969 р. Протоколу про еквівалентність документів про середню, середню спеціальну, вищу освіту та наукові ступені [11] кількість афганців у радянських навчальних закладах різного рівня зросло. Лише впродовж 1971 – 1974 рр. ВНЗ СРСР закінчило понад 500 афганців, що склало 22% усіх громадян країни, що здобули освіту за кордоном [19, 244]. У 1977 р. СРСР виділив для афганських студентів 225 стипендій [14, 1].

Кожна зі сторін переслідувала власну мету в такій співпраці. Афганістан конче потребував кваліфікованих господарських, науково-технічних та управлінських кадрів. Тож умовами, які створила для цього Москва, Кабул намагався скористатися з максимальною для себе користю. В СРСР же мислили категоріями «холодної війни». Навчання іноземних студентів, передусім з країн «третього світу», розглядалося як дієвий засіб виховання прорадянської інтелігенції, через яку можна було б просувати марксистські ідеї в світі. На думку більшості дослідників, саме така, виплекана в СРСР або під його впливом, частина афганського суспільства здійснила або підтримала Квітневий переворот 1978 р., який пізніше назвали «Квітневою (Саурською) національно-демократичною революцією».

Попри те, що в першому марксистському уряді Афганістану було лише два міністри, які здобули освіту в СРСР [26, 134], чимало військових, політичних і державних діячів ДРА часів Таракі – Аміна свого часу навчалися в СРСР. Один із натхненників і ватажків Квітневого перевороту, міністр національної оборони А. Кадир навчався у СРСР на військового льотчика [27, 12]. Ще один ватажок перевороту, член Революційної ради і міністр зв'язку в першому уряді ДРА С. М. Гулябзой вищу освіту здобув у СРСР [27, 92]. Р. М. Пактин, посол ДРА у Москві, а пізніше – міністр водних ресурсів і енергетики навчався в аспірантурі при Московському енергетичному інституті, де у 1977 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеню кандидата технічних наук [27, 242]. М. Д. Размьяр, начальник управління міністерства планування, заступник завідувача економічного відділу ЦК НДПА впродовж року навчався у Москві і двох – у Києві [27, 254 – 255]. Постійний представник ДРА при ООН Б. Сахак кандидатську дисертацію захистив у 1977 р у СРСР [27, 292]. Член Революційної Ради, міністр планування М. С. Аламьяр проходив стажування з геології в Бакинському університеті [27, 30]. Член ЦК НДПА Гольдад, яка впродовж 1978–1979 рр. обіймала різні посади, закінчила Сільськогосподарську академію ім. Тімірязєва у Москві [27, 88]. Командир 11-ї дивізії майор Бахрамудин закінчив Рязанське повітрянодесантне командне училище [27, 62]. Губернатор і командувач військами Гератської провінції Г. Ака в СРСР проходив військову перепідготовку [27, с. 87 – 88]. Начальник військової розвідки, губернатор провінції Парван, посол в НДР А. Х. Самаді також навчався в СРСР [27, 121]. Ректор Кабульського університету, міністр освіти, сільського господарства, член Політбюро ЦК НДПА А. Р. Джалілі в СРСР захистив кандидатську дисертацію з історії [27, 100]. В СРСР здобув вищу освіту президент «Афганфільму» М. Расулі [27, 257]. Декан кількох факультетів Кабульського університету і Кабульського політехнічного інституту Ф. М. Якубі навчався в аспірантурі в Московському державному університеті, де і захистив кандидатську дисертацію з фізики. Він же очолював «Асоціацію випускників радянських навчальних закладів» [27, 382]. І цей список можна продовжити.

СРСР першим визнав Демократичну республіку Афганістан, і від самого початку надавав всіляку підтримку уряду НДПА в його прагненні реформувати країну за радянським зразком. Впродовж перших двох місяців після «Квітневої революції» 1978 р. між ДРА і СРСР було укладено 29 угод про економічне і технічне співробітництво. Впродовж 1978 р. за сприяння СРСР в Афганістані було збудовано й уведено в експлуатацію понад

60 господарських об'єктів [21, 407; 22, 69]. Близько 3 тис. афганців щороку навчалися в 5 професійно-технічних навчальних закладах, відкритих у ДРА за сприяння СРСР [22, 71]. 13 червня 1978 р. Генеральний секретар ЦК НДПА, голова Революційної ради та Ради міністрів ДРА Н. М. Таракі прийняв радянського посла А. М. Пузанова і міністра вищої і середньої освіти СРСР В. П. Єлютіна, який перебував у ДРА з візитом. Афганський лідер заявив, що для будівництва нового суспільства Афганістану бракує фахівців з вищою освітою. Радянський посадовець відповів, що СРСР готовий приймати щороку 1 500 афганських студентів і «давати їм не лише професійну освіту, але й потрібне суспільно-політичне виховання» [16]. Під час цього візиту між СРСР і ДРА було підписано Протокол про підготовку у вузах СРСР афганських кадрів [22, 71].

Відтоді у Москві і Кабулі підкреслювали, що освіта має стати вагомим засобом форсованої соціалістичної модернізації ДРА. Під час зустрічі з А. М. Пузановим і президентом АН Таджикиської РСР М. С. Асімовим, який очолював делегацію АН СРСР в Афганістані, Н. М. Таракі наголосив на «важливості для ДРА можливості використання передового досвіду радянських вчених», що, з-поміж іншого, мало дозволити Афганістану стати «природним членом соціалістичного співтовариства» [15, 1]. А під час зустрічі зі співробітником центрального апарату МЗС СРСР І. С. Спіцьким посол ДРА в СРСР Р. М. Пактин зауважив, що особливу увагу в ДРА приділяли вивченню афганцями суспільних наук. Якщо раніше, відзначив він, 50% афганців після навчання в СРСР поверталися додому комуністами, то тепер він сподівається, що таких буде 100% [14, 1 – 2]. Для полегшення адаптації афганців до навчання у радянських навчальних закладах восени 1979 р. міністри вищої і середньої освіти ДРА і СРСР М. Сума і В. П. Єлютін домовилися про відкриття в Кабулі річних курсів російської мови. Викладати на них повинні були радянські фахівці, а також викладачі кафедри російської мови Кабульського політехнічного інституту [13, 3].

Захоплення влади НДПА спричинило перегляд принципів відрядження афганців на навчання за кордон. Якщо до 1978 р. головним критерієм відбирання кандидатур до радянських навчальних закладів був фаховий, то після «Квітневої революції» визначальним став партійний. Потрапити до переліку потенційних студентів могли лише лояльні до кабульського режиму люди. Це були переважно члени НДПА, Демократичної організації молоді Афганістану (ДОМА, аналог радянського комсомолу) чи Демократичної організації жінок Афганістану (ДОЖА). Особлива увага приділялася співпраці між ВЛКСМ і ДОМА. Сотні функціонерів ДОМА навчалися у Вищій комсомольській школі при ЦК ВЛКСМ у Ташкенті і Ташкентській республіканській комсомольській школі. Так, лише в 1981–1982 рр. там пройшли підготовку 150 осіб [28, 21].

У вищих, технічних та професійно-технічних закладах СРСР навчалися тисячі афганців. Найбільш здібні писали й захищали в спеціалізованих вчених радах при освітніх і наукових закладах СРСР кандидатські дисертації. Були серед таких і дослідження з історії Афганістану і радянсько-афганських відносин. Дисертація З. Баттеншаха присвячена економічному співробітництву між двома державами [29]. А. С. Зазай досліджував, з-посеред інших, радянський вектор афганської дипломатії [30]. А. Р. Кохістані торкався радянсько-афганських відносин у контексті історії НДПА [31]. У Києві захистив дисертацію з проблем військово-патріотичного виховання в афганській армії С. А. Мамунд [32]. К. Ранджбар вивчав радянсько-афганські відносини в 1963–1973 рр. [33]. В. А. Расул дослідив соціальну структуру афганського суспільства (дисертація також захищена у Києві) [34]. Різні аспекти «Квітневої революції» та соціалістичної модернізації Афганістану вивчали З. Вахіді [35], Г. А. Таракі [36] і М. М. А. Пуладин [37]. Предметом дослідження дисертації А. М. Рахімі (захищеної у Києві) була політика Афганістану щодо СРСР в 1919–1939 рр. [38]. Допомогу Афганістану з боку Радянського Союзу в реалізації п'ятирічних планів у 1956–1972 рр. вивчав М. В. Юсуфі [39]. Ознайомлення з авторефератами дисертацій, захищених громадянами Афганістану до 1991 р., змушує констатувати, що вимоги щодо їх виконання й оформлення були більш ніж лояльними. У деяких авторефератах вказані лише дві, а в окремих – одна (!) публікація з теми дослідження. Усі статті, схоже, писалися на дарі чи пушту, оскільки їх назви і вихідні дані подані без

перекладу російською. З огляду на те, що дисертації захищалися не лише в Москві, Києві чи Ташкенті (знавці східних мов там були), але й, наприклад, у провінційному Воронежі, у СРСР було створено режим найбільшого сприяння для підготовки науковців Афганістану

Більшість афганців, що природно, їхали до Москви, Ленінграда та республік Середньої Азії. Утім, чимало навчалися і в інших союзних республіках. Так, у кінці 1979 р. у «цивільних» вищих навчальних закладах УРСР навчалося 522 громадянина ДРА (207 у Києві, 122 у Харкові, 103 у Донецьку, 18 у Запоріжжі, 13 у Сімферополі, і 5 у Вінниці). Ще 190 осіб навчалися у військових училищах Києва, Львова, Одеси, а також 186 – у Харківській школі МВС [10, 456]. У 1980-ті рр. кількість студентів-афганців у СРСР, а відтак і в Українській РСР, зростає. Побільшало в афганських партійних та урядових структурах діячів, які здобули освіту в СРСР загалом і в УРСР зокрема. Так, заступник завідувача економічного відділу ЦК НДПА, кандидат в члени ЦК НДПА М. А. Баварі закінчив Інститут народного господарства в Одесі [27, 54]. Завідувач сільськогосподарським відділом ЦК НДПА, міністр легкої промисловості А. Бахар навчався в Інституті народного господарства в Києві [27, 61]. Директор спільного радянсько-афганської транспортної компанії АФСОТР, начальник відділу економіки Національного вітчизняного фронту М. І. Дехкан закінчив Київський топогеодезичний технікум [27, 96]. М. С. Мангал, який обіймав різні посади в афганських урядах, був членом ЦК НДПА навчався на підготовчому факультеті Харківського університету, а потім – в Одеському інституті народного господарства [27, 157–158]. Посол ДРА в Японії, а пізніше – заступник прем'єр-міністра А. Х. Мохтат був студентом Вищого інженерного училища в Києві [27, 208]. А. М. Фарзан, помічник Б. Кармаля, секретар Президії Револьюційної ради закінчив Донецький політехнічний інститут [27, 328].

Афганці навчалися не лише в Києві і великих містах. У провінційному Кіровограді в кількох навчальних закладах були представницькі афганські спільноти. Деякі афганці проходили короткотермінову підготовку. Так, у січні–травні 1981 р. у Кіровоградському вищому льотному училищі цивільної авіації (КВЛУЦА) проходили перепідготовку на літаку Ан-24 шестеро пілотів, четверо бортмеханіків, троє інженерів і троє техніків із ДРА. У документах збереглися імена пілотів М. Шинварі, А. Какара, М. Н. Хемата, Н. Мохамеда, С. Сайді, А. Х. Зазайя; бортмеханіків Ш. Мохамеда, Х. Мохамеда, М. Масума, А. В. Азіза; інженерів М. Рафіка, А. Ваххаба, А. В. Азіза; техніків М. Афзала, А. Азіза і С. Факіра [5, 5 – 6].

Як видно із характеристик на афганських курсантів, їхня фахова підготовка була посередня. Так, щодо одного із них йшлося: «Під час проходження програми льотної підготовки мав складнощі при виконанні кермування, а також при пілотуванні літака за приладами при заході на посадку... В польоті не завжди своєчасно помічає відхилення літака від заданого режиму польоту» [5, 127]. Інші мали «труднощі в освоєнні польотів з використанням радіотехнічних засобів» [5, 128], «ускладнення при виконанні заходу на посадку за системами через недостатні навички в пілотуванні за приладами» [5, 129], «труднощі при виконанні кермування, а також при виконанні заходу на посадку за приладами з використанням посадкових систем» [5, 130] тощо. Утім, навіть короткотривала підготовка в одному із кращих профільних навчальних закладів СРСР була корисною як для самих курсантів, так і для афганської цивільної авіації в цілому.

Більшість афганців отримували у Радянському Союзі повноцінну освіту. У звітах Кіровоградського медичного училища за 1986 – 1987 н.р. згадуються «іноземні учні нашого училища з Афганістану», яких запросили на зустріч із радянськими воїнами-«афганцями» [2, 12]. З огляду на те, що в документі лише одного разу згадані «іноземні фармацевти» [2, 29], можна припустити, що йшлося саме про афганців. У звіті за 1988 – 1989 н.р. згадані 21 студент-іноземець з відділення «фармація» [3, 2]. Напевне, серед них були й афганці. Кидається у вічі, що успішність серед учнів «іноземного відділення» була найнижчою по училищу: 95,7% кількісний і 51% якісний показники [3, 8].

Найбільше афганське земляцтво було в кіровоградському СПТУ №8. В училищі готували фахівців з багатьох виробничих спеціальностей (плиточників-лицювальників, малярів, мулярів, мозаїстів, штукатурів, слюсарів-сантехніків електромонтажників,

електро- і газозварювальників, будівельних столярів, монтажників залізобетонних конструкцій, машиністів автокрана, екскаватора, бульдозера, грейдера). У 1984 р. в училищі навчалися 85 афганських учнів, які мешкали в гуртожитках [7, 14]. Вони перебували на повному державному утриманні. Так, для придбання одягу на кожного учня виділялося 300 руб. на увесь період навчання. Ще по 3 руб. виділялося для «організації культурного відпочинку» кожного учня щомісяця [8, 13].

Роботі з іноземними студентами й учнями приділялася значна увага. В кожному навчальному закладі, де навчалися іноземці, діяли Ради у справах іноземних студентів (учнів), їх навчання і виховання регулювалося відповідними нормативними документами, перебувало на особливому контролі адміністрації закладів і партійних комітетів. В опрацьованих документах кількох навчальних закладів м. Кіровограда не вдалося відшукати майже жодної інформації про власне навчання афганських студентів. Ті ж документи, які є доступними, змушують констатувати, що не навчання було пріоритетом у роботі з іноземцями в той час.

Даних про навчання афганців у Кіровоградському інституті сільськогосподарського машинобудування (КІСМ, там навчалися студенти з-понад десятка інших соціалістичних країн та країн «соціалістичної орієнтації») відшукати не вдалося, проте звіт секції російської мови як іноземної цього вишу за 1980–1981 н.р. уможливило з'ясувати принципові підходи до навчання студентів із «братніх» країн. У ньому йшлося, що «на заняттях з російської мови постійна увага приділялася вихованню в студентів діалектико-матеріалістичного світогляду» відповідно до плану заходів із «втілення в навчальний процес матеріалів... XXVI з'їзду КПРС». Російську мову іноземці вивчали на прикладі «Основних напрямків розвитку народного господарства СРСР» [1, 7]. Спеціально для іноземних студентів були розроблені комплекти слайдів «Жовтень», «В. І. Ленін», тексти «Радянська Армія», «В. І. Ленін», «Радянська Україна: підсумки і перспективи», «1 травня – День міжнародної солідарності трудящих», «Вони були делегатами XXVI з'їзду КПРС» [1, 4]. Викладачі секції звітували про олімпіади, вікторини, літературні вечори («Жовтень у радянській поезії», «В. І. Ленін у поезії», «Чи знаєте ви життя В. І. Леніна» тощо) [1, 8].

У планах «ідейно-виховної, навчально-методичної та організаційної роботи» з афганськими учнями СПТУ №8 також наголошувалося на необхідності «у процесі теоретичного і виробничого навчання настійливо і цілеспрямовано формувати в іноземних учнів марксистсько-ленінський світогляд про розвиток природи і суспільства, патріотизм і інтернаціоналізм, високу моральну культуру». Адміністрація навчального закладу вимагала «корегування перспективно-тематичних планів і конспектів викладачів, доповнюючи їх матеріалами миролюбної зовнішньої політики СРСР, матеріалами червеного Пленуму ЦК КПРС, промовама на Пленумі Генерального Секретаря ЦК КПРС т. Андропова Ю. В., матеріалами XIX з'їзду ВЛКСМ, XVII з'їзду профспілок, новими досягненнями науково-технічного прогресу», «вивчення у процесі занять першоджерел праць класиків марксизму-ленінізму» [6, 4]

Як видно з наявних документів, у роботі з іноземними студентами пріоритет надавався ідейно-політичному вихованню. Воно здійснювалося «всіма факультетами, службами і підрозділами училища (тут КВЛУЦА – О. К.) спільно з громадськими організаціями під керівництвом партійного комітету училища і на підставі перспективних і поточних планів ідейно-виховної роботи» [4, 2]. Чільне місце в цих планах посідали «пропаганда серед іноземних студентів рішень і документів КПРС і Радянського уряду», «роз'яснювальна робота з внутрішньої і зовнішньої політики СРСР» [4, 7].

Адміністрація навчальних закладів та партійні комітети тісно опікувалися афганською спільнотою. З огляду на те, що найбільша афганська громада була у СПТУ №8, тут ми орієнтуємося на «Комплексний план ідейно-виховної, навчально-методичної та організаційної роботи з іноземними учнями» СПТУ №8 на 1983–1984 н.р. Згідно з ним, викладачі й адміністрація спиралися в цій роботі передусім на членів НДПА і ДОМА як «найбільш свідомих» представників афганського земляцтва. На початку кожного навчального року за участі адміністрації училища формувалася актив афганських учнів, засідання якого мали відбуватися «не рідше двох разів на місяць з актуальними порядками денними» [6, 2].

Комітети НДПА і ДОМА мали бути забезпечені суспільно-політичною літературою і підписками на періодичні видання, актуальною інформацією «про події в Афганістані, про роботу НДПА з втілення в життя рішень партконференції НДПА...» [6, 13].

Надзвичайно насиченим було позаурочне життя афганських учнів. Це були лекції («Створення СРСР – продовження справи Великого Жовтня», «Ленінський комсомол – помічник і резерв партії», «Розвиток світової соціалістичної системи», «Антинародна сутність сучасного капіталізму» [6, 5]), спецсеминар «Актуальні проблеми боротьби за мир і розрядку на міжнародній арені», перегляд і обговорення «історично-революційних, хронікально-документальних і науково-популярних фільмів», «місячники» на кшталт «атеїстичного», або ж «Торжество ленінської національної політики» чи «Пропаганда миролюбної зовнішньої політики СРСР», екскурсії «по місцях бойової і трудової слави радянського народу», участь у різноманітних мітингах і маніфестаціях [6, 6] тощо. З метою «інтернаціонального виховання» педагогічний склад училища мав «настійливо прищеплювати учням із Афганістану якості патріотів-інтернаціоналістів». Цьому мали сприяти серія заходів до 40-річчя Перемоги, регулярний випуск стінних газет «Моя Батьківщина – Афганістан», урочистий мітинг афганських учнів на честь утворення НДПА, урочисті збори на честь 6-ї річниці Квітневої революції, мітинги солідарності з народами країн, що розвиваються [6, 7 – 8]. Найбільш важливим засобом трудового виховання визначено участь афганців у Всесоюзному ленінському суботнику [6, 9].

Висновки. Підводячи підсумки зазначимо, що здобуття освіти громадянами в інших країнах є нормальною практикою міждержавних взаємин. Для слаборозвинених країн це було і залишається вагомим засобом підготовки висококваліфікованих кадрів. Проте в умовах глобального ідеологічного протистояння, якою була «холодна війна», це був ще й елемент політики, спрямованої на просування інтересів наддержав у світі. Цю тенденцію виразно ілюструють радянсько-афганські відносини. За роки такої цілеспрямованої роботи в радянських вищих і професійно-технічних навчальних закладах було не лише підготовлено тисячі кваліфікованих афганських фахівців найрізноманітніших спеціальностей, але й виховано ціле покоління нових людей. Після навчання в Радянському Союзі до Афганістану поверталися у своїй масі носії «марксистсько-ленінського світогляду», які щиро захоплювалися радянською дійсністю і бажали перенести хоча би окремі елементи її на Батьківщину. Навчання в СРСР у 1960–70-ті рр. сприяло поширенню марксистських ідей в Афганістані, що втілилося в «Квітневій революції» 1978 р. В наступне десятиліття, в умовах радянської окупації цієї країни, навчання афганців в СРСР було засобом формування чисельної прорадянської верстви афганського суспільства.

Список використаної літератури

1. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). Ф. Р-823. Оп. 1. Спр. 521. – 10 арк.
2. ДАКО. Ф. Р-6628. Оп. 1. Спр. 572. – 60 арк.
3. ДАКО. Ф. Р-6628. Оп. 1. Спр. 620. – 56 арк.
4. ДАКО. Ф. Р-7168. Оп. 2. Спр. 844. – 33 арк.
5. ДАКО. Ф. Р-7168. Оп. 3. Спр. 32. – 185 арк.
6. ДАКО. Ф. Р-7439. Оп. 1. Спр. 142. – 34 арк.
7. ДАКО. Ф. Р-7439. Оп. 1. Спр. 156. – 133 арк.
8. ДАКО. Ф. Р-7439. Оп. 1. Спр. 166. – 14 арк.
9. ДАКО. Ф. Р-7439. Оп. 1. Спр. 181. – 27 арк.
10. Галузевий архів Служби Безпеки України. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1163. – Арк. 456–458.
11. Протокол об эквивалентности документов о среднем, среднем специальном и высшем образовании и ученых степеней Союза Советских Социалистических Республик и Королевства Афганистана. – 5 июня 1969 г. // Советско-афганские отношения. 1919–1969 гг. / Ред. В. Виноградов, Р. Ахрамович и др. – Москва: Издательство политической литературы, 1971. – С. 404–406.
12. Соглашение о культурном сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Афганистаном. – 4 марта 1960 г. // Советско-афганские отношения. 1919–1969 гг. / Ред. В. Виноградов, Р. Ахрамович и др. – Москва: Издательство политической литературы, 1971. – С. 189–193.
13. Запись беседы с заместителем премьера-министра, министром иностранных дел ДРА Шах Вали: Посол СССР в Демократической Республике Афганистан. – 27 октября 1979 года. –

- 4 арк. [Електронний ресурс] // Архив Национальной безопасности Университета Дж. Вашингтона. Афганистан (далі – Архив НБ). – Режим доступу: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/10.31.1979%20Meeting%20w%20Shah%20Vali.pdf
14. Запись беседы с послом Демократической Республики Афганистан в СССР Раз Мухаммедом Пакином: Из дневника И. С. Спицкого. – 28 июля 1978 г. – 3 арк. [Електронний ресурс] // Архив НБ. – Режим доступу: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.08.02.PDF
  15. Запись беседы с председателем Революционного Совета, премьер-министром Демократической Республики Афганистан Н. М. Тараки: Из дневника А. М. Пузанова. – 11 июля 1978 г. – 2 арк. [Електронний ресурс] // Архив НБ. – Режим доступу: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afganistan/1978.07.26.PDF
  16. Notes from a Conversation with the General Secretary of the Central Committee [CC] of the NDPA [National Democratic Party of Afghanistan], Chairman of the Revolutionary Council of DRA [Democratic Republic of Afghanistan] N.M. Taraki. – June 13, 1979. // Soviet Invasion of Afghanistan. Wilson Center. Digital Archive. International History Declassified. – Access mode: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110301>
  17. Ковальков О. Л. Ставлення афганських студентів в УРСР до радянської інтервенції в Афганістан та виведення радянських військ (1979–1989) / О. Л. Ковальков // Вісник Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка. – Історія. – 2020. – Вип. 2 (145). – С. 33–39.
  18. Брицкий П. П. Помощь стран социализма в подготовке кадров для освободившихся государств / П. П. Брицкий. – Львов: Вища школа, 1986. – 180 с.
  19. Теплинский Л. Б. История советско-афганских отношений. 1919–1987 / Л. Б. Теплинский. – Москва.: Мысль, 1988. – 384 с.
  20. Ковальков О. Л. Афганістан у зовнішній політиці Радянської Росії/СРСР: 1919–1978 рр. / О. Л. Ковальков. – Кропивницький: ФОП Лівий Сергій Васильович, 2018 – 272 с.
  21. Майдан И. Г. Вклад Украинской ССР в развитие сотрудничества между Советским Союзом и Афганистаном / И. Г. Майдан // Афганистан. Экономика, политика, история. / Отв. ред. Ю. В. Ганковский. – Москва : Наука, 1984. – С. 191–199.
  22. Слинкин М. Ф. Народно-демократическая партия Афганистана у власти. Время Тараки – Амина (1978–1979 гг.) / М. Ф. Слинкин. – Симферополь, 1999. – 359 с.
  23. Коргун В. Г. История Афганистана. XX век. / В. Г. Коргун. – Москва: ИВ РАН, 2004. – 528 с.
  24. Акимбеков С. М. История Афганистана / С. М. Акимбеков. – Астана – Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента, 2015. – 848 с.
  25. Dorronsoro G. Revolution Unending. Afghanistan: 1979 to the Present / G. Dorronsoro. – NY.: Columbia University Press, 2005. – 370 p.
  26. Wahab S., Youngerman B. A Brief History of Afghanistan / S Wahab, B. Youngerman. – NY, 2007. – 308 p.
  27. Афганистан. Краткий биографический справочник / Сост. Г. П. Ежов. – Москва : Изд-во «Ключ С», 2002. – 440 с.
  28. Халид В. Роль ДОМА в социально-политической жизни РА (1978–1987 гг.) / В Халид // Республика Афганистан: опыт и тенденции развития / Отв. ред. М.А. Бабаходжаев. – Ташкент: Издательство ФАН Узбекской ССР, 1990. – С. 19–30.
  29. Баттеншах З. Экономическое и культурное сотрудничество СССР и Афганистана. – 07.00.02. «История СССР». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Воронеж, 1978. – 30 с.
  30. Зазай А. С. Проблемы внешней политики в постановлениях Большой Джирги Афганистана (созывы 1941, 1955, 1964 гг.) – 07.00.05. «История международных отношений и внешней политики». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Москва, 1977. – 28 с.
  31. Кохистани А. Р. Борьба НДПА за осуществление революционно-демократических преобразований в стране (1978–1986 гг.) – 07.00.03. «Всеобщая история». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Ташкент, 1988. – 24 с.
  32. Мамунд С. А. Роль военно-патриотического воспитания в формировании морально-политической готовности молодежи к защите Родины (на примере РА). – 09.00.02. «Теория научного социализма и коммунизма». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. – К., 1990. – 20 с.
  33. Ранджбар К. Историческое развитие Афганистана и советско-афганские отношения в 1963–1973 гг. – 07.00.02. «История СССР». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Л., 1976. – 24 с.

34. Расул В. А. Особенности развития социально-классовой структуры афганского общества (социологический анализ). – 09.00.01. «Диалектический и исторический материализм». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. – К., 1988. – 16 с.
35. Вахиди З. Структурные преобразования национальной экономики Республики Афганистан в 80-е годы. – 08.00.17 «Экономика развивающихся стран». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Москва, 1990. – 20 с.
36. Тараки Г. А. Апрельская революция в Афганистане и некоторые вопросы международного права. – 12.00.10. «Международное право». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Москва, 1990. – 20 с.
37. Пуладин М. М. А. Проблемы социальной базы апрельской революции 1978 г. в Афганистане. – 07.00.04. «История международного коммунистического движения и национально-освободительных движений» Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Москва., 1990. – 28 с.
38. Рахими А. М. Политика Афганистана в отношении СССР в 1919–1939 гг. – 07.00.05. «История международных отношений и внешней политики». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1984. – 24 с.
39. Юсуфи М. В. Помощь СССР в осуществлении пятилетних планов экономического развития Афганистана (1956–1972 гг.). – 07.00.02. «История СССР». Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Воронеж, 1974. – 32 с.

References

1. State Archives of Kirovohrad Region (SAKR). F. R-823. op. 1. file no. 521. 10 p.
2. SAKR. F. R-6628. op. 1. file no. 572. 60 p.
3. SAKR. F. R-6628. op. 1. file no. 620. 56 p.
4. SAKR. F. R-7168. op. 2. file no. 844. 33 p.
5. SAKR. F. R-7168. op. 3. file no. 32. 185 p.
6. SAKR. F. R-7439. op. 1. file no. 142. 34 p.
7. SAKR. F. R-7439. op. 1. file no. 156. 133 p.
8. SAKR. F. R-7439. op. 1. file no. 166. 14 p.
9. SAKR. F. R-7439. op. 1. file no. 181. 27 p.
10. Branch State Archive of Security Service of Ukraine. F. 16. op. 1. file no. 1163. p. 456–458.
11. Protocol on the equivalence of documents on secondary, specialized secondary and higher education and academic degrees of the Union of Soviet Socialist Republics and the Kingdom of Afghanistan. – June 5, 1969. (1971). *V. Vinogradov, R. Akhramovich (Ed.) Soviet-Afghan relations. 1919–1969.* Moscow: Publishing house of political literature, 404–406 (in Rus).
12. Agreement on cultural cooperation between the Union of Soviet Socialist Republics and Afghanistan. – March 4, 1960. (1971). *V. Vinogradov, R. Akhramovich (Ed.) Soviet-Afghan relations. 1919–1969.* Moscow: Publishing house of political literature, 189–193 (in Rus).
13. Record of the conversation with the Deputy Prime Minister, Minister of Foreign Affairs of the DRA Shah Wali: USSR Ambassador to the Democratic Republic of Afghanistan. – October 27, 1979. *J. Washington University National Security Archives. Afghanistan.* Access mode: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afghanistan/10.31.1979%20Meeting%20w%20Shah%20Vali.pdf (in Rus).
14. Record of a conversation with the Ambassador of the Democratic Republic of Afghanistan to the USSR Raz Mohammed Paktin: From the diary of IS Spitsky. – July 28, 1978. *J. Washington University National Security Archives. Afghanistan.* Access mode: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afghanistan/1978.08.02.PDF (in Rus).
15. Record of the conversation with the Chairman of the Revolutionary Council, Prime Minister of the Democratic Republic of Afghanistan N. M. Taraki: From the diary of A. M. Puzanov. – July 11, 1978. *J. Washington University National Security Archives. Afghanistan.* Access mode: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afghanistan/1978.07.26.PDF (in Rus).
16. Notes from a Conversation with the General Secretary of the Central Committee [CC] of the NDPA [National Democratic Party of Afghanistan], Chairman of the Revolutionary Council of DRA [Democratic Republic of Afghanistan] N.M. Taraki. – June 13, 1979. *Soviet Invasion of Afghanistan. Wilson Center. Digital Archive. International History Declassified.* Access mode: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110301> (in Rus).
17. Kovalrkov O. L. (2020). The Attitudes of Afghan Students in the Ukrainian SSR to the Soviet Intervention in Afghanistan and Withdrawal of Soviet Troops (19789–1989). *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History, 2(145), 33–39* (in Ukr).

18. Britsky P. P. (1986). *Assistance of socialist countries in training for liberated states*. Lviv: Higher school (in Rus).
19. Teplinsky L. B. (1988). *History of Soviet-Afghan relations. 1919–1987*. Moscow: Thought (in Rus).
20. Kovalkov O. L. (2018). *Afghanistan in the foreign policy of Soviet Russia / USSR: 1919–1978*. Kropyvnytskyi: Private individual Livy S. V. (in Ukr).
21. Maidan I. G. (1984). The contribution of the Ukrainian SSR in the development of cooperation between the Soviet Union and Afghanistan. *Yu. V. Gankovsky (Ed.) Afghanistan. Economics, politics, history*. Moscow: Nauka, 191–199 (in Rus).
22. Slinkin M. F. (1999). *People's Democratic Party of Afghanistan in power. Time of Taraki – Amin (1978–1979)*. Simferopol (in Rus).
23. Korgun V. G. (2004). *History of Afghanistan. XX century*. Moscow: PC RAS. (in Rus).
24. Akimbekov S. M. (2015). *History of Afghanistan*. Astana–Almaty: IMEP under the Foundation of the First President (in Rus).
25. Dorronsoro G. (2005). *Revolution Unending. Afghanistan: 1979 to the Present*. New York: Columbia University Press (in Eng).
26. Wahab S. & Youngerman B. (2017). *A Brief History of Afghanistan*. New York (in Eng).
27. Yezhov G. P. (Comp.) (2002). *Afghanistan. Brief biographical reference*. Moscow: Publishing house «Key S» (in Rus).
28. Khalid V. (1990). The role of the DOAY in the socio-political life of the Republic of Afghanistan (1978–1987). *M. A. Babakhodzhaev (Ed.) Republic of Afghanistan: experience and development tendencies*. Tashkent: Publishing house FAN of the Uzbek SSR, 19–30 (in Rus).
29. Battenshah Z. (1978). *Economic and cultural cooperation between the USSR and Afghanistan*. History of USSR, 07.00.02. Abstract of the dissertation of the degree of PhD in History. Voronezh (in Rus).
30. Zazay A. S. (1977). *Foreign policy problems in the resolutions of the Great Jirga of Afghanistan (convocations of 1941, 1955, 1964)*. History of International Relations and Foreign Policy, 07.00.05. Abstract of the dissertation of the degree of PhD in History. Moscow (in Rus).
31. Kohistani A. R. (1988). *Fight of the PDPA for the implementation of revolutionary democratic transformations in the country (1978–1986)*. General history, 07.00.03. Abstract of the dissertation of the degree of PhD in History. Tashkent (in Rus).
32. Mamund C. A. (1990). *The role of military-patriotic education in the formation of moral and political readiness of youth to defend the Motherland (on the example of the RA)*. The theory of scientific socialism and communism, 09.00.02. Abstract of the dissertation of the degree of PhD in Philosophy. Kyiv (in Rus).
33. Ranjbar K. (1976) *Historical development of Afghanistan and Soviet-Afghan relations in 1963–1973*. History of USSR, 07.00.02. Abstract of the dissertation of the degree of PhD in History. Leningrad (in Rus).
34. Rasul V. A. (1988). *Features of the development of the social-class structure of Afghan society (sociological analysis)*. Dialectical and Historical Materialism, 09.00.01. Abstract of the dissertation of the degree of PhD in Philosophy. Kyiv (in Rus).
35. Vahidi Z. (1990). *Structural transformations of the national economy of the Republic of Afghanistan in the 80s*. Economics of developing countries, 08.00.17. Abstract of the dissertation of the degree of PhD in Economics. Moscow (in Rus).
36. Taraki G. A. (1990). *April Revolution in Afghanistan and some issues of international law*. International law, 12.00.10. Abstract of the dissertation of the degree of PhD in Jurisprudence. Moscow (in Rus).
37. Puladin M. A. (1990). *Problems of the social base of the April 1978 revolution in Afghanistan*. History of the international communist movement and national liberation movements, 07.00.04. Abstract of the dissertation of the degree of PhD in History. Moscow (in Rus).
38. Rahimi A. M. (1984). *Policy of Afghanistan towards the USSR in 1919–1939*. History of International Relations and Foreign Policy, 07.00.05. Abstract of the dissertation of the degree of PhD in History. Kyiv (in Rus).
39. Yusufi M. V. (1974). *Assistance of the USSR in the implementation of five-year plans for the economic development of Afghanistan (1956–1972)*. History of USSR, 07.00.02. Abstract of the dissertation of the degree of PhD in History. Voronezh (in Rus).

KOVAL'KOV O.L., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of World History, V. Vynnychenko Central Ukraine State Pedagogical University, Kropyvnytskyi, Ukraine, e-mail: KovalkovAlex@ukr.net

TRAINING OF AFGHAN STUDENTS IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE UKRAINIAN SSR IN THE 1980-S (ON THE EXAMPLE OF KIROVOHRAD)

Abstract. Introduction. *Within the framework of the “socialist orientation” policy, pursued by the USSR in the Democratic Republic of Afghanistan in the 1980s, an important place was given to the reorganization of the system of education due to the Soviet model. An important role in the education of Afghan youth in the spirit of the “ideals of the April Revolution” was given to the education of Afghans in educational institutions of the Soviet Union.*

The purpose of this article is to study the issue of training Afghan students in the Ukrainian SSR on the example of educational institutions in Kirovograd and to clarify its place in the structure of the socialist transformation of Afghanistan in the 1980-s.

The research methodology is based on content analysis of historical sources, problem-chronological, typological, retrospective methods.

Main results and conclusions. *During the Cold War the education of citizens of “third world” countries in Soviet educational institutions was an effective element of policy aimed at promoting the interests of the USSR in the world. During the years of such purposeful work, thousands of qualified specialists of various specialties for Afghanistan have been trained in Soviet higher and vocational schools. At the same time, a whole generation of Afghans had been brought up and who, after studying in the Soviet Union, became the bearers of the “Marxist-Leninist worldview,” sincerely admired the Soviet reality and wanted to transfer at least some elements of it to their homeland. Studying in the USSR in the 1960’s and 1970’s contributed to the spread of Marxist ideas in Afghanistan, which was embodied in the “April Revolution” of 1978. In the next decade the training of Afghans in the USSR was a means of forming a large pro-Soviet stratum of Afghan society under Soviet occupation,*

Scientific novelty of research results. *For the first time in Ukrainian historiography, the problem of educating the citizens of Afghanistan in educational institutions of the Ukrainian SSR in the 1980s as a component of the policy of “socialist orientation” has been studied. Based on a study of a wide documentary base, it was established that ideological and political education, instilling in them “Marxist-Leninist worldview” and “ideals of the April Revolution” was the main component of working with Afghan students.*

Key words: *Democratic Republic of Afghanistan, Ukrainian SSR, educational institutions, students, ideological-political education.*

Одержано редакцією 15.04.2021
Прийнято до публікації 29.06.2021

УДК 94:504.06+323.1(477)1986/1990”
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-97-105

PERGA Tetiana,
PhD in History, senior researcher,
State Institution “Institute of World
History of National Academy of
Science of Ukraine”
Orcid ID: 0000-0002-8725-3451
e-mail: pergatatiana@gmail.com

ECO-NATIONALISM, “GREEN WORLD” ASSOCIATION AND PATH TO THE INDEPENDENCE OF UKRAINE IN LATE 1980s – EARLY 1990s

Introduction. *The problem of social activism in the Ukrainian SSR after the Chernobyl disaster is widely studied by researchers. American researcher J. Dawson developed the theory of eco-nationalism in the late 1990s, according to which a specific movement emerged in the “nuclear” Soviet republics – eco-nationalism that combined ecological and national movements. She contends, however, that the two movements existed in parallel and their degree of convergence depended on the local context. Novelty.* *Although there are a number of studies on specific aspects of this theory, they are fragmented and the situation in the Ukrainian USSR has not been the subject of deep research. The purpose of the article is to investigate the social activism in Ukraine in the late 1980s - early 1990s taking the example of the Ukrainian environmental association «Green World». Methods.* *The study is based on an analysis of the original documents of the KGB and the Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the memoirs of members of the association. Results.* *The Chernobyl accident was a catalyst for the general public’s dissatisfaction with the Soviet government’s policies in many areas. First of all, it led to the*

emergence of the anti-nuclear movement, which we identify with the environmental one. Important role in the emergence of environmental movement in Ukraine played creative intellectuals - writers who at the same time represented the ideas of cultural nationalism. The accident radically changed their views on nuclear energy and sparked a public debate on its prospects in the republic. At the initiative of the Union of Writers of Ukraine, the "Green World" Association was established. During 1987-1989, it started activities, hold many protests, adopted the program and strategy. "Green World" has become a leader of the environmental movement and an umbrella to unite disparate environmental informal groups.

Conclusions. *Although the association's official documents do not contain slogans of obvious nationalist orientation and it has chosen an ecological niche for its activities, we have found a number of facts that allow us to claim that it supported many nationalist actions and demanded expansion of the Ukrainian ethnic group's sovereignty in the USSR. Thus, it contributed to the spread of the eco-nationalism ideology and the shaking of the foundations of the USSR, which led to Ukraine's independence in 1991.*

Key words: *Ukrainian SSR, USSR, eco-nationalism, cultural nationalism, sovereignty, social activism, ecological movement, "Green World", creative intelligentsia.*

Introduction. The discourse on the dissolution of the USSR and the emergence of new independent states in the early 1990s includes question on the role of eco-nationalism in this process. Eco-nationalism theory was developed in the early 1990s by the American researcher J. Dawson, who explored social activism in post-Soviet countries. She found a linkage between the anti-nuclear movements that had arisen in aftermath of the Chernobyl accident in some Soviet republics where nuclear reactors were located (Ukraine, Lithuania, Armenia and Russia) and national movements. The symbiosis of these movements contributed to the collapse of the Soviet Union in 1991 [1]. Since that time, this theory has neither been refuted nor developed.

Originality. Social activism that took place in many Soviet republics after Chernobyl accident has been explored from many perspectives. Most studies focus on the ecological (J. Stewart, C. Zieger, D. Marples, M. Friendly, A. Feshbach, A. Leukhina etc.) or national-cultural (T. Kuzio, D. Gorenburg, A. Shcherbak etc.) activism. S. Plohiy in the book "Chernobyl. A History of Tragedy" put certain attention to the transformation of eco-activism into eco-nationalism. He gave a rather critical description of the activists who tried to use the Chernobyl card in the realization of their political plans [2]. However, at the moment there are no in-depth studies of eco-nationalism in Ukraine, which actualizes the topic of this article.

Purpose. This paper aims to confirm or refute the theory of J. Dawson by the example of the environmental association "Green World", which was established in the Ukrainian SSR in the late 1980s. The paper attempts to answer following questions: what is the role of the organization in promoting the ideology of eco-nationalism in the first years of its activities? Is it legitimate to speak of a merger of environmental and national movement in this period?

Methodology. This research is based on the analysis of archive materials of KGB and Communist Party of Ukraine (CPU) and the memories of the members of "Green World" association.

Results. The Chernobyl accident, which took place on April 26, 1986, played an important role in mobilizing the protest movement in Ukraine. It awakened many Soviet citizens and gave impetus to social activism. The behavior of the Soviet authorities, which tried to conceal the truth about the accident or to falsify it, various rumors, fear of many citizens for their lives and the lives of children, the emergence of the first data on other environmental problems contributed to this. In the late 1980s, environmental requirements (particularly antinuclear which we associate with environmental) became an integral part of the general democratic protest, facilitated by the deterioration of the socio-economic situation in the USSR and the growth of dissatisfaction with the totalitarian style of government and the strong centralization of power as well as highly limited sovereignty of the Soviet republics. As Jane Dawson states, "widespread antinuclear protests of the late perestroika period reflected an explosion of anger and resentment against Moscow's domination" [1, 4]. However, in Ukraine, these protests began later than in Lithuania and Armenia, because of the stay in power of the First Secretary of the Central Committee of CPU V. Shcherbytsky, who slowed down the process of restructuring (perestroika) in Ukraine.

The environmental movement that began in Ukrainian SSR in the late 1980s had a number of features. In the USSR and the Ukrainian SSR, there was no environmental activism in the modern sense of the word prior to the Chernobyl accident. The Soviet Union denied the existence of environmental problems, which it considered to be the feature of capitalist countries. Ukrainian

Society for Nature Conservation - USNC and Brigades (dryzhina movement) were controlled and managed by the Communist Party. Some Russian historians, such as Alexander Shubin [3, 3], believe that brigades were a refuge for the liberal-minded intelligentsia, which protested to the existing system. Even if we take his point of view into account, we cannot speak of the massive protest nature of this type of civil activism during this period.

It should also be emphasized that given the propaganda of a peaceful atom there was no anti-nuclear movement in the USSR and in the Ukrainian SSR before the Chernobyl accident. The Iron Curtain hindered the learning of experience of anti-nuclear movements in the West and no one understood the threat of nuclear for national development. Many Ukrainian writers influenced by Soviet propaganda praised nuclear energy as it brought economic benefits to the Soviet economy and improved the living conditions of Soviet citizens. Thus, V. Yavorivsky wrote the novel "Chain Reaction", I. Drach wrote poetry "The Breath of Atomic" etc. Only some Ukrainian writers and scholars attempted to protest the industrial plans of the Soviet authorities for hydrotechnical construction on the Dnipro River in the 1960s and 1970s (S.Plachynda, O. Honchar, O. Dmytrenko, O.Dovzhenko etc.) but they achieved nothing [4, 223].

What was the reason for the formation of the anti-nuclear movement in the Ukrainian SSR? In addition to the Chernobyl accident, it was also the ambitious energy strategy of the USSR that put the task to build between 1977 and 1989, 16 nuclear power reactors total capacity of 14,800 MWe. Five nuclear power plants were to build in Ukraine – Chernobyl, South-Ukrainian, Khmelnytsky, Rivne, Zaporizhzhya. In the mid-1980s, the idea of building two additional facilities - nuclear power station in the Crimea and Chygyryn was born [5, 2].

The peculiarity of the situation in Ukraine is that it was the Ukrainian writers (and not scientists) who first raised the question of the inadvisability of building such a number of nuclear plants in the republic. As Yu. Shcherbak recalled, I. Drach was very worried when the accident occurred. Apparently, some writers felt guilty about this, as in previous years glorified the construction of the Chernobyl station [6, 51]. In 1987, Yu. Scherbak wrote a poem "Chornobyl", in 1988, I.Drach - a poem "Madonna of Chernobyl", V.Yavorivsky – "Mary with wormwood at the end of the century". They showed the tragedy that occurred in Chernobyl. Since writers considered moral authority in the Soviet Union, their position on the issue of nuclear power had a great influence on the formation of a broad protest movement in Ukraine, involving scientists, human rights and civil society activists and a wide range of people.

The first step in the institutionalization of anti-nuclear activism was done on July 1986, when one of the Ukrainian representatives at the Congress of Soviet Writers in Moscow, the poet B. Oliynyk, spoke openly about the lessons of the Chernobyl disaster. He declared, "Chernobyl has forced us to rethink a great deal, including the fact that the common metaphor of "the peaceful atom" is only a metaphor" [7, 2]. The construction of a nuclear power plant near Chygyryn was of particular concern to writers. On the one hand, it was a historical place - the capital of Ukrainian hetmans and, on the other hand, its location near Dnipro river threatened in the case of any disaster to pollute territory of the whole Ukraine. Famous Ukrainian writer O. Honchar called it "another Chernobyl." His protest appeared in a letter signed by seven Ukrainian writers dated August 6, 1987, where they demanded to stop the construction. At national conference of creative intelligentsia held in Leningrad on October 1, 1987 he called against the construction of nuclear power plants near Chygyryn and on Crimea and blocking of the Dnieper-Bug lima which could cause destruction of the environment. His speech that first was published in the newspaper "Literaturna Ukraina" on October 7, 1987, was repeated with some restriction in "Literaturnaya Gazeta" on December 9, 1987 [6, 2]. Activities of the Ukrainian writers was supported by some researchers. On January 21, 1988 "Literaturna Ukraina" published a letter from 13 leading Ukrainian scientists, all of whom opposed the expansion of nuclear energy in Ukraine. This was the first public critique of the nuclear power program to come from academics [8, 3].

In late 1986, the Union of Writers of Ukraine established the environmental commission, which started to organize workshops dedicated to environmental issues: "How and where the rotary wheel rolls", "Who will become the master and savior of the Dnieper?", "Nuclear energy alternatives". They were conducted by writer S. Plachinda and were very popular. In April 1987, commission organized a small conference devoted to environmental issues, primarily Chernobyl [6, 30, 52].

After it, an initiative group on creation of environmental association was established. It included writers (Y. Shcherbak, S. Plachinda, M. Vingranovsky, I. Drach, V. Knyazyuk); and staff of the National Academy of Sciences of Ukraine (Head of the Department of the Institute of Botany D. Grodzinsky; Scientific Secretary of the Council of Research of Productive Forces S. Dudka; Head of the Department of the same Institute B. Piraishvili; Chief Engineer of the Institute of Physics O. Kovalenko; researcher of the Institute of Oncology A. Petik; Head of the Department of Geography V. Poleshchuk; Head of the Department of the Odessa Institute of Economics V. Stepanov). It was decided to establish an independent Ukrainian association – “Green World” instead of joining “Ecology and Peace” group formed in Moscow. In his memoirs, the writer S. Plachinda recalls that “Green World” was born from turbulent evenings in “Union of Writers of Ukraine” [6, 30].

In December 1987, the association “Green World” was officially registered under the umbrella of the republican Committee for the Peace Protection and became the first environmental NGO in Ukrainian SSR. Writer S. Plachinda was elected the head of the organization. The deputy chief was V. Sahaev, and the executive secretary was S. Dudko. The Committee for the Peace Protection (later Ukrainian Peace Council) under the leadership of the outstanding writer O. Gonchar provided enormous assistance in organizing the work of “Green World”. The Committee provided a room, a meeting room, an address for correspondence, office equipment and even financed some activities and travel. These resources were of great value in late 1980s as only party elite had access to them in the Soviet Union. This contributed to the widespread of activities of “Green World”. The resource-mobilization theory put resources at the center of both the emergence and success of social movements [9]. The example of the “Green World” demonstrates the validity of this statement.

At the end of 1987, “Green Council” was elected, which was to work in the break between congresses. It included 40 members, mostly writers and scholars. The best-known figures are writers - D. Pavlichko, I. Drach, Yu. Yavorivsky, B. Oliynyk; human rights defenders - dissidents V. Chornovil, S. Naboka, A. Shevchenko; academics – D. Grodzinsky, S. Shestopalov, E. Yakovlev and other well-known scientists, artists and famous public figures [6, 85].

It should be noted that at the same time writers began to put forward some requirements of a national character. As early as the early 1970s, when V. Shcherbitsky became the First Secretary of the CPU, another wave of Russification began in the republic. In June 1987, the plenary of the Union of Writers of Ukraine appealed to the central party bodies and the Presidium of the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR with the demand to improve the position of the Ukrainian language, expand scope of its application and raise the level of its using in the mass media. In 1988, criticism of V. Shcherbitsky began to be heard, because he delayed the restructuring processes in Ukraine. This move of writers was of great importance for the development of the national movement in Ukraine, as the issue of language was considered in the USSR as a manifestation of cultural nationalism. In fact, a new stage of the national liberation struggle started in Ukraine.

These facts demonstrate that Ukrainian writers - people who openly raised the issue of expanding the sovereignty of the Ukrainian ethnic group initiated the emergence of wide environmental movement. Demands to limit the construction of nuclear power plants and expand the use of the Ukrainian language in the republic began to be seen as equal components of the struggle for the expansion of the rights of the republic within the USSR. Therefore, cultural and environmental nationalism had some common interests.

Various informal groups began to form spontaneously in Ukraine. The policy of perestroika and publicity pursued by the First Secretary of the CPSU Central Committee M. Gorbachev helped to create a space for communication, exchange of views and debates, which accelerated social mobilization. By 1989, there were established 6957 socio-political, 1460 cultural and historical and 1946 ecological informal groups in Ukraine [10]. The most active were the following: 1) environmental groups “Green Charity”, “Ecology”, “Noosphere”, “For Ecological Restructuring”, “Not Indifferent”, “Noosphere”, “Association of Environmental Initiative”; 2) national-cultural groups “Spadshchina”, “Society “Lion”, student organization “Gromada”, “Society of the Ukrainian language named after Taras Shevchenko”, historical-educational organization “Memorial”, “Club of Ukrainian language lovers”, “Fraternity of students” etc. They began to organize numerous spontaneous protests and rallies.

It is noteworthy that the first officially sanctioned by the authorities rally took place in Kyiv on 13 November 1988, and was devoted to environmental issues. At these meetings, various issues were discussed [11]. Very often environmental rallies ended with demands to expand the use of Ukrainian language and symbols, and national rallies ended with calls to stop the construction of new nuclear plants. There are some examples. At the ecological rally in the village of Vinniki, Lviv region in September 1989, 3000 participants demanded political and economic autonomy of Ukraine, adoption of an alternative bill on elections to the Supreme Soviet, and giving the Ukrainian language the status of a state language [12]. At the Kiev rally, which was organized by the informal public groups “Sadshchina”, “Noosphere”, “Gromada” and “Green World”, in addition to demands for the elimination of nuclear power plants and chemical enterprises in Ukraine, there were also demands for a nationwide referendum on elections to the Supreme Soviet of the USSR. These examples demonstrate a combination of environmental, democratic and national requirements in public protests in Ukraine in the late 1980s.

The point of their convergence was dissatisfaction with the restriction of rights of Ukrainians – the titular nation that inhabited Ukrainian SSR in the economic, political and cultural fields and the model of governance in the USSR, which imposed to the republics decisions adopted in Moscow. In particular, this concerned decisions on the use of national natural resources, which caused their deterioration.

In the spring of 1989, the first Republican conference of “Green World” took place, which started to develop strategy and tactics of ecological movement in Ukraine. 170 delegates included 54 people from 17 regions of the republic, representatives of the Ukrainian Cultural Club, Ukrainian Helsinki Union, Ukrainian Christian Democratic Party and invited guests from the cities of Kurgan (Russia), Minsk (Belarus), Tbilisi (Georgia) as well as journalists from Norway visited the conference according to the information of KGB. Corresponding Member of National Academy of Science of Ukraine D. Grodzinsky made a report. By the way, KGB estimated the report as constructive. Reporter made a critical analysis of the situation in some regions and in the republic as a whole, and shared the experience and difficulties of the practical work of the environmental groups on the ground. He criticized the obstacles to the environmental rallies held in Poltava, Kalush, Ivano-Frankivsk, Kremenchug, Poltava, Truskavets, Lviv, Slavuta and Shepetovka, revealed the possibilities and tasks of public in improvement of environment. More than 40 people participated in the discussion of the report. Energetic support was expressed for the cessation of further construction of the nuclear power plants in Ukraine, the declassification of information on the working nuclear power plants, the radiation contamination, the state of health of the population in the areas affected by the Chernobyl nuclear power plant, the provision of radiometers and the nitratometers to the population.

Representatives of Georgia, Belarus and Russia addressed the conference. They told about the merger of the party and state apparatus, the indecent behavior of many members of the party apparatus who immediately after Chernobyl accident evacuated their relatives, necessity to review the existing system. Conference called for the creation of an environmental union as an alternative to the Council of Ministers of the USSR [13, 41-46].

The draft of Charter of association was adopted at the conference. It declared main purpose of the association - involvement of the public in solving environmental problems through ideas of survival, democracy and humanism, promotion the right of the Soviet citizens to a healthy habitat, which is one of the inalienable human rights [14].

At that time, the environmental movement was fragmented. Attempt to coordinate environmental activism took place during the first All-Ukrainian congress of “Green World” on October 26-28, 1989 in Kiev. In the introductory speech the academic-writer, deputy of the Supreme Soviet of the USSR O. Gonchar called “greens” to participate in elections to the Councils the Soviet Deputies of all levels, and take an active part in the preparing of environmental laws, thereby influencing decision-making in the environmental policy. The official political slogan of the Association became the words “Survival. Democracy. Humanism”. The Congress attended 301 delegates from all regions of the republic and 89 - from Kyiv, 270 guests - scientists, writers, representatives of state, party and public organizations of the republic, as well as from Moscow, Belarus, Kazakhstan, and the Baltic republics. There were 31 journalists and foreign guests who represented Great Britain, USA, Netherlands, Sweden, Czechoslovakia, “Green Peace International”.

Congress approved the program and the charter. The programme of “Green World” included the demand for halting the development of nuclear energy in Ukraine and development of options for the rapid closure of the Chernobyl nuclear power plant. The need to adopt nuclear energy laws and to provide social, medical and other assistance to victims of environmental accidents and catastrophes were highlighted [15, 103-105]. The following principles of activities were proclaimed: the priority of ecology over economics and politics, democracy and publicity in the field of ecology, public participation in environmental issues, a combination of scientific and humanistic principles, the greening of education. Association stated the support to the ongoing restructuring and democratization of society, the activities of all democratic forces of society [16, 2].

The Congress elected the governing bodies - the “Green Council” that included about 100 people, including 45 from Kiev, a Board of Experts and the Environmental Foundation headed by D. Grodzinsky. The newspaper “Green World” was established. Doctor of Medical Sciences and social activist, author of “Chernobyl” novel Yu. Shcherbak, who was the secretary of “Union of writers of Ukraine”, was elected the chair of the association. A. Panov was elected a full-time Executive Director. The Deputy and Secretary became the Biologist, Candidate of Sciences Yu. Mishchenko [15, 107-108]. Thus, a definite coordination center for the environmental movement and its main directions was formed.

The activities of the “Green World” reflects the diversity of the Ukrainian environmental movement in the late 1980s. On the one hand, numerous informal environmental groups began to unite under its umbrella. Through access to the resources given by Peace Committee and later by perestroika (possibilities of meeting, publishing the newspaper “Green World”, support of many public figures and Ukrainian diaspora etc.) association had become the largest in Ukraine. Its brand was very popular and many environmental groups used it to promote themselves. In turn, this extended the influence of “Green World”. The easy entry procedure, which required only an application from a potential candidate, contributed to the increase in membership of the organization.

Official registration of association by the Soviet authorities simplified its activities because many local authorities allowed it to organize rallies. In Ukrainian archives there are many notes of officials of KGB and CPU on its activities. For example, in the fall of 1989, members of association organized a rally in Netishyn; in May 1990 - in Enakievo; in September 1990 - in Kiev etc. In Netishyn, except ecological, issues of national symbols, discussion of the draft Law on Elections of People’s Deputies were raised [17]. A letter from the Secretary of the Nikolaev Regional Committee of the CPU to the First Secretary of CPU V. Shcherbitsky stated in spring of 1989, that for two years “Green World” had influence on the local population that oppose the expansion of the construction of the South-Ukrainian NPP and hydraulic complex on the Southern Bug River”[18].

Since the organization brought together people with different views, some of them supported nationalist positions. As a member of “Green World” Yu. Samoilenko remembers, that in the late 1980s, there were several wings: one insisted on the priority of solving the environmental problems, other considered the main development of the Ukrainian state (so-called eco-patriots). He considered that the second direction was chosen as a priority [6, 33].

Of course, one can find manifestations of nationalism in activities of the association. The main connection – some writers, who initiated the activities of “Green World” and contributed to its activities in 1987-1989. More, during meetings of “Green World” the idea of establishing “People’s Movement for Perestroika” – similar to those have just started to be created in Latvia and Estonia appeared (later the movement transformed to the “People’s Movement of Ukraine” (RUKH) – centre-right political party of nationalistic orientation). This idea was announced by writers – the first chairman of association S. Plachinda and its members – I. Drach, D. Pavlichko at the first sanctioned by the authorities rally on environmental issues held in Kiev on November 13, 1988 [11]. “Green World” actively cooperated with RUKH and participated in all its actions. It was even an idea to turn it into ecological wing of RUKH. The leader of RUKH V. Chornovil tried to realize this idea in the summer of 1989 but failed.

The organization refused to develop in a nationalist framework and chose the niche of ecology. As Yu. Scherbak stated the main reason for this was the strategy to attract a wide range of Ukrainians under the umbrella of the organization. At that time, not all of its members were ready to support

nationalism, and while many of them were in favor of independence idea, they feared of high politicization of the “Green World”. Therefore, in the following years the “Green World” association, like the environmental movement, developed separately from the national-cultural movement. At the same time, it used some democratic slogans to attract more supporters, such as the liquidation of the colonialist institutions, the demilitarization of the economy, and taking into account the local population’s thoughts when establishing enterprises on the territory of Ukraine. Many members of the association decided to take part in elections to the Supreme Council of Ukraine in 1990. As local authorities prevented “Green World” representatives from registering as candidates, this led to a new wave of protests in 1989-1990 [19]. Despite this, many activists, who used environmental slogans in their preelection programs, won elections to central and local authorities, as environmental protection was a hot and popular topic for the electorate.

Conclusion. Writers who expressed the ideology of cultural nationalism played a major role in the emergence of the environmental movement in the Ukrainian SSR, particularly in the creation the most influential environmental organization of the late 1980s - “Green World”. However, the organization chose an environmental niche for its activities, although it used some national and democratic slogans to attract supporters and voters. This can be explained by the restriction of the rights of the Republic to take important decisions, including environmental ones. As a result, the improvement of the environmental situation was directly linked to the change in the political system in the USSR. Therefore, although the organization did not include obvious nationalist slogans in its program and strategy, it periodically supported activities of nationalistic groups in 1988-1990. In addition, the demand to stop the construction of new nuclear power plants, taking into account the interests of the Republic in the construction of new industrial facilities and allow the public to participate in the important to the Ukrainian ethnic group decisions were aimed at expanding the sovereignty of the Republic in the USSR. Due to the high popularity of the association, these ideas were popularized among the Ukrainians. It can therefore be concluded that the organization has contributed significantly to the erosion of the foundations of the Soviet Union, its disintegration in 1991 and the proclamation of the independence of Ukraine, as well as to the popularization of the ideology of eco-nationalism.

Список використаної літератури

1. Dawson, J. Eco-nationalism: Anti-nuclear activism and national identity in Russia, Lithuania, and Ukraine / J. Dawson. - Durham, NC: Duke University Press, 1996. – 221 p.
2. Plohiy S. Chernobyl. A History of Tragedy / S. Plohiy. – Westminster: Penguin, 2019. – 435 p.
3. Экологическое движение в СССР и вышедших из него странах / Экологические организации на территории бывшего СССР. – Москва: «Рау-пресс», 1992. – 145 с.
4. Горло Н. Вплив гідробудівництва на Дніпрі на соціальну фсєру Наддніпрянщини (50–70-ті рр. ХХ ст.) / Н. Горло // Україна в ХХ ст.: критика, ідеологія, політика. – 2008. – №14. – С.221-231.
5. Nahaylo B., Opposition mounts in Ukraine to nuclear energy program / B. Nahaylo // The Ukrainian weekly. – 1988. – №3. – P.2.
6. Зелена хвиля незалежності. Українська екологічна асоціація «Зелений світ» / За редакцією Ю.Самойленко. – Київ: Видавництво «Український патріот», 2017. – 267 с.
7. Nahaylo B., Opposition mounts in Ukraine to nuclear energy program / B. Nahaylo //The Ukrainian weekly. – 1988. – №2. – P.2.
8. Який прогноз на завтра? Атомна енергетика в Україні /Літературна Україна – 1988. – № 3. – P. 3.
9. Jenkins J.C. Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements / J.C. Jenks // Annual Review of Sociology. – 1983. –Vol.9. – P. 527-553.
10. Про роботу партійних комітетів республіки з самодіяльними громадськими організаціями / ЦДАВУ, Ф. 1, оп.32, справа 2874, арк.76.
11. Інформаційне повідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ від 14.11.1988 р. “О состоявшемся в г. Киеве митинге по проблемам экологии” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/viewDoc/11231/>
12. Інформаційне повідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ від 25.09.1989 р. “О митингах, шествиях и молебнах в Крымской, Львовской и Ивано-Франковской областях”, “К обстановке на шахтах Червонограда” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/viewDoc/11248/>
13. Про республіканську конференцію асоціації “Зелений світ” / ЦДАВУ, Ф.1, оп.32, справа 2611, арк.41-46.

14. Статут Української екологічної асоціації «Зелений світ» // Літературна Україна. – 1990. – №16. – С.3.
15. Доповідна КДБ УРСР “Про з’їзд Української екологічної асоціації “Зелений світ” / ЦДАВУ, Ф.1, оп.32, справа 2611, арк.103-108.
16. Хто ми? / Зелений світ. – 1989. - №2. – С.2.
17. Інформація про проведення екологічного мітингу в м.Нетішин / ЦДАВУ, Ф.1, оп.32, справа 2555, арк.95.
18. Лист секретаря Миколаївського обкома Компартії України Щербицькому В.В. №85 від 19.04.1989 р. / ЦДАВУ, Ф.1, оп.32, справа 2611, арк.115.
19. Про оперативну обстановку в республіці 15 січня 1990 р. / ЦДАВУ, Ф.1, оп.32, спр. 2873, арк.36.

References

1. Dawson, J. (1996). *Eco-nationalism: Anti-nuclear activism and national identity in Russia, Lithuania, and Ukraine*. Durham, NC: Duke University Press.
2. Plohiy S. (2019). *Chernobyl. A History of Tragedy*. Westminster: Penguin
3. Ecological movement in the USSR and the countries, which have left it (1992). In *Ekologicheskkiye organizatsii na territorii byvshego SSSR*. Moscow: “Rau-press” (in Rus.).
4. Horlo N. Influence of hydraulic engineering on the Dnieper on the social sphere of the Dnieper region (50s - 70s of the XX century) (2008). *Ukraina v KhKh st.: krytyka, ideolohiia, polityka*, 14, pp.221-231 (in Ukr.).
5. Nahaylo B. (1998). Opposition mounts in Ukraine to nuclear energy. *The Ukrainian Weekly*, 3, p.2.
6. *Green wave of independence. Ukrainian Ecological Association “Green World”* (2017). Kyiv: vydavnytstvo “Ukrayins’kyu patriot” (in Ukr.).
7. Nahaylo B. (1988). Opposition mounts in Ukraine to nuclear energy program. *The Ukrainian weekly*, 2.
8. What is the forecast for tomorrow? Nuclear energy in Ukraine (1988). *Literaturna Ukrayina* 3, p.3 (in Ukr.).
9. Jenkins J.C. (1983). Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements. *Annual Review of Sociology*, 9, pp. 527-553.
10. *About work of party committees of the republic with amateur public organizations* (1989). TSDAVU, F. 1, op.32, справа 2874, арк.76 (in Ukr.).
11. *Information message of the KGB of the Ukrainian SSR to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine dated November 14, 1988 “On the rally on environmental issues held in Kyiv”* (1988). Retrieved from: <http://avr.org.ua/viewDoc/11231/> (in Ukr.)
12. *Information message of the KGB of the Ukrainian SSR to the Central Committee of the Communist Party dated September 25, 1989 “On rallies, processions and prayers in the Crimean, Lviv and Ivano-Frankivsk regions” and “On the situation in the mines of Chervonohrad”* (1989). Retrieved from: <http://avr.org.ua/viewDoc/11248/> (in Ukr.)
13. *About the republican conference of the Green World Association* (1988). TSDAVU, F.1, op.32, справа 2611, арк.41-46 (in Ukr.).
14. Statute of the Ukrainian Ecological Association “Green World” (1993). *Literaturna Ukrayina*, 16, 3 (in Ukr.).
15. *Report of the KGB of the Ukrainian SSR “On the Congress of the Ukrainian Ecological Association” Green World* (1989). TSDAVU, F.1, op.32, справа 2611, арк.103-108 (in Ukr.).
16. Who are we (1989). *Zelenyy svit*, 2, p.2 (in Ukr.).
17. *Information on holding an environmental rally in Netishyn* (1989). TSDAVU, F.1, op.32, справа 2555, арк.95 (in Ukr.).
18. *Letter of the secretary of the Nikolaev regional committee of the Communist Party of Ukraine to Shcherbytsky V. №85 dated 19.04.1989* (1989). TSDAVU, F.1, op.32, справа 2611, арк.115 (in Ukr.).
19. *On the operational situation in the republic on January 15, 1990* (1990) TSDAVU, F.1, op.32, справа 2873, арк.36 (in Ukr.).

Перга Тетяна Юрївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»,
e-mail: pergatatiana@gmail.com

ЕКО-НАЦІОНАЛІЗМ, АСОЦІАЦІЯ «ЗЕЛЕНИЙ СВІТ» І ШЛЯХ ДО НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 1980-х – НА ПОЧАТКУ 1990-х рр.

Вступ. Проблема соціального активізму в Українській РСР після Чорнобильської катастрофи широко вивчається дослідниками. Американська дослідниця Дж. Доусон наприкінці 1990-х років розробила теорію еко-націоналізму, згідно до якої в «ядерних» республіках СРСР виник особливий

рух – еко-націоналізм, який поєднував екологічний і національний рух. Водночас вона стверджує, що ці дві течії протестного руху існували паралельно, а ступінь їх конвергенції залежала від локального контексту.

Новизна. Хоча існує низка досліджень з окремих аспектів цієї теорії, вони фрагментарні й ситуація в Українській СРСР не стала предметом ґрунтовних досліджень.

Мета статті полягає у вивченні соціального активізму в Україні кінця 1980-х – початку 1990-х років на прикладі діяльності української екологічної асоціації «Зелений світ».

Методи. Дослідження базується на аналізі оригінальних документів КДБ і ЦК КПУ та спогадів членів асоціації.

Результати. Чорнобильська аварія стала каталізатором невдоволення широких кіл громадськості політикою радянської влади у багатьох сферах. У першу чергу, вона спричинила появу антиядерного руху, який ми ототожнюємо з екологічним. Біля витоків його формування в Українській РСР стояла творча інтелігенція – письменники, які одночасно були виразниками ідей культурного націоналізму. Аварія корінним чином змінила їхні погляди на атомну енергетику і сприяла початку публічних дебатів з приводу її перспектив в республіці. З ініціативи Спілки письменників України була створена асоціація «Зелений світ». Протягом 1987-1989 р. відбулось організаційне оформлення її діяльності, прийнята програма і стратегія, асоціація провела багато протестів. «Зелений світ» перетворився на лідера екологічного руху та парасолькою для об'єднання розрізнених екологічних неформальних груп.

Висновки. Хоча в офіційних документах асоціації відсутні гасла очевидного націоналістичного спрямування й вона обрала екологічну нішу для своєї діяльності, ми виявили низку фактів, що дозволяють нам стверджувати, що «Зелений світ» підтримував багато акцій націоналістів і висувала вимоги, спрямовані на розширення суверенітету української етнічної групи в СРСР. Таким чином вона сприяла поширенню ідеології еко-націоналізму і розхитуванню основ СРСР, що привело до здобуття Україною незалежності у 1991 р.

Ключові слова: Українська РСР, СРСР, еко-націоналізм, культурний націоналізм, суверенітет, соціальний активізм, екологічний рух, «Зелений світ», творча інтелігенція.

Одержано редакцією 30.03.2021

Прийнято до публікації 29.06.2021

УДК 378.4.091(477+560)

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-105-112

САГАН Галина Василівна,
доктор історичних наук, професор
кафедри всесвітньої історії Київського
університету імені Бориса Грінченка.
Orcid ID: 0000-0001-8301-849X
e-mail: h.sahan@kubg.edu.ua,

**ШУТОЧКІН Владислав
Олександрович,**
студент Київського університету
імені Бориса Грінченка
Orcid ID 0000-0002-6023-1391
e-mail: voshutochkin.iff19@kubg.edu.ua

НАЛАГОДЖЕННЯ ОСВІТНІХ ЗВ'ЯЗКІВ УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ З ТУРЕЧЧИНОЮ У ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ XXI ст.

У статті здійснено комплексний аналіз ролі та місця українських університетів у налагодженні освітньої співпраці упродовж XXI ст. з Турецькою Республікою. Зроблено історичний огляд становлення відносин, які стали базою для налагодження сучасного освітнього співробітництва, а також зазначено перспективи подальшого розвитку контактів. На основі аналізу звітів українських вишів, науковців та довідок дипломатичного представництва України в Туреччині, розкрито зміст співпраці, показано форми і напрями зв'язків, які розвивалися між закладами вищої освіти України з Туреччиною у XXI ст.

Ключові слова: Українсько-турецькі зв'язки, освітня співпраця, культурні зв'язки, університет.

Постановка проблеми. Освіта є невід’ємною сферою суспільного розвитку держав. Від якості освіти залежить багато процесів, які впливають на розвиток держави. Зокрема, міжнародна співпраця вищих шкіл збагачує країни, університети яких між собою налагоджують зв’язки. Для України, що здобула незалежність 30 років тому і яка прагне відповідати сучасним тенденціям передових освітніх стандартів, співпраця у цій сфері є надзвичайно важливою. Як асоційований член Європейського союзу, наша держава співпрацює з багатьма європейськими країнами, зокрема, з Польщею, Литвою, Німеччиною, Чехією, Словаччиною, Великою Британією та багатьма іншими державами Заходу. Освітня співпраця закладів вищої освіти дозволяє Україні знайомитися з досвідом і трансформувати власну систему освіти за європейськими стандартами. Водночас, Україна розвиває співпрацю з країнами Азії. Однією з таких країн, з якою плідно співпрацює Україна, є Турецька Республіка.

Туреччина – одна з провідних країн Західної Азії. Вона має великий вплив на міжнародній арені. Країна є членом G20, НАТО та інших міжнародних організацій. Як одна з перших членів Ради Європи (з 1950 р.), Туреччина стала асоційованим членом ЄЕС у 1963 р., вступила до Митного союзу ЄС у 1995 р. та розпочала переговори з приєднання до Європейського Союзу у 2005 р. Туреччина є однією із 20 найуспішніших інвесторів у світі. Тому для України Туреччина є важливим стратегічним партнером не тільки у військовій, політичній та економічній сфері, а також важливим компаньйоном з питань освіти та науки. 16 грудня 1991 р. Туреччина, одна із перших країн Азії, визнала незалежність України після референдуму 1 грудня 1991 р. Але відносини між двома країнами розвивалися й раніше. Перші безпосередні контакти України з Туреччиною сягають часів вторгнення османів у Галичину та на Поділля в 1498-1499 роках. До XVII ст. відносини між османами та Україною залишалися вкрай напруженими, бо Україна цікавила Туреччину як країна, у якій вони брали молодих людей у ясир, а потім продавали їх на ринках рабів. До середини XVII ст. Україна брала участь виключно в антитурецьких коаліціях, намагаючись стримати ворожі набіги турецько-татарських військ. Проте, у другій половині XVII ст. складається інша концепція щодо відносин з османською Туреччиною. Вона мала на меті укладання союзницьких договорів з Туреччиною та Кримським Ханством для протидії планам Речі Посполитої та Московського царства підкорити Україну. Після приєднання українських земель до Російської імперії, багато співвітчизників знайшли політичний притулок у Туреччині. Більшість із них неодноразово отримували фінансову допомогу від османського уряду. Новий період українсько-турецькі відносин розпочався в добу УНР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історіографії мало досліджень співпраці України та Туреччини в сфері освіти. Більшість дослідників українсько-турецької співробітництва акцентують увагу на питаннях зовнішньополітичних та економічних зв’язків. Цю особливість яскраво демонструють праці Р. Демчишака [4, 82-87], Є. Солових [15, 80-87] та М. Воротнюк [2, 32]. Науковці порушують питання зовнішньополітичного курсу Туреччини та політичні й економічні аспекти взаємодії двох держав. Про освітньо-культурні зв’язки писала Н. Михтарян, яка згадувала про перші дипломатичні стосунки між УСРР та Турецькою Республікою у 1922 р. [9, 148-163]. Завдяки встановленим контактам посилювалися історичні та культурні зв’язки. Великий внесок у розбудову українсько-турецьких відносин зробила, створена у січні 1926 р., у Харкові Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців (ВУНАС) та Тюркологічна комісія на чолі з академіком Агатангелом Кримським, які почали приділяти значну увагу вивченню історичних та етнологічних контактів та розвитку самої Туреччини. З посиленням у СРСР командно-бюрократичної системи та сталінського курсу на обмеження прав союзних республік відбулося різке скорочення обсягу міжнародних зв’язків, що призвело до формалізації дії українсько-турецького Договору від 22 січня 1922 р. Однією з вагомих праць, у якій проаналізовані історичні аспекти культурних зв’язків між українцями і турками та розкриті причини присутності українців на турецькій землі, є розвідка Г. Саган [13, 63-70]. Дослідниця робить історичний екскурс контактів українців та турків, починаючи із середньовіччя і до падіння Османської імперії, вказує на причини міграції наших предків до Анатолії, чи інших земель, що входили до складу імперії. Про повноцінне відновлення українсько-турецьких відносин

можна говорити після проголошення незалежності України на початку 90-х років ХХ ст. Тоді розпочався якісно новий етап у взаєминах України і Туреччини. Про сучасні українсько-турецькі зв'язки писали у своїх дослідженнях С. Коршунський [6, 24-31] і Т. Лахманюк [7, 140-145]. Зокрема ці автори зазначають, що між двома державами активно розвиваються відносини у науково-технологічній та освітній сферах.

Варто згадати Міжнародний експертний круглий стіл «Українсько-турецькі відносини на сучасному етапі: можливості та перешкоди» (2014 р.), на якому відбулося обговорення багатьох питань співпраці між країнами, зокрема питання про співробітництво у галузях науки, освіти і культури. [5, 156-158].

Багато матеріалів для нашого дослідження було взято з офіційного сайту Посольства України в Турецькій Республіці. Зокрема, з цього ресурсу вдалося почерпнути чимало інформації про співпрацю в сфері освіти. До аналізу також було долучено університетські угоди, які репрезентують інформацію про гранти, стипендії та програми навчання студентів. Не менш важливими є матеріали з сайтів університетів, які подають інформацію про стажування в університетах Туреччини та про партнерство різних підрозділів університетів з культурно-освітніми центрами Туреччини. Зазначені матеріали становлять джерельну базу, яка є репрезентативною для вивчення історії українсько-турецької співпраці в освітній сфері. Співставлення та аналіз інформації дозволяє виявити глибинні чинники та механізми розгортання освітніх векторів діяльності між Україною та Турецькою Республікою.

Мета статті полягає у тому, аби проаналізувати роль, місце та зміст освітньої співпраці українських університетів з Турецькою Республікою у ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Співробітництво між Україною і Турецькою Республікою в галузі освіти здійснюється на основі Угоди про співробітництво між Міністерством освіти України та Міністерством національної освіти і Ради вищої освіти Турецької Республіки, підписаної 21 травня 1998 р. [20]. На основі угоди сторони розпочали програми обміну студентами між університетами, домовилися про організацію проведення конференцій, семінарів та інших освітніх і наукових заходів, про забезпечення стипендіями студентів, аспірантів і стажистів.

З-поміж провідних елементів освітньої співпраці між Україною та Туреччиною є партнерські зв'язки українських університетів з Туреччиною. Перший університет, який розпочав співпрацю з турецькою стороною став Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Зокрема, при КНУ ім. Тараса Шевченка 19 червня 2003 р. відкрили Турецький центр інформації та досліджень. Основною метою діяльності Центру є популяризація турецької культури в Україні, сприяння вивченню турецької мови, поширення знання про соціальне, культурне та наукове життя сучасної Туреччини. Провідними завданнями Центру є організація та реалізація спільних турецько-українських освітніх програм, методик і матеріалів з вивчення турецької мови, викладання турецької літератури, країнознавства, культури та історії Туреччини, підтримка і проведення в Україні наукових досліджень з турецької мови, літератури, історії та культури турецького народу, організація лекцій, тематичних зустрічей, наукових симпозіумів, конференцій, що передбачають дослідження турецької культури серед представників широких наукових кіл України, участь у здійсненні міжнародного співробітництва. У розпорядженні користувачів Центру найбільша тюркологічна наукова бібліотека в Україні. Бібліотечний фонд Центру складається з приблизно 2500 одиниць. Переважна кількість книг та часописів – наукова та методична література турецькою, азербайджанською, гагаузькою та іншими тюркськими мовами [18].

Восени 2003 р. за підтримки турецької організації ТІКА було створено Центр турецької мови та культури у Одеському національному університеті ім. І. Мечнікова [21]. У рамках цього проєкту в лютому 2012 р. відбулося відкриття другого кабінету цього Центру. Вивчення турецької мови та культури ведеться за курсами, розробленими викладачами-науковцями кафедри міжнародних відносин. На кафедрі активно проводиться науково-дослідницька робота, викладачі опублікували десятки наукових статей з широкого кола питань турецької філології, тюркології та сходознавства. Зокрема, видано 4-томний навчальний посібник з турецької мови (автор Е. Х. Мініахметова), а також збірник наукових

статей з проблем сучасної зовнішньої політики Туреччини [3, 18]. Щороку кількість студентів, які вивчають турецьку мову в університеті налічує близько 150 осіб. Під час навчання студенти активно долучаються до проведення заходів турецької культури, святкових концертів, роботи промислових і торгівельних виставок за участю представників провідних турецьких компаній. Завдяки високому рівню володіння турецькою мовою випускники ЗВО успішно працюють в дипломатичних представництвах України, в турецьких компаніях та організаціях.

7 листопада 2003 р. при Херсонському державному університеті, як і в Одесі, відкрили Центр турецької мови та культури. Діяльність Центру була спрямована на підтримку дружніх відносин з турецькою стороною, сприянні вивченню турецької мови, літератури та культури Туреччини студентами ХДУ. Центр також проводить культурно-просвітницькі заходи: українські на території Туреччини та турецькі на території України, організовує регулярні зустрічі між науковцями у спільних сферах дослідження. У рамках підписаної угоди студенти п'ятого курсу Інституту Іноземної філології протягом трьох тижнів у червні 2004 р. перебували на стажуванні з дисципліни «Турецька мова» в університеті Тьомер, що знаходиться у столиці Турецької Республіки у місті Анкара. Програма Турецького проєкту літнього стажування 2004 р. передбачала приїзд студентів з таких країн як Україна, Білорусь, Грузія, Казахстан, Молдова, Туркменістан, Монголія, Боснія і Герцеговина, Естонія, Латвія, Узбекистан з метою підвищення рівня їх знань з турецької мови та безпосереднього ознайомлення з турецькою культурою. Програмою було передбачено проведення комплексу навчальних та розважальних заходів. Навчальний розклад складався з 5 або 6 занять кожен день, крім суботи та неділі. Було проведено два тести: перший – на початку програми – для вивчення рівня знань студентів і другий – наприкінці – для підбиття підсумків засвоєння пропонованого матеріалу [22].

Подібний Турецький культурний центр був створений у Харківському педагогічному університеті ім. Г.С. Сковороди у 2010 р. за підтримки Посольства Республіки Туреччина в Україні та фінансової підтримки Асоціації турецьких і українських підприємців на базі університету. Центр має хорошу технічну базу і бібліотеку, що містить художню, наукову і країнознавчу літературу, матеріали якої доступні для всіх, хто цікавиться турецькою мовою і культурою. Офіційне відкриття центру було здійснено у жовтні 2013 р. Завдання центру – сприяння розвитку добросусідських відносин між Україною та Туреччиною; ознайомлення студентів університету та всіх харків'ян з культурою, мовою та літературою Туреччини; сприяння розширенню відносин в освітній сфері, допомога в укладанні угод про співпрацю з університетами Туреччини, участь у різноманітних освітніх програмах обміну студентами та викладачами; організація культурних, наукових та інформаційних заходів. Центр знаходиться у тісній взаємодії з Посольством Республіки Туреччини у м. Києві. Турецький культурний центр проводить відкриті лекції з мови та культури Туреччини, надає консультативні та інформаційні послуги щодо програм академічного обміну з університетами Туреччини, таких як «Мевлана», «Юнус», «Емре» і стипендіальних програм Туреччини, організовує курси для вивчення турецької мови, бере участь в організації і проведенні конференцій зі сходознавства в ХНПУ імені Г.С. Сковороди та проводить презентації програм літнього стажування для студентів університету [19].

20 травня 2016 р. у Львівському національному університеті імені Івана Франка відкрили Центр вивчення турецької мови та літератури. На відкритті були присутні ректор, професор Володимир Мельник, надзвичайний і повноважний посол Туреччини в Україні Йонета Джана Тезеля та координатор Програми ТІКА в Україні Хаджи Байрама Болата. Перед цією подією, в 2014 р. на кафедрі сходознавства імені Ярослава Дашкевича вперше було оголошено набір на спеціальність «Турецька мова та література», яка відразу привернула до себе увагу абітурієнтів. З кожним роком кількість студентів, охочих вивчати турецьку, збільшується. А відтак, з метою створення сприятливих умов для вивчення східних мов, зокрема турецької, в університеті було проведено капітальний ремонт та умеблювання приміщень, закріплених за кафедрою сходознавства, які оснащено найсучаснішим мультимедійним обладнанням [1]. Ці масштабні роботи були проведені в рамках проєкту міжнародної технічної допомоги за фінансової підтримки ТІКА при Раді

Міністрів Республіки Туреччина. Під час урочистого відкриття Центру координатор Програми ТІКА в Україні Хаджи Байрам Болат висловив сподівання, що така матеріально-технічна база сприятиме навчанню студентів, а відтак і вихованню нового покоління молоді. Надзвичайний і Повноважний Посол Туреччини в Україні Йонет Джан Тезель підкреслив, що Львівський університет бере активну участь у спільних українсько-турецьких заходах. Одним із прикладів він назвав конференцію з нагоди 100-річчя участі турецького війська в бойових діях у Галичині 1916-1917 років. На конференції розглядалося чимало тем. Зокрема, Михайло Слободянюк у доповіді на тему: «Захист турецького Босфору на берегах Золотої Липи» зосередився на детальному аналізі участі турецьких військ у Першій світовій війні на території Галичини. Олександр Дедик у виступі «Шляхом до Підгайців: нотатки з українсько-османського братерства по зброї у XVII та XX століттях» говорив про яскравий приклад військового братерства між українцями та турками-османами навколо містечка Підгайці. Перший акт братерства відбувся у 1667 р., коли козацьке і турецьке військо разом взяло в облогу армію майбутнього короля Польщі Яна III Собеського, а другий акт – через 250 р., коли XV турецький корпус разом з Українськими січовими стрільцями звільнили містечко від російської армії. Посол Республіки Туреччини в Україні Йонет Джан Тезель у своєму виступі провів паралелі між сьогоденням та подіями столітньої давності, коли українці разом з турками протистояли Російській імперії [11].

14 березня 2017 р. було підписано важливий документ – Меморандум про взаєморозуміння щодо співробітництва в сфері вищої освіти між Радою вищої освіти Турецької Республіки та Міністерства освіти та науки України [8]. Практичним результатом підписання Меморандуму стало відкриття у 2017 р. першої в Туреччині спеціальності «українська мова та література» на кафедрі слов'янських мов Стамбульського університету, яка викликає інтерес не лише серед турецьких, а й іноземних студентів. Наразі на кафедрі працює чотири українські викладачі, а кількість студентів, бажаючих вивчити українську мову, зростає з кожним роком: перший набір – 18 студентів, другий набір – 26 студентів, третій набір – 34 студенти. [16].

У 2018 р. між Історико-філософським факультетом Київського університету імені Бориса Грінченка та культурно-освітнім центром «Медресе Сінан-паша» розпочалася партнерська співпраця з освітнього та історико-культурного спрямування. Діяльність центру пов'язана з ісламськими науками, а саме викладання уроків різними мовами з вивчення Корану, коранічного тексту та його тлумачення [14]. Центр займається міжнародною академічною діяльністю, співпрацює з такими країнами: Малайзією, Індонезією, Алжиром, Великою Британією та Україною. Культурно-освітній комплекс забезпечує соціальний захист та культурну діяльність. Зокрема, там викладають мистецтво ісламської каліграфії, приймають гостей та проводять заходи, пов'язаних з історією Османської імперії. Історико-філософський факультет Університету Грінченка та «Медресе Сінан-паша» проводять чимало спільних заходів. Так, разом із центром, факультет провів низку конференцій, культурних заходів і семінарів. З 1 до 8 квітня 2019 р. науковці Історико-філософського факультету у Стамбулі пройшли стажування, під час якого вивчали особливості освіти в країнах ісламського світу та творчу спадщину Саїда Нурсі. Делегація факультету також взяла участь у круглому столі «Україна-Туреччина: спільне історичне минуле та перспективи співпраці», що пройшов в Університеті Фатіх Султан Мехмет (м. Стамбул). У Культурно-освітньому центрі Сінан-паша науковці прослухали низку лекцій, зокрема про написання Корану, сур, каліграфію, про сучасну політику Туреччини з виховання молоді тощо [17]. У лютому 2020 р. делегація студентів та викладачів факультету черговий раз проходила стажування при культурно-освітньому центрі. Під час пандемії COVID-19 центр намагається підтримувати тісну співпрацю з факультетом. У лютому 2021 р., за сприяння «Сінан-паша» співробітник університету Мармара (Стамбул) Абдуллах Гекхан Акар розпочав цикл лекцій про працю Саїда Нурсі «Трактат про Природу», який написаний на початку XX-го століття, у розпал матеріалістичної й атеїстичної ідеологій. Подальшими планами центру щодо факультету є співпраця в культурній та освітній сферах: організація спільних наукових конференцій та проведення конкурсів щодо знання історії ісламу в Україні та світі загалом.

Висновки. Отже, проаналізувавши розвиток освітньої співпраці вищих навчальних закладів України з Турецькою Республікою, слід зазначити, що незалежна Україна намагається плідно співпрацювати з Туреччиною. Проте, основні результати співпраці почали вимальовуватися з початком ХХІ ст. Завдяки укладанням низці договорів, ініційованих Міністерством освіти України, Міністерством національної освіти та Ради вищої освіти Турецької Республіки, Україна отримала змогу обмінюватися досвідом з турецькою стороною. Освітня співпраця українських університетів з Туреччиною дала низку позитивних результатів. Партнерські зв'язки українських та турецьких вишів надали можливість відкривати центри турецької культури, при яких вивчають мову та культуру Туреччини. Водночас, партнерські угоди сприяють популяризації української мови та культури в Туреччині. Яскравим прикладом є відкриття кафедр української мови та літератури у провідних ЗВО Стамбула, внаслідок чого українська мова та культура поширюється не тільки у Туреччині, а в усьому світі. У такий спосіб Україна підвищує свій міжнародний авторитет у геополітичному та соціокультурному просторі. Загалом партнерські зв'язки сприяють культурному збагаченню обох країн. Сподіваємося, що контакти між університетами України та Туреччини надалі міцнішатимуть, а Турецька Республіка залишатиметься успішним партнером України з питань освіти і науки.

Список використаної літератури

1. В Університеті відкрили Центр вивчення турецької мови та літератури. [Електронний ресурс] / Львівський університет – Режим доступу: <https://lnu.edu.ua>.
2. Воротнюк М. Аудит зовнішньої політики: Україна-Туреччина: [дискусійна записка] / Марина Воротнюк. – Київ : Ін-т світової політики, 2016. – 32 с.
3. Воротнюк М. Компас 2020. Туреччина: регіональний гравець з глобальними амбіціями: [збірник статей] / Марина Воротнюк – Київ: Представництво Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні, 2020. – 18 с.
4. Демшичак. Р. Корекція українсько-турецьких відносин у контексті зовнішньополітичного курсу президента Туреччини Реджепа Ердогана / Р. Демшичак // Politicus. Науковий журнал. – 2019. – №1. – С. 82-87.
5. Дрига І. Українсько-турецькі відносини на сучасному етапі: можливості та перешкоди / І. Дрига // Матеріали міжнародного експертного круглого столу (Київ, 3 липня 2014 р). – Київ, 2014. – С. 156-158.
6. Коршунський С. Українсько-турецькі відносини: минуле, сьогодні, завтра... / С. Коршунський // Зовнішня політика і дипломатія України. – 2011. – №17. – С. 24-31.
7. Лахманюк Т. Україна і Турецька Республіка: шляхи співробітництва / Т. Лахманюк // Україна"Європа"Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2012. – №9. – С. 140-145.
8. Меморандум про співробітництво між Міністерством освіти і науки України та Радою вищої освіти Туреччини у сфері вищої освіти. [Електронний ресурс] / Законодавство України // Верховна Рада України – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792_003-17#Text
9. Михтарян Н. До 90-річчя українсько-турецького Договору про дружбу і братерство від 2 січня 1922 року / Н. Михтарян // Сходознавство: збірник наукових праць. – 2012 – № 59 – С. 148-163.
10. Міжнародна співпраця [Електронний ресурс] / Кафедра всесвітньої історії // Історико-філософський факультет Київського університету імені Бориса Грінченка – Режим доступу: <https://iff.kubg.edu.ua/pro-fakultet/kafedry/2016-06-15-08-19-34/mizhnarodna-spivpratsia.html>
11. Наукова конференція про участь турецького війська у бойових діях в Галичині 1916-1917 рр. [Електронний ресурс] / Науково-дослідний інститут українознавства – Режим доступу: <http://ndiu.org.ua/index.php/component/content/article>.
12. Понамарьова І. Розвиток тюркології на території сучасної України / І. Понамарьова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка – 2013. – № 12. – С. 89-95.
13. Саган Г. Історична ретроспекція української присутності на турецькій землі / Г. Саган // Вісник Черкаського університету. Серія. Історичні науки. – 2017. – № 4. – С.63-70.
14. Синан-паша. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ru.sinanpasha.org/>
15. Солових Є. Україна-Туреччина: Політико-економічні аспекти взаємовідносин і перспективи розвитку / Є. Солових // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Краєзнавство. Туризм» – 2018 – №8. – С. 80-87
16. Співробітництво в освітній сфері. Посольство України в Туреччині [Електронний ресурс] /

- Посольство України в Турецькій Республіці – Режим доступу: <https://turkey.mfa.gov.ua/>
16. Стажування грінченківців у Стамбулі [Електронний ресурс] / Київський університет імені Бориса Грінченка – Режим доступу: <https://kubg.edu.ua/prouniversitet/news/podiji>.
  17. Турецький центр інформації та досліджень [Електронний ресурс] / Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка – Режим доступу: <https://philology.knu.ua/struktura-if/tsentry/turetskyu-tsentr>.
  18. Турецький культурний центр при ХНПУ імені Г.С.Сковороди [Електронний ресурс] / Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди. – Режим доступу : http://hnpu.edu.ua/sites/default/files/files/Centr_mijnarod_spiv/prezentatsia_turkish_center.pdf.
  19. Угода про співробітництво в галузі освіти між Міністерством освіти України та Міністерством Національної освіти і Радою вищої освіти Турецької Республіки [Електронний ресурс] / Законодавство України // Верховна Рада України – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua>.
  20. Центр турецької культури та мови [Електронний ресурс] / Одеський національний університет імені І.Мечникова – Режим доступу : <http://onu.edu.ua/uk/culture/languages/turkey>.
  21. Центр турецької мови та культури [Електронний ресурс] / Херсонський державний університет – Режим доступу: <http://www.kspu.edu/InternationalActivities/TheHistoryOfInternationalActivities>.

References

1. The Center for the Study of Turkish Language and Literature was opened at the University. Lviv University, Retrieved from: <https://lnu.edu.ua> (in Ukr.)
2. Vorotnyuk M. (2016), *Audyt zovnishnNzoyi polityky: Ukrayina-Turechchyna: dyskusiyna zapyska* [Foreign Policy Audit: Ukraine-Turkey: Discussion Note], Kyiv, Ukraine (in Ukr.)
3. Vorotnyuk M. (2020), *Kompas 2020. Turechchyna: rehionalnyy hravets z hlobalNnyamy ambitsiyamy: zbirnyk statey* [Compass 2020. Turkey: a regional player with global ambitions: a collection of articles], Predstavnytstvo Fondu imeni Fridrikha Eberta v Ukrayini , Kyiv, Ukraine (in Ukr.)
4. Demshychak R. (2019), “Correction of Ukrainian-Turkish relations in the context of Turkish President Recep Tayyip Erdogan’s foreign policy”, *Korektsiya ukrayinsko-turetskykh vidnosyn u konteksti zovnishnopolitychnoho kursu prezydenta Turechchyny Redzhepa Erdohana*, no.1 ,pp. 82-87 (in Ukr.)
5. Dryha I. (2014), “Ukrainian-Turkish relations at the present stage: opportunities and obstacles.”, *Proceedings of the Conference Title*, Kyiv, July 3, pp. 156-158 (in Ukr.)
6. KorsunNkyu S. (2011), “Ukrainian-Turkish relations: past, present, tomorrow...”, *Ukrayinsko-turetsNeki vidnosyny: mynule, sohodennya, zavtra...* , no. 17, pp. 24-31
7. Lakhmanyuk T. (2012), “Ukraine and Turkish Republic: ways of cooperation.”, *Ukrayina i Turetska Respublika: shlyakhy spivrobotnytstva*, no 9, pp. 140-145. (in Ukr.)
8. Memorandum of Cooperation between the Ministry of Education and Science of Ukraine and the Council of Higher Education of Turkey in the field of higher education, Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua> (in Ukr.)
9. Mykhtaryan N. (2012), “To the 90th anniversary of the Ukrainian-Turkish Treaty of Friendship and Brotherhood of January 2, 1922.”, *Do 90-richchya ukrayinsNeko-turetsNekoho Dohovoru pro druzhbu i braterstvo vid 2 sichnya 1922 roku*, no. 59, pp. 148-163 (in Ukr.)
10. International cooperation. Chair of World History. Faculty of History and Philosophy. Borys Grinchenko Kyiv University, Retrieved from: <https://iff.kubg.edu.ua/pro-fakultet/kafedry> (in Ukr.)
11. Scientific conference on the participation of the Turkish army in the fighting in Galicia in 1916-17. Research Institute of Ukrainian Studies, Retrieved from: <http://ndiu.org.ua> (in Ukr.)
12. PonamarNova I. (2013), “Development of Turkology on the territory of modern Ukraine.”, *Rozvytok tyurkolohiyi na terytoriyi suchasnoyi Ukrayiny* , no.12, pp. 89-95 (in Ukr.)
13. Sahan H. (2017), “Historical retrospective of the Ukrainian presence on Turkish soil.”, *Istorychna retrospektsiya ukrayinsNekoyi prysutnosti na turetsNekiy zemli* , no. 4, pp. 63-70 (in Ukr.)
14. Sinan-pasha, Retrieved from: <https://ru.sinanpasha.org/http://ru.sinanpasha.org> (in Russ.)
15. Solovykh Ye. (2018), “Ukraine-Turkey: Political and economic aspects of relations and prospects for development.”, *Ukrayina-Turechchyna: Polityko-ekonomichni aspekty vzayemovidnosyn i perspektyvy rozvytku*, no.8, pp. 80-87. (in Ukr.)
16. Cooperation in the field of education. Embassy of Ukraine in Turkey, Retrieved from: <https://turkey.mfa.gov.ua/> (accessed March 1, 2021) (in Ukr.)
17. Internship of Grinchenko residents in Istanbul. Borys Grinchenko Kyiv University, Retrieved from: <https://kubg.edu.ua/prouniversitet/news/podiji> (in Ukr.)
18. Turkish Center for Information and Research. Institute of Philology of Taras Shevchenko National University of Kyiv, available at: <https://philology.knu.ua> (in Ukr.)

19. Turkish Cultural Center at Hryhoriy Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Retrieved from: <http://hnpu.edu.ua> (in Ukr.)
20. Agreement on cooperation in the field of education between the Ministry of Education of Ukraine and the Ministry of National Education and the Council of Higher Education of the Republic of Turkey, Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua> (in Ukr.)
21. Center of Turkish culture and language. Ilya Mechnikov Odessa National University, Retrieved from: <http://onu.edu.ua/uk/culture/languages/turkey> (in Ukr.)
22. Center for Turkish Language and Culture. Kherson State University, Retrieved from: <http://www.kspu.edu/InternationalActivities/TheHistoryOfInternationalActivities> (in Ukr.)

SAGAN Galyna, Doctor of Historical Sciences, Professor of World History of Borys Hrinchenko University of Kyiv,

e-mail: h.sahan@kubg.edu.ua,

SHUTOCHKIN Vladyslav, student of Borys Hrinchenko University of Kyiv,

e-mail: voshutochkin.iff19@kubg.edu.ua

ESTABLISHMENT OF EDUCATIONAL RELATIONS BETWEEN THE UNIVERSITIES OF UKRAINE AND TURKEY IN THE FIRST DECADES OF THE XXI CENTURY

Abstract. Introduction. *The article provides a comprehensive analysis of the cooperation of Ukrainian universities with Turkish Republic, which has developed in the XXI century. First of all, the history of the formation of relations, which became the basis for the establishment of modern educational cooperation, is shown. Prospects for further development of contacts between the states are also indicated. The content of cooperation is revealed on the basis of the analysis of reports of Ukrainian universities, scientists and certificates of the diplomatic mission of Ukraine in Turkey. The forms and directions of relations are shown, which have developed between higher educational institutions of Ukraine with Turkey in the XXI century.*

Purpose. *The issue of educational cooperation between Ukraine and Turkey has been partially considered by domestic scholars, so it deserves detailed and comprehensive consideration.*

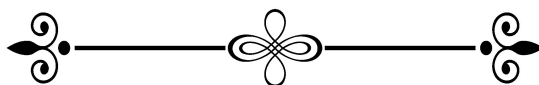
Results. *Since gaining independence in 1991, Ukraine has sought to meet current trends in advanced educational standards. Educational cooperation allows Ukraine to learn from experience and transform its own education system. Ukraine already cooperates with many European countries, such as Poland, Lithuania, Germany, Great Britain and the Czech Republic. At the same time, Ukraine is developing cooperation with Asian countries. One of such countries is Turkish Republic, which has significant international influence in the world and is an important economic and geopolitical partner for Ukraine. Leading universities of Ukraine sign cooperation agreements and organize joint conferences with the Turkish side. Countries also implement academic mobility programs among students.*

Conclusion. *Thanks to educational cooperation between the states, Ukraine increases its international prestige in the geopolitical and socio-cultural space. In general, partnerships contribute to the cultural enrichment of both countries. We hope that the educational contacts between Ukraine and Turkey will continue to strengthen, and that the Republic of Turkey will remain a successful partner of Ukraine in the field of education and science.*

Key words: *Ukrainian-Turkish relations, educational cooperation, cultural relations, university.*

Одержано редакцією 19.04.2021

Прийнято до публікації 29.06.2021

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(520)“1945/...”:37.014
DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-113-118

**ТРОФИМЧЕНКО Анастасія
Леонідівна,**
аспірантка кафедри всесвітньої
історії Київського університету
імені Бориса Грінченка,
Orcid ID: 0000-0001-6260-7076
e-mail: at@academy.com.ua

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ОСВІТНІХ РЕФОРМ В ЯПОНІЇ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядаються етапи впровадження освітніх реформ у Японії в повоєнний час та їх вплив на шкільництво. Особливу увагу приділено вивченню концепції освіти у довоєнний та повоєнний період. Розглянуто діяльність японського уряду та окупаційного режиму щодо ліквідації безграмотності серед різних верств населення. Окрему роль приділено питанню виведення військового впливу із шкільної освіти. Актуалізовано процеси впровадження «прогресивної освіти» окупаційним режимом США, який відіграв ключову роль у процесах реформування.

***Ключові слова:** освіта, реформи, школа, Японія, уряд, окупація, мілітаризм, Друга світова війна.*

Постановка проблеми. На сьогоднішній день питання впровадження освітніх реформ у різних країнах світу є актуальними. У державах Східної Азії, зокрема в Японії активні зміни в шкільництві розпочалися пізніше ніж в Європі, а саме після Другої світової війни, незважаючи на це, японці демонструють значні результати вже зараз. Японські школярі показують не аби які успіхи в міжнародних незалежних іспитах, конкурсах, олімпіадах. Питання, як за короткий час японцям вдалося трансформувати систему освіти і вивести її на принципово новий високий рівень залишається відкритим. Нині дане питання потребує комплексного дослідження, оскільки може бути корисним не лише у контексті вивчення історичних процесів, а й в отриманні досвіду і впровадження інновацій в концепцію «Нова українська школа».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення питання становлення шкільної освіти в Японії достатньо актуальне в наш час, але вказане питання не надто досліджене українськими науковцями. Активніше цю проблематику вивчають зарубіжні історики. Свого часу процес становлення шкільної освіти в Японії дослідили І. Аmano [1], Р. Андерсон [2], Х. Бервалд [3], Е. Бечамп [4], Мікі Я. Ісікіда [5]. Сучасною розробкою проблеми займається С. Ясуро [6], Д. Кенан [7]. Однак цю тему лишає поза увагою вітчизняна наука.

Метою пропонованої статті є висвітлення змісту і значення освітніх реформ в Японії після Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Повоєнний час в історії більшості держав, які брали участь у Другій світовій став етапом нових викликів, змін, впровадження реформ, відбудови країни. За цих обставин відбулося реформування різних сфер суспільної діяльності. Освіта

не стала винятком. Ще в середині 1930-х рр. урядом Японії були скликані спеціалізовані ради освітян та громадськості, які стали опікуватися питаннями впровадження інновацій в освіті. Принципи національної політики спрямовувалися на те, аби формували ідеологію, цінності та соціальну поведінку, які мали допомагати вчителям формувати думки дітей та навчати їх у контексті сприйняття і схвалення нової стратегії держави.

У 1937 р. влада почала перегляд концепції освіти, для того, щоб узгодити її відповідно до Нового порядку в Східній Азії. Головна мета нового органу з питань освіти полягала у реалізації пропозицій щодо розробки обґрунтування позиції Японії у контексті теорії японського націоналізму. Сам японський націоналізм являє собою ідею про монолітну єдність народу в його нерозривній культурній цілісності [6, 5].

У роки війни з Китаєм (1937–1945 рр.) влада докладала значних зусиль для впровадження «правильних» ідей, які базувалися не на гуманних засадах, а на принципах мілітаризму. Генерал Садао Аракі – політичний, військовий діяч, а також міністр освіти та культури Японії (1938-1939 рр.) наголошував на духовно-моральному вихованні як засобі формування вірності імператору та служінню державі. У контексті усіх цих намірів на початку 40-х рр. було впроваджено шкільну реформу для зміни навчальної програми у початковій школі. Мета Наказу про освіту № 4 від 4 березня 1941 р. полягала у тому, щоб «змусити учнів усвідомити моральну місію Імперії та, навчаючи їх практичній моралі, виховувати чесноти на принципах Імператорського Рескрипту про освіту». Рескрипт уперше був виданий імператором Мейдзі 30 жовтня 1890 р. з метою формування правильних ідей політики уряду Японської імперії щодо освіти. Японські консерватори наполягали на відновленні принципів конфуціанства як керівництва для освіти і суспільної моралі. Однак Іноуе Ковас та інші прихильники «модернізації» Японії вважали, що це сприяло б поверненню до старого порядку, і наполягали на ідеї, що «Імператор – центр життя Імперії». За оцінками освітян приблизно третина навчальної програми була присвячена ультра націоналістичному змісту. Подальше формування освітньої філософії в дусі націоналістичних принципів продовжувалося через діяльність військових-офіцерів, які свого часу займали ключові посади у школах.

Націоналізм ще з давніх часів був культовою ідеєю для японського суспільства і в 1940-х роках він залишався визначальним у гуманітарній політиці держави. Найвищими чеснотами японського суспільства вважалися лояльність та патріотизм. Натомість індивідуалізм, інтернаціоналізм, пацифізм стали відповідниками зради. Урядовці стали провідниками ідеї, а школи використовували для поширення філософії про те, що держава є основою моралі. Хороший громадянин – це той, який здатний був присвятити своє життя службі державі та за необхідності навіть померти за неї [8, 16-18].

У 1941 р. державні початкові школи стали називатися «Національними народними школами», їм відводилася центральна роль у мілітаризації освіти. У таких школах дітей навчали бути відданими імператору і боротися за імператора. Шкільні підручники, особливо з історії та етики, писали про божественне походження імператора та прославляли Імператорську армію та флот. Національна історія 1940 р. для дітей початкової школи називала імператора Хірохіто «Живим Богом». У підручнику з історії 1934 р. наведено легенду про створення японської нації Богинею Сонця Аматерасу а її нащадка Дзімму – першим імператором Держави Ямато, який і став засновником імператорської династії, котра править Японією до сьогодні. На честь цієї події з 1872 р. 11 лютого в Японії щороку стали відзначати національне свято. Таке поклоніння імператору продовжувалося до кінця Другої світової війни [5, 168]. Підручник з історії для початкової школи 1943 р. мав перший розділ «Країна богів», у якому зазначалося: «Ми повинні наполегливо вчитися... щоб стати добрими громадянами і робити все можливе заради імператора». У підручнику з етики для учнів другого класу говорилося: «Японія, добра країна, прекрасна країна. Єдина країна у світі, Країна Божа» [9, 33-34].

На таких концепціях базувалася освітня ідеологія. Ще одним яскравим прикладом виховання у японському дусі являється те, що до 1944 р. хлопці у початкових школах мали дві години обов'язкової військової підготовки на тиждень, а учні з третього по шостий класи відвідували «спеціальні класи» для навчання. У національних школах з 1944 р. діти

вивчали предмети «Оголошення війни» та «Рескрипт імператорських солдатів», а після проходження військової підготовки, вони співпрацювали з громадськими організаціями, де осягали практичну сторону свого навчання. В «Інструкції про війну», яку вивчали діти зазначалося: «Не сприймайте приниження того, що ви є військовополоненими. Вам слід скоріше померти, щоб уникнути приниження статусу військовополонених ... » [10, 163-168]. З 1941 по 1945 рр. маленьких японців вчили вірити, що імператор – Живий Бог, і вмирати за імператора та країну – найвищий подвиг. Усі учні чоловічої статі з третього класу або трохи пізніше і вся працююча молодь належали до Великої японської молодіжної організації. У червні 1942 р. 54 604 організації мали у своєму складі 14 215 000 дітей та молоді [11, 104-106]. Учні писали листи та відправляли пакунки солдатам, прибирали святині та храми, проводили богослужіння та економили гроші для військових.

Мілітаризм в японській освіті до Другої світової війни, а згодом і шовінізм, міцніли і дозрівали в епоху Сьова¹ (період в історії Японії з 1926-1989 рр.), досягаючи власної кульмінації в темний період під час Другої світової війни. Коли війна вступила у свій руйнівний фінал у 1945 р., а країна відчула нестачу робочої сили, всі учні початкових шкіл, студенти університетів повинні були працювати на фабриках та фермах згідно з Указом студентських робітників 1944 р. Багато дітей початкових класів у містах були переселені у сільські райони разом зі своїми вчителями, далеко від своїх сімей.

Друга світова війна внесла свої корективи в життя мільйонів людей в усьому світі. Після поразки у війні Японія була окупована союзними силами. Окупація США сприяла просуванню американцями нових ідей. Вони були спрямовані насамперед на освітні сфери, а саме на систему управління освітою та зміст навчального матеріалу. Перша позиція американської адміністрації полягала в тому, що мілітаризм та ультра націоналізм не можуть бути частиною шкільної програми. Таким чином, перші директиви окупаційної влади стосувалися виведення військових зі школи. Крім цього управління навчальними закладами необхідно було довірити освітянам та громаді. Завдяки місцевій адміністрації, громади могли б сформувати таку систему освіти, яка б задовольнила їхні вимоги. Це зафіксували в третьому принципі. Також адміністрація та влада мали позбутися централізації. В освіті проголошувалася позастановість та гендерна рівність між всіма верствами населення. Дискримінація мала бути ліквідована. До прикладу, сьогодні освіта японських жінок – блискуча спадщина реформ.

Впровадження реформ почалося з прийняття рішень щодо зміни навчальних програм, які мала задовольняти потреби дітей. Це відображало прогресивний характер викладачів в СІЕ (Civil Information and Education – Цивільна інформація та освіта). Реформатори вказували, що освіта повинна базуватися на основних поняттях теорії, а експериментальний метод повинен застосовуватися за необхідності. Зазначалося, що викладацька діяльність – це важлива і складна професія, яка вимагає спеціальної підготовки. СІЕ також рекомендувала постійно дбати про процес підвищення кваліфікації викладачів після того, як вони розпочали свою діяльність. Про це йшлося у трьох документах початку окупаційної влади: в «Довіднику з цивільних справ» (1944), «Освіта в Японії» (1946) та «Звіті Місії США в Японії» (1946) [2, 63]. Інформація та рекомендації в цих матеріалах ілюструють прогресивну позицію щодо освіти та її вплив на різні аспекти суспільного життя. Перша освітня місія в Японії зіграла істотну роль у формуванні політики, яку запровадила окупаційна влада. Очолювана Джорджем Д. Стоддардом – уповноваженим з питань освіти в Нью-Йорку, група з двадцяти семи членів прибула до Японії в березні 1946 р. [3]. Менш ніж за місяць місія познайомила з тонкощами японської мови, освіти та створила перелік реформ для започаткування демократичної освіти в Японії. СІЕ в значній мірі покладався на звіт місії, який став орієнтиром для проведення реформ.

Від учнів очікувалося запам'ятовування величезного обсягу фактичної інформації. Для викладачів рекомендували негайно провести викладацьку реформу щодо формування

¹ Період Сьова («освічений мир») – період в історії Японії з 1926 по 1989 роки. Тривав від початку вступу на трон імператора Сьова до вступу на трон імператора Акіхіто. Період Сьова характеризувався посиленням ролі військових у прийнятті політичних рішень, участю і поразкою Японії у Другій світовій війні, окупацією країни силами США і СРСР, демократизацією і перетворенням Японії на одну з економічно передових держав світу.

прогресивної ідеології. Рекомендації місії отримали високу оцінку не від кого іншого, як від генерала Макартура, який казав, що це «документ ідеалів, який відповідає демократичним традиціям» [7, 3]. Для багатьох під час окупації термін «демократична освіта» означав «прогресивна освіта». Ця нова система підкреслювала цінність особистості. Запропонована демократична система освіти в Японії намагалася визначити інтереси учнів та адаптувати їх до нової навчальної програми.

Перша місія повідомила, що навіть без існуючої мілітаризації японська система мала потребу в «модернізації», оскільки вона базувалася на старій моделі авторитету. Американці намагалися донести, що освіта повинна не просто передавати знання учителя, але й враховувати інтереси учнів.

За роки реформ шість років обов'язкової освіти були продовжені до дев'яти років початкової та середньої школи. Майже всі гендерно-сегреговані школи стали спільними. Середні школи в невеликих округах, створювалися за зразком державних середніх шкіл США. Рівень охоплення середньою школою становив 42,5 % у 1950 р., та зріс до 51,5 % у 1955 р.

Завдяки освітній місії колишні утопічні ідеї ультра націоналістичного спрямування змінилися на ідеї рівних можливостей для освіти всіх громадян. Спільне навчання, всебічний розвиток особистості, виховання вдячності та поваги до правди та справедливості, академічна свобода викладачів – усе це, завдяки впровадженню нового освітнього процесу стало доступним для школярів. Якщо впровадження обов'язкової шкільної освіти мало на меті розв'язання низки проблем, таких як: доступ до освіти всіх верств населення, подолання гендерної нерівності, доступ до навчання як міських дітей так і сільських, то продовження навчання після школи і вступ до вишів не був таким простим.

Університети, що діяли у міжвоєнний період охоплювали лише до 5 % молоді. У 1949 р. GHQ (General Headquarters – Головний штаб) здійснив революцію в системі вищої освіти, запровадивши єдину чотирирічну систему коледжів. Усі дво- та трирічні професійні школи, підготовчі середні школи та звичайні школи були перетворені на чотирирічні університети за розпорядженням Бюро цивільної інформації та штаб-квартири освіти. У кожній префектурі було створено щонайменше один національний університет за зразком державних університетів США. Загалом, за достатньо короткий період часу по всій Японії було створено понад двісті університетів. Професійні школи, які не відповідали вимогам для того, щоб стати університетами, ставали коледжами, система яких була офіційно визнана в 1964 р. До 1951 р. 49 коледжів та 452 професійних, вищих та звичайних шкіл довоєнної освітньої системи перетворили на 203 коледжі та 180 молодших коледжів [1, 13]. У японську вищу освіту були введені загальні курси, одиничні кредити, професійні аспірантури та акредитації згідно до зразків вищої освіти в США [1, 83].

Таким чином, уряд наголошував на прогресивному навчанні, орієнтованому на дитину. Принципи американської прогресивної освіти підкреслювали натуралізм і прагматизм. Вчителі мали допомагати дітям вчитися на власному досвіді, без встановленої програми. Відбулися зміни у навчальних програмах з географії, історії та етики, наголошувалося на соціальному досвіді повсякденного життя та методах вирішення проблем. Прогресивні вчені та педагоги, а також Японська спілка вчителів JTU (Japan Teachers Union – Союз вчителів Японії) високо оцінили ці інновації педагогіки.

Уряд дозволив діяльність допоміжних не освітніх організацій таким, як: профспілки, батьківські об'єднання тощо. Низка позитивних реформ продовжувалися у Японії навіть після військової окупації, аж до 1956 р. Проте, коли у 1956 р. до влади в Японії прийшов новий уряд, він обмежив профспілки, батьківські організації [4, 304]. Відновилася «моральна» складова виховання в шкільній системі освіти.

Висновки. Загалом, аналіз питання впровадження освітніх реформ у повоєнний час в Японії, які здійснювалися американською окупаційною владою, засвідчує, що американська місія насамперед об'єктивно оцінила існуючу систему освіти в Японії, вивчила різні її складові, що в результаті дозволило американцям ефективно впровадити низку власних реформ. Ці зміни викоринили старі пережитки, що роками стримували

розвиток освітньої системи. Перехід від мілітаризму, ультра націоналізму до ідей гуманізму, демократії, індивідуального самовираження учнів та студентів призвело до підтримки ідей реформаторів. Власне провадження реформ являло собою проведення серйозних змін, що стосувалися розширення аудиторії здобувачів освіти та її доступності, робота щодо розробки нових освітніх програм та навчального матеріалу, підготовки кадрів, створення організацій викладачів, батьків тощо.

Такі зміни дали позитивні результати, про що свідчить збільшення кількості закладів освіти у країні (як в селах так і в містах), а прогресивне навчання, орієнтоване на потреби дітей, почало формувати впевненість молоді у собі. Протягом окупаційного періоду метою встановленого режиму було впровадження демократизації та демілітаризація країни. Освіта була однією із складових такого плану. Впровадження реформ в освіті дозволило досягнути змін в ідеологічних поглядах підростаючого покоління. Колишня «моральна освіта», характерна для ультра націоналізму воєнного часу була припинена. Ключову роль у нових освітніх концепціях відіграли місії США в Японії, що діяли там протягом 1946-1950-х рр. Реформа освітньої системи Японії стала своєрідним трампліном для подальших прогресивних змін в країні.

Наразі, система освіти в Японії надзвичайно потужна, щорічно японські учні демонструють найвищі результати у незалежних іспитах, за ними полюють кращі світові виші. Не кожна держава може похизуватися такими показниками.

Список використаної літератури

1. Amano I. Education and Examination in Modern Japan – Tokyo 1990. – 234 p.
2. Anderson R. Education in Japan: A Century of Modern Development. – Washington 1975. – 411 p.
3. Baerwald H. The Purge of Japanese Leaders under the Occupation. – California 1959. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.cambridge.org/core/journals/american-political-science-review/article/abs/the-purge-of-japanese-leaders-under-the-occupation-by-hans-h-baerwald-berkeley-california-university-of-california-press-1959-pp-111-225/479E63615C05F0B2C1E1456766542F4B>
4. Beauchamp E. History of education society // The development of Japanese policy. Vol. 27, No 3. – Cambridge 1987. – P. 304 – 324.
5. Miki Y. Ishikida. Japanese education in the 21st century. – New York, 2005. – 349 p. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://books.google.com.ua/books/about/Japanese_Education_in_the_21st_Century.html?id=Jv-xExHBhIMC&redir_esc=y
6. Yasuo S. Education in Japan: past and present.. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.nier.go.jp/English/educationjapan/pdf/201103EJPP.pdf>
7. Кеннан Д. Дипломатия Второй мировой войны глазами американского посла в СССР Джорджа Кеннана / Пер. с англ. – Москва: Центрполиграф, 2002. – 479 с.
8. Anderson R. Japan: three epochs of modern education – Washington, 1959. – 230 p. [Bulletin U.S. Department of Health, education and Welfare. – 1959. – №11.] [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED045543.pdf>
9. Tokutake Toshio. The Post war History of Japanese. – Tokyo, 1995.
10. Kinichi Toda. Kokumin Gakkō: Kōkoku no Michi. – Tokyo: Yoshikawa Kobunkan, 1997.
11. Yamanaka, Hisashi.. Bokura Shōkokumin. – Tokyo: Kōdansha, 1989.

References

1. Amano, I. (1990). *Education and Examination in Modern Japan*. Tokyo (in Eng.).
2. Anderson, R. (1975). *Education in Japan: A Century of Modern Development*. Washington (in Eng.).
3. Baerwald, H. (1959). *The Purge of Japanese Leaders under the Occupation*. California. Retrieved from: <https://www.cambridge.org/core/journals/american-political-science> (in Eng.)
4. Beauchamp, E. (1987). *History of education society. The development of Japanese policy*. Vol. 27, No 3. Cambridge. (in Eng.).
5. Miki, Y. Ishikida. (2005). *Japanese education in the 21st*. Retrieved from: https://books.google.com/books/about/Japanese_Education_in_the_21st_Century.html?id=Jv-xExHBhIMC&redir_esc=y (in Eng.).
6. Yasuo, S. (2004). *Education in Japan: past and present*. Retrieved from: <https://www.nier.go.jp/English/educationjapan/pdf/201103EJPP.pdf> (in Eng.).
7. Kenan, D. (2002). *Diplomacy of World War II through the eyes of US Ambassador George Kennan*. Boston. (in Russ.).

8. Anderson, R. (1959). *Japan: three epochs of modern education*. Washington. *Bulletin U.S. Department of Health, education and Welfare*. № 11. Retrieved from: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED045543.pdf> (in Eng.).
9. Tokutake, T. (1995). *The Postwar History of Japanese*. Tokyo. (in Eng.).
10. Kinichi, T. (1997). *Kokumin Gakkō: Kōkoku no Michi*. Tokyo. (in Eng.).
11. Yamanaka, H. (1989). *Bokura Shōkokumin*. Tokyo. (in Eng.).

TROFYMCHENKO Anastasia, Graduate student of the Department of World History, Borys Grinchenko Kyiv University,
e-mail: at@academy.com.ua

PECULIARITIES OF IMPLEMENTATION OF EDUCATIONAL REFORMS IN JAPAN AFTER THE SECOND WORLD WAR

Abstract. Introduction. *The article considers the stages of educational reforms implementation in the postwar period and their impact on schooling. Special attention is paid to the study of educational ideas in the pre-war and post-war period. The activities of the Japanese government and the occupation regime to eliminate illiteracy among various segments of the population are considered. A special role is given to the issue of military influence withdrawal from school education. The processes of introduction of “progressive education” by the US occupation regime, which played a key role in the reform process, have been updated.*

Purpose. *The aim of the proposed article is to study the educational reforms in the postwar period in Japan.*

Results. *Summarizing the research of historians, we can draw our own analytical conclusions about the development of the educational system in Japan. The processes of implementation of school reforms in the postwar period are studied. The role and influence of the occupation regime, its introduction of changes in schooling are determined.*

Conclusion. *Changes in Japan’s education policy in the postwar period have yielded positive results, as evidenced by the increase in the number of educational institutions in the country. During the occupation period, the basis of the established regime was the introduction of democratization and demilitarization of the country. Education was one component of such a plan. The introduction of reforms in education has made it possible to achieve changes in the ideological views of the younger generation. The key role in the new educational concepts was played by the US missions in Japan, which operated there during the 1946-1950s. The reform of the Japanese educational system became a kind of springboard for further progressive changes in the country.*

Key words: *education, reforms, school, Japan, government, occupation, militarism, World War II.*

Одержано редакцією 17.03.2021

Прийнято до публікації 29.06.2021

УДК 711.4:719(575.3)

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-118-125

ХАРКОВЕНКО Роман

Володимирович,

кандидат історичних наук,

головний спеціаліст Міністерства

культури та інформаційної

політики України,

Orcid ID: 0000-0002-3447-1391

e-mail: kredo3@ukr.net

МІСТОБУДІВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ РЕСПУБЛІКИ ТАДЖИКИСТАН

У статті аналізується питання містобудівного регулювання у сфері охорони культурної спадщини Республіки Таджикистан. Здійснено огляд пам’яткоохоронного законодавства і принципів державного управління, а також досліджено роль культурної спадщини у житті

народу вказаної республіки. Виокремлено національні особливості виявлення, дослідження, обліку, охорони, збереження й використання пам'яток культурної спадщини у Республіці Таджикистан.

Ключові слова: культурна спадщина, охорона культурної спадщини, об'єкт культурної спадщини, пам'ятка, містобудівна діяльність.

Постановка проблеми. Кожна країна у світі прагне якомога ефективніше охороняти і зберігати свою національну культурну спадщину. У законодавствах переважної більшості держав світу пам'ятки культурної спадщини поділяються на три категорії: місцевого, національного та міжнародного (всесвітнього, світового) значення (пам'ятки ЮНЕСКО). Останні за відповідним рішенням вказаної міжнародної організації заносяться до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Скільки держав у світі, стільки ж і практик існує щодо охорони власної культурної спадщини, її збереження, використання та популяризації. Крім того, надзвичайно важливим є аспект містобудівного регулювання у сфері охорони культурної спадщини, оскільки міста постійно будуються, змінюються, й розвиваються. Отже, потрібно виважено і розумно вибудувати державну політику з означеного питання, щоб створити умови для збереження та охорони пам'яток культурної спадщини, а також забезпечити будівництво нових споруд. Акцент необхідно зробити на гармонійному існуванні і пам'яток, і новобудов. На нашу думку, дуже цікавим є момент поєднання збереження власної багатой культурної спадщини з розвитком міст Республіки Таджикистан.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історію законодавства Республіки Таджикистан і практику його застосування в сфері охорони культурної спадщини, а також питання виявлення, вивчення, обліку, охорони, збереження, використання, популяризації пам'яток в радянський і пострадянський періоди вивчали такі дослідники як В. І. Акулєнко, М.М. Богуславський, Л. Н. Галєнська, Й.Р. Глємза, І. П. Магазінщїкова, Н.В. Максаківський, В.Р. Крогіус, А.А. Буторін, В.В. Максимов, І.Е. Мартинєнко, О. І. Мєльничук, Л. В. Павлова, Н. А. Потапова, Е. В. Утко, О.В. Шумїхіна, С. М. Фазлуллін та інші.

Мета. Здійснити аналіз містобудівного регулювання у сфері охорони культурної спадщини Республіки Таджикистан.

Виклад основного матеріалу. Стратегія збереження культурної спадщини розкриває проблеми охорони, реставрації та використання пам'яток, ансамблів та міського середовища, а також реконструкції, консервації та нового будівництва в історичних районах Республіки Таджикистан. Стратегія політики зазначеної держави підтримує законодавчо-правові аспекти збереження і вдосконалення культурної та природної спадщини в сучасному містобудівному середовищі, їх розвиток і захист в цілому.

Пам'ятки культурної спадщини, які знаходяться під державною охороною, мають захист від руйнування або заподіяння їм шкоди, розкрадання або знищення. Громадянська війна перервала природний (еволюційний) процес просування Таджикистану на шляху до створення суверенної і незалежної держави. Вона викликала серйозні політичні потрясіння, які загрожували цілісності та національній безпеці країни, культурному надбанню і творам мистецтв.

Загроза та ослаблення державності Республіки Таджикистан стали причиною духовного і матеріального зубожіння народу, взагалі ігнорувалися закон та порядок в суспільстві, що згодом також вплинуло на стан і збереження пам'яток національної культурної спадщини, сучасних споруд та будівельних об'єктів. Наприклад, значні об'єкти архітектури (санаторії, курорти і будинки відпочинку, готелі, адміністративні будівлі, житлові будинки тощо) в містах і районах Республіки Таджикистан були розграбовані, спалювані, знищені. Руйнування об'єктів та пам'яток культурної спадщини спричинили антропогенно обумовлене забруднення, інші форми негативного впливу людської діяльності, а також стихійні природні лиха.

В період громадянської війни було багато руйнувань в галузі будівництва та архітектури, в тому числі були знищені пам'ятки культурної спадщини в містах Вахдат, Турсунзаде, Пенджикент, а також в Рудакі, Гїссарському, Шахрінавському, Аїнїнському і Кухїстоні Мастчохському районах. В період з 1995 по 2010 рр. в Таджикистані було зруйновано понад сто пам'яток [1, 56].

Жителі в результаті незаконного привласнення земель перетворили в руїни стародавні городища, могильники і фортеці. Наприклад, Арк-кала міста Худжанд (Фортеця Темурмаліка), яка сьогодні знаходиться в руйнівному стані через природно-кліматичні фактори, але найбільше цю пам'ятку нівечать люди (несерйозне ставлення відповідальних осіб, привласнення земель і руйнування стіни з боку приватних та юридичних осіб). Одна частина стіни арки входить на територію заводу Торгмаш і в підприємство Ремпобуттехніки, а інша – в ремонтно-будівельне управління та у військову частину № 3501. Необхідно зауважити, що відповідно до статті 24 Закону Республіки Таджикистан «Про охорону і використання об'єктів історико-культурної спадщини» (далі – Закон) використання об'єктів культурної спадщини у військових цілях забороняється [2, 34].

Інший приклад – це руйнування пам'ятки городища Стародавнього Пенджикента через негативний вплив кліматичних природних факторів (означена пам'ятка розташована під відкритим небом), а також з вини вчених-археологів, які недотримуються захисних заходів і методів збереження цієї пам'ятки та залишили розкопки у відкритому просторі.

Крім того, на сьогодні така пам'ятка культурної спадщини як стародавнє поселення Хон-Яйлов – V–VIII ст. в ущелині Ак-Тангі Шахрістанського району міста Істравшан знаходиться в дуже зруйнованому стані, історичне пасовище протоптане ногами людей, які жили в околицях, кладку каменів стіни пам'ятки жителі околиці селища розтягнули для будівництва своїх жител, а біля пам'ятки культурної спадщини Калаї Кажкаха в Шахрістані (м. Істравшан) жителі, безвідповідально і не дотримуючись певних меж площі пам'ятки, побудували власні будівлі.

Також стали стихійно з'являтися дехканські господарства, керівники яких захоплювали землі і використовували їх під посіви, а, наприклад, в Бадахшані стародавні фортеці розтягнули по камінню для будівництва будинків і ферм. Таким чином, дуже важливо, щоб було вирішено питання про передачу земель, на яких розташовані ці пам'ятки культурної спадщини, на баланс відомств культури. Тоді можна буде захистити їх від людського фактору і ці об'єкти набудуть статусу пам'яток [1, 67].

Пам'ятки культурної спадщини національного значення заслуговують на особливу увагу і захист від дедалі більшої загрози їх існуванню внаслідок природних та людських чинників. Необхідно зазначити, що злочинність у сфері національних культурних надбань різних держав сьогодні стала всесвітньо глобальною проблемою, а її причини стали складними і важко переборними.

Таким чином, велика втрата пам'яток культурної спадщини пояснюється: недотриманням законів, неухважність Уряду та його структур, швидке (але неякісне і не на користь культурній спадщині) прийняття Указів Президента Республіки Таджикистан. Договірні-правова база Співдружності Незалежних Держав (СНД) у сфері культури постійно розширюється і вдосконалюється. Держави-учасниці СНД індивідуалізують свої законодавчі і нормативно-правові основи, в результаті чого багато національних галузей у сфері культури відокремлюються, відчужуються в рамках кожної з країн, що тягне за собою проблеми взаємодії та взаєморозуміння. Різко зменшилися можливості для створення загального інформаційного, освітнього, культурного простору в рамках СНД.

Геополітичне становище Республіки Таджикистан ставить проблему його безпеки на чолі всіх інших проблем. Від вирішення геополітичних проблем в регіоні залежить не тільки соціально-економічне зростання, стабільність, життєвий рівень населення, його соціальне благополуччя і реальний суверенітет, а й збереження таджицької культурної спадщини та розвитку культурного туризму в країні. Без культурної спадщини важко уявити сучасне життя Республіки Таджикистан і перспективи її розвитку.

Культурна спадщина багато в чому формує особливий менталітет таджиків, стверджує спадкоємність гуманістичних цінностей, підкреслює неофіційний статус культурної столиці Республіки Таджикистан. Культурна спадщина включена в різноманітні соціальні процеси і є джерелом духовного збагачення таджицького народу. Структура історичних ансамблів сприяє гармонійній рівновазі в суспільстві, розвитку широкого діапазону діяльності. Мобілізація економічного ресурсу культурної спадщини – основа міської регенерації. Саме високі естетичні якості і ступінь збереження історико-культурного

середовища можуть забезпечити особливу інвестиційну привабливість Республіки Таджикистан, служити запорукою добробуту її громадян. Це має виражатися не тільки в негайній економічній віддачі і зростанні зайнятості населення в різних сферах діяльності, але й в широкому колі непрямих вигод, які стануть надбанням всього міського співтовариства (доходи від управління культурною спадщиною, реставрації, туризму та його інфраструктури).

Збереження об'єктів культурної спадщини в містобудівному середовищі Республіки Таджикистан має стати ключовим елементом стратегії міського і сільського оновлення [3, 23]. Принцип комплексного збереження об'єктів архітектури в сучасній міській забудові особливо в умовах глобалізації вимагає потужного використання ініціюючої, контролюючої і координуючої функції органів державного управління в розвитку партнерських відносин з громадськістю, недержавним сектором та міжнародною спільнотою.

Завдання збереження культурної спадщини мають вирішуватися не тільки посадовими особами у сфері охорони культурної спадщини, але також і тими структурами, до повноважень яких належать питання містобудування та архітектури, економіки і промислового розвитку, екології, транспорту, благоустрою, майнового комплексу, житлово-комунального господарства, юридичних служб тощо.

Виходячи з цього, сьогодні виникає питання про практичне використання пам'яток архітектури (підтримки й відновлення будівель), що представляють історичну, культурну, художню та іншу цінність, і їх безпосереднє активне включення до сучасного життя. Саме в історичних зонах формується своєрідне обличчя міста, але постійно розбудовуються сучасні його частини, які не повинні негативно впливати на характер історично сформованої забудови. При використанні пам'яток культурної спадщини поряд з їх історико-художньою цінністю необхідно враховувати й об'ємно-просторову структуру, корисну площу, положення в плані розвитку міста, конфігурацію земельної ділянки, характер нової навколишньої забудови тощо [4, 53].

Як показує досвід, збереження традиційних функцій старовинних об'єктів архітектури в їх охоронних зонах найкраще забезпечує збереження пам'яток культурної спадщини та їх середовища, експлуатацію охоронної зони та її сприйняття в цілому [5, 73]. У більшій частині міста нова забудова з усіх боків обліплює історичне ядро міста і тисне на нього, поступово «перемелюючи» історико-культурні цінності [6, 194].

Проблема вивчення збереження пам'яток архітектури в міському середовищі Республіки Таджикистан набуває особливої актуальності в умовах урбанізації, коли відбуваються пошуки з відновлення і збереження історичного образу в сучасних умовах. У зв'язку з цим необхідно розробити наукове обґрунтування застосування реставрації та консервації окремих пам'яток архітектури, ділянок історичної забудови міст, реконструкцію і розвиток інженерної інфраструктури. Ефективному збереженню пам'ятки повинно сприяти її правильне використання. Пам'ятку архітектури не треба ізольовувати від сучасного оточення [7, 27].

Наприклад, історична споруда лазні (раніше чайхана старих), яка розташована в центрі міста Худжанд і була побудована в 1958 році, на сьогодні знаходиться в незадовільному стані. Баня була відреставрована двічі за рахунок державних коштів, але сьогодні сама будівля і дах знаходяться в зруйнованому стані в основному через землетрус. Ця пам'ятка культурної спадщини не виконує функцію лазні, як раніше, а приватні особи не мають уявлення правильного використання вказаного об'єкта і проведення ремонтно-реставраційних робіт для його збереження. Таких пам'яток в Республіці Таджикистан дуже мало, тому необхідно вибрати правильне рішення для збереження і захисту національної культурної спадщини. Зазначена вище історична споруда має бути включена до Державного реєстру об'єктів історико-культурної спадщини і бути під контролем держави відповідно до статей 13, 14, 16 Закону [2, 20–21].

Необхідно зазначити, що для збереження об'єктів культурної спадщини повинні бути задіяні кваліфіковані фахівці з ремонтно-реставраційних, науково-дослідних, вишукувальних, проектних та виробничих робіт. Термін «реставрація», застосований до міста, видається більш доречним, ніж поширене у країнах Західної Європи поняття

«регенерація», хоча в процесі регенерації міст в більшій мірі, ніж при реставрації будівель, застосовуються сучасні матеріали, конструкції, прийоми будівництва, навіть зводяться нові будівлі і споруди, тобто місто в тій чи іншій мірі реконструюється [8].

Сьогодні місту неможливо надати вигляд минулого шляхом відновлення, тому що воно (місто) перетворюється та оновлюється. Це пов'язано із сучасними соціальними вимогами, що цілком можна назвати реконструкцією. Проте, реконструкція повинна бути підпорядкована загальним завданням збереження або відновлення історично сформованої структурної побудови, композиції, національного стилю, архітектурного вигляду.

Різноманітні дані вказують на те, що реставрація і реконструкція менш вигідні для інвестора, ніж нове будівництво, проте в районах з високим показником «центральності» це компенсується вигодами місцеположення, а в менш престижних районах підвищується ризик втрати справжньої історичної забудови. Організаційно-економічні інструменти, дозволяють підвищити інвестиційну привабливість об'єктів культурної спадщини. Виділено три основні групи таких інструментів: субсидування, стимулювання і локалізація особливих правових умов. Головна мета проведеної систематизації – виявлення тих параметрів, які необхідно враховувати в методиках охоронного місторегулювання [6, 34].

Сьогодні розвиток сучасної архітектури в містах Республіки Таджикистан наповнений творчими пошуками, що мають свої позитивні і негативні риси. Необхідно зазначити, що сьогодні в означеній республіці йде бурхливе будівництво. Але, на жаль, при такому сучасному бурхливому будівництві відсутні увага і наукове обґрунтування плану збереження пам'яток архітектури в сучасній міській структурі, фахівці в галузі містобудування, а також кадрова підготовка у вказаній галузі і реставрації. Для підтвердження цього зазначимо, що генеральний план міста Душанбе виконують фахівці Держбуду міста Москви.

У 2010 році Давньо-Согдійське городище Саразм було занесене до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО й отримало світове визнання, оскільки відповідає критеріями відбору (II) (III). Статус пам'ятки всесвітньої спадщини присвоюється ЮНЕСКО природному або рукотворного об'єкту для його кращого збереження і популяризації. Цей статус дає додаткові гарантії збереження того чи іншого об'єкта [9, 46].

Також до зазначеного Списку планується занести наступні пам'ятки культурної спадщини Таджикистану: буддійський храм Аджіна-Теппа, городище Хульбук, стародавні городища Пенджикента, Тахтім Сангіна, Національний парк Таджикистану, Гіссарську і Ямчунську фортеці, Медресе Ходжа-Машхад і низку інших пам'яток, які є скарбом та надбанням культури таджицького народу.

До нового Реєстру історико-культурних пам'яток Республіки Таджикистан увійшли понад 2 000 пам'яток. Проте, це лише попередній список, який буде узгоджуватися і доопрацьовуватися. Важливо не просто зареєструвати всі ці пам'ятки культурної спадщини, а й визначити їх охоронну зону, внести в карти земельного користування районів, зорієнтувати місцеву владу в збереженні цих пам'яток [1, 69].

Необхідно зазначити, що відповідно до статті 14 Закону паспортизація кожної пам'ятки обов'язкова [2, 20]. Сьогодні в регіонах Республіки Таджикистан багато пам'яток архітектури не мають паспорта або повної інформації. Найбільш важливим питанням у справі збереження пам'яток архітектури є правильне виконання відновлювальних робіт та охоронних зон, оскільки багато з них руйнуються і зникають. Їм загрожують серйозні й конкретні небезпеки, такі як природні явища, людський фактор, війни, грабежі, загроза зникнення внаслідок прогресуючого руйнування, руйнування в зв'язку зі зміною призначення або права власності на землю, швидке зростання розвитку міст і туризму, нестача фінансових коштів на ремонтно-реставраційні роботи.

Один з важливих критеріїв – це, звичайно ж, фінансова скрута. За останнє десятиріччя були проведені роботи із збереження пам'яток культурної спадщини. З державного бюджету на це було виділено 680 тис. сомоні. Була проведена реконструкція фортець «Хурда» (Ісфара), «Варзі Манор» (Айни), «Хулбук» (Восе), «Шохи Хомуш» (Мумінабад), «Вамар» (Рушан), гробниць «Ахмаді Бузург» (Пенджикент), «Абулкосіма Джелоні» (Істаравшан), «Імам Зайнулобіддін» (Джілікуль) та інших. Проте, на повну реставрацію кожного з них потрібно близько 400–500 тис. сомоні» [1, 72].

Також в збереженні пам'яток культурної спадщини Республіки Таджикистан велику підтримку і допомогу надають міжнародні організації та представництва. Наприклад, Посольством ісламської Республіки Іран в Республіці Таджикистан було надано фінансову допомогу для часткової реставрації мавзолею Саїда Алі Хамадоні в місті Кулябі. З боку Уряду Республіки Таджикистан та деяких міжнародних організацій для ремонтних, реставраційних та відновлювальних робіт пам'яток виділені певні кошти тільки деяким з них. Багато ж пам'яток культурної спадщини залишаються без уваги. Наприклад, найбільш важливі історико-архітектурні об'єкти в таких історичних містах як Худжанд, Істравшан, Ісфара, Пенджикент, Душанбе, Хісор, Куляб.

Завдяки збереженим пам'яткам, зразкам стародавньої архітектури (ісламським мечетям, буддиським храмам, палацам та суспільно-культурним, житловим будівлям радянських часів) ці міста як і раніше зберігають дух давно минулих часів. Означені вище міста зі своєю великою історією та древніми архітектурними пам'ятками всесвітнього значення є дуже цікавими для огляду і відвідування туристів, гостей, а також їхнього населення.

На сьогодні в Республіці Таджикистан зареєстровано 1 846 пам'ятки культурної спадщини, з них 324 історичні, 1 264 стародавніх пам'яток і 258 пам'яток архітектури [1, 78]. На обліку Міністерства культури Республіки Таджикистан знаходиться понад 900 пам'яток археології і 200 пам'яток архітектури. До республіканського списку міст та інших населених історичних точок входять 5 міст Республіки Таджикистан: Душанбе, Істравшан, Худжанд, Пенджикент, Гіссар. До Державного списку всесоюзного значення були занесені 43 пам'ятки культурної спадщини. Серед пам'яток, які перебувають на державному обліку, є найбільш найдавніші пам'ятки і вони є частиною всесвітньої культурної спадщини.

В Республіці Таджикистан організовано два історико-культурні заповідники: Пенджикент та Гіссарський заповідник. В останньому знаходяться 5 об'єктів архітектурного комплексу середньовічного Гіссара. Археологи щороку ведуть розкопки і відкривають нові культурні шари. Наукові відкриття змушують людину уявити картину того часу. Широкі дослідження поселень «Саразм» (в перекладі «Сарі замін», яке означає «Початок землі»), міста Пенджикент, «Хулбук» Восейського району, «Тахтісангін» Кабадіянського району, безумовно, дадуть нові матеріали для історії, культури та архітектури Республіки Таджикистан.

Для вдосконалення політики держави необхідне активне включення охорони культурної спадщини як складової частини до всіх аспектів міського планування [10, 34]. Відповідно до законодавства Республіки Таджикистан та міжнародних угод держава повинна приймати рішення у сферах міського будівництва, благоустрою та міського господарства, удосконалювати систему управління національної культурної спадщини з урахуванням необхідності її збереження. Міжнародні організації ЮНЕСКО та ОБСЄ, Хукумати областей і міста Душанбе безпосередньо розглядають питання збереження та використання пам'яток культурної спадщини, вводять в практику підготовку щорічних доповідей і вносять їх на розгляд Ради із збереження культурної спадщини при Уряді Республіки Таджикистан.

Висновки. Сьогодні в Республіці Таджикистан роль і значимість містобудівної діяльності значно зростає. Це обумовлено підвищенням зростання сучасної будівельної активності, розвитком територій міст та поселень, вдосконаленням інфраструктури, забудовою і реконструкцією столиці й міст, поліпшенням благоустрою та екологічним станом міського середовища, а також досконалістю правового зонування районного планування. Тому правильний підхід, підтримка та подальше забезпечення сталого функціонування міст і поселень Республіки Таджикистан – стратегічна мета державного розвитку.

Таким чином, першочерговим завданням органів державної влади, спеціалізованих установ і громадських організацій сфери культури Республіки Таджикистан є збереження й ефективне використання пам'яток культурної спадщини та залучення їх до сфери соціально-культурної діяльності і туризму.

Список використаної літератури

1. За годы независимости в Таджикистане исчезло 100 памятников культуры. 218 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.regnum.ru/news/1249406.html>
2. Конуни Чумхурии Тоҷикистон «Дар бораи хифз ва истифодаи объектҳои мероси таърихӣ фарҳангӣ». 120 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mynet.tj>
3. Лавров В. А. Исторические города в их развитии. Сборник материалов. Градостроительные вопросы сохранения и использования памятников архитектуры. – Москва, 1980. – 204 с.
4. Иванов В. Н. Охранные зоны и зоны регулирования в исторических городах. Сборник материалов. Градостроительные вопросы сохранения и использования памятников архитектуры. – Москва, 1980. – 156 с.
5. Тренина А. Б. Сохранение и использование исторической среды памятников архитектуры. Сборник материалов. Градостроительные вопросы сохранения и использования памятников архитектуры. – Москва, 1980. – 234 с.
6. Утко Е. В., Шумихина О. В. Сокровища человечества. Все 962 памятника Всемирного наследия ЮНЕСКО. – Москва: Эксмо, 2013. – 536 с.
7. Князев К. Ф. Градостроительные задачи реставрации. Сборник материалов. Градостроительные вопросы сохранения и использования памятников архитектуры. – Москва, 1980. – 176 с.
8. Поточний архів Міністерства культури та інформаційної політики України.
9. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16.11.1972. 95 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rada.gov.ua>
10. Харковенко Р. В. Науково-методичні аспекти системи обліку пам'яток культурної спадщини // Праці Центру пам'яткознавства. – К.: Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 2017. – Вип. 31 – С. 29–36.

References

1. *During the years of independence, 100 cultural monuments have disappeared in Tajikistan.* 218 s. Retrieved from: <http://www.regnum.ru/news/1249406.html>. (in Rus.).
2. *Law of the Republic of Tajikistan «On protection and use of historical and cultural heritage sites».* 120 s. Retrieved from: <http://www.mynet.tj>. (in Tjk.).
3. Lavrov, V. A. (1980) *Historical cities in their development.* Collection of materials. Urban planning issues of preservation and use of architectural monuments. Moscow, 204 p. (in Rus.).
4. Ivanov, V. N. (1980) *Protection zones and regulatory zones in historic cities.* Collection of materials. Urban planning issues of preservation and use of architectural monuments. Moscow, 156 p. (in Rus.).
5. Trenina A. B. (1980) *Preservation and use of the historical environment of architectural monuments.* Collection of materials. Urban planning issues of preservation and use of architectural monuments. Moscow, 234 p. (in Rus.).
6. Utko E. V., Shumikhina O. V. (2013) *Treasures of humanity. All 962 UNESCO World Heritage Sites.* Moscow: Exmo, 536 p. (in Rus.).
7. Knyazev, K. F. (1980) *Urban planning tasks of restoration.* Collection of materials. Urban planning issues of preservation and use of architectural monuments. Moscow, 176 p. (in Rus.).
8. *Current archive of the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine.* [in Ukr.].
9. *Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage of 16.11.1972.* 95 p. Retrieved from: <http://www.rada.gov.ua>. (in Ukr.).
10. Kharkovenko R. V. (2017). *Scientific and methodological aspects of the system of accounting for cultural heritage monuments // Proceedings of the Center for Monument Studies.* Vol. 31. Kyiv: Center for Monument Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments, P. 29–36. [in Ukr.].

KHARKOVENKO Roman, Candidate of Historical Sciences, Chief Specialist of the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine,
e-mail: kredo3@ukr.net

THE REGULATION OF URBAN PLANNING IN THE FIELD OF PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Abstract. Introduction. *The article considers and analyzes the issue of urban regulation in the field of cultural heritage protection of the Republic of Tajikistan. A review of monument protection legislation*

and principles of public administration, as well as the role of cultural heritage in the life of the people of the republic. The national features of discovery, research, accounting, protection, preservation and use of cultural heritage monuments in the Republic of Tajikistan are highlighted.

Formulation of the problem. Every country in the world strives to protect and preserve its national cultural heritage as effectively as possible. In the legislation of the vast majority of countries of the world, cultural heritage monuments are divided into three categories: local, national and international (global, world) significance (UNESCO monuments). The latter are inscribed on the UNESCO World Heritage List by the relevant decision of the said international organization.

There are as many countries in the world as there are practices for the protection of their own cultural heritage, its preservation, use and promotion. In addition, the aspect of urban planning regulation in the field of cultural heritage protection is extremely important, as cities are constantly being built, changed and developed. Therefore, it is necessary to build a balanced and reasonable state policy on this issue in order to create conditions for the preservation and protection of cultural heritage monuments, as well as to ensure the construction of new buildings. The emphasis should be on the harmonious existence of both monuments and new buildings. In our opinion, the moment of combining the preservation of our own rich cultural heritage with the development of the cities of the Republic of Tajikistan is very interesting.

Objective. To analyze the urban planning regulation in the field of cultural heritage protection of the Republic of Tajikistan.

The research methodology is based on a system of theoretical principles (systematics, historicism, objectivity, etc.), logical methods (analysis and synthesis, induction and deduction, analogy, hypothesis, etc.) and specific research tools that allowed to highlight the aspect of urban planning in the field of cultural heritage protection of the Republic of Tajikistan.

The main results of the research are the study, analysis, generalization and systematization of the basics of national monument protection legislation of the Republic of Tajikistan, as well as consideration of the regulation of its urban planning activities.

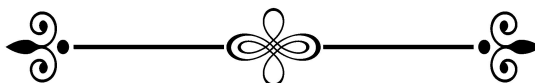
The scientific novelty of the study results of the article is to analyze the legislation of the Republic of Tajikistan in the field of cultural heritage protection and compliance of urban planning of the republic with these standards.

Conclusions and specific suggestions of the author. Today in the Republic of Tajikistan the role and importance of urban planning is growing significantly. This is due to increased growth of modern construction activity, development of cities and settlements, improvement of infrastructure, construction and reconstruction of the capital and cities, improvement of urban development and environmental conditions, as well as perfection of legal zoning of district planning. Therefore, the right approach, support and further ensuring the sustainable functioning of cities and settlements of the Republic of Tajikistan is a strategic objective of state development.

Thus, the primary task of public authorities, specialized institutions and public organizations in the field of culture of the Republic of Tajikistan is the preservation and effective use of cultural heritage monuments and their involvement in the field of socio-cultural activities and tourism.

Key words: cultural heritage, cultural heritage protection, cultural heritage object, monument, urban planning activity.

Одержано редакцією 11.03.2021
Прийнято до публікації 29.06.2021

AD FONTES

УДК 930(477)

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-126-135

ТЕЛЬВАК Віталій Васильович,
доктор історичних наук, професор
кафедри всесвітньої історії та
спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного
педагогічного університету
імені Івана Франка,
e-mail: telvak1@yahoo.com
Orcid ID: 0000-0002-2445-968X,

РАДЧЕНКО Олег Анатолійович,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри практики
німецької мови Дрогобицького
державного педагогічного
університету імені Івана Франка,
Orcid ID: 0000-0003-1313-5396
e-mail: olehradchenko@yahoo.de

ЛИСТИ ЯНА ПАЙСКЕРА ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Дослідження містить опрацювання та публікацію листів чеського славіста Яна Пайскера до Михайла Грушевського. З'ясовано змістове наповнення епістолярію (обмін літературою, наукове консультування, написання рецензій), відзначено проблеми, котрі в листах підняті уперше. Реконструйовано ставлення М. Грушевського до праць чеського колеги. Підсумовано вагомість опрацювання адресованих українському історика листів для з'ясування особливостей рецепції його творчої та громадської діяльності.

Ключові слова: М. Грушевський, Я. Пайскер, епістолярій.

Постановка проблеми. Проблема осмислення рецепції різнопланової спадщини Михайла Грушевського його сучасниками протягом останніх років перетворилася на доволі динамічний напрямок української історіографії. Свідченням цьому є монографічні та статейні дослідження, а також декілька томів академічного зібрання творів видатного вченого, де в чотирьох книгах допоміжної серії зібрані найбільш значущі пам'ятки рецептивної грушевськіани авторства вітчизняних, російських, польських, чеських, румунських, німецьких та французьких сучасників Великого Українця. При з'ясуванні особливостей осмислення ними багатогранної діяльності українського колеги вдалося виявити, що оприлюднені критичні реакції у вигляді рецензій чи полемічних текстів були лише частиною, при цьому не найбільшою, висловленого ставлення до феномену Грушевського-історика. Не менш цікавими, а за емоційністю значно глибшими, виявилися оцінки, висловлені у приватний спосіб, насамперед, у адресованих українському вченому листах. Ми вже мали можливість продемонструвати цю особливість епістолярію як історіографічного джерела на кількох українських, німецьких і російських прикладах.

Водночас відзначимо, що у випадку деяких колег М. Грушевського епістолярні рефлексії були єдиними проявами рецепції, адже з тих чи інших причин вони так і не підготували рецензійних оглядів на прочитані праці, хоча й висловлювали такі наміри. Тож листи, котрі до нашого часу збереглися в архівних колекціях автора «Історії України-Руси», подекуди постають єдиними свідченнями ставлення до нього з боку багатьох сучасників, тим самим розширюючи нашу поінформованість про сприйняття ідей історика у тогочасному інтелектуальному просторі. Привертаючи увагу колег до важливості та змістовності епістолярного виміру грушевськознавчої рецепції, нижче друкуємо листи видатного чеського слависта Яна Пайскера до М. Грушевського.

Метою статті є впровадження до наукового обігу листів чеського вченого Я. Пайскера до М. Грушевського.

Виклад основного матеріалу. Переїхавши до Львова у 1894 р., М. Грушевський розгорнув активну діяльність з популяризації українського погляду на минуле Центрально-Східної Європи. Утім невдовзі він зауважив, що оскільки ця робота велася українською мовою, то практично ~~надалі~~ залишалася незнаною нашим ближчим і дальшим сусідам. У їхньому середовищі надалі переважало польське чи російське бачення історії українських етнічних земель. Осмислюючи цю проблему, М. Грушевський дійшов до розуміння потреби активного поширення українського погляду на східноєвропейську історію в західному світі шляхом реалізації перекладних проєктів. Це рішення знайшло відображення у «Щоденнику» вченого: «В сих місяцях [запис від 13 березня 1904 р.] я багато передумав над системою замовчування нас і над актуальними потребами популяризованя нашої роботи. Я багато помилився, ставши осторонь і покладаючися, що наша робота сама собі проб'є дорогу. Ні, може не пробити, бо забагато інтересованих contra» [1, 24]. Реалізуючи на практиці таке переконання, львівський професор здійснив видання німецькомовного перекладу першого тому «Історії України-Руси», котрий набув значного розголосу у західноєвропейському науковому світі [2].

Натомість малознаним є те, що для деяких читачів цієї праці М. Грушевського з академічного середовища її вихід став нагодою нав'язати епістолярний діалог з українським істориком. Йшлося про те, що німецькомовне видання першого тому перетворило її автора в очах західних славистів на найбільш солідну постать тогочасної україністики. Тож з ним починають радитися, консультуватися стосовно добору літератури та пошуку джерел з тих чи інших питань українського минулого, врешті, дискутувати. Одним із таких славистів, для кого «Історія українського народу» стала поштовхом для написання листа до Львова з пропозицією співпраці, був знаний чеський славист Ян Пайскер.

Оскільки особа цього вченого є малознаною нашим сучасникам, стисло згадаємо ключові віхи його життєпису. Отже, Ян (Йоганн) Пайскер (1851–1933) – соціальний історик та історик економіки. Народився в Вупоржані (Опаржани, Богемія) 25 травня 1851 р., помер у Граці 29 травня 1933 р. У 1870–74 рр. вивчав історію та славистику в Празькому університеті, з 1874 р. працював бібліотекарем у празькому Клементинумі, а в 1891–1918 рр. в університетській бібліотеці Грацу, директором якої він був від 1910 р. У 1892 р. захистив дисертацію на здобуття ступеня доктора філології у Грацькому університеті, у 1901 р. габілітувався. У 1901–18 рр. працював приват-доцентом соціальної та економічної історії з особливим акцентом на проблемах міграції та сільського господарства в Грацькому університеті. Надалі, у 1919–21 рр., був штатним професором соціальної і економічної історії в Празькому університеті, але після виходу на пенсію повернувся до Грацу. Я. Пайскер спочатку належав до чеських позитивістів з інтелектуального кола Томаша Масарика і писав праці про чеські топоніми та релігійну історію, але потім звернувся до давньої чеської соціальної історії. У Граці на противагу К. Іречеку (Jiršek), Й. Ліпперту (Lippert), Л. Нідерле (Niederle), А. Допшу (Dopsch) та ін. розширив свої соціально-історичні дослідження на сферу ранньої історії слов'ян. Я. Пайскер вибудував узагальнену теорію слов'янського поневолення турками, татарами, аварами та германцями, яка донині лишається суперечливою, пов'язав із нею питання жупанів у словенів, вбачав коріння слов'янської задруги у візантійській системі оподаткування і відстоював дуалістичний характер слов'янського язичництва. Його полемічні теорії сприяли науковій консолідації

та профілюванню давньої соціально-економічної історії слов'ян, насамперед південних. Основні праці Я. Пайскера: «Дослідження соціальної та економічної історії слов'ян» («Forschungen zur Social- und Wirtschaftsgeschichte der Slawen»), 3 томи, 1896–1900; «Нові основи слов'янської археології» («Neue Grundlagen der Slawischen Altertumskunde»), 1910; «Које со вјере били стари Sloveni prije krštenja?» («Яку віру мали давні слов'яни до християнізації»), 1925.

У своїх листах Я. Пайскер, осмислюючи прочитану «Історію українського народу», піднімає низку важливих проблем вивчення історії східних слов'ян, котрі були найбільш дискутованими у той час. При цьому у вічі впадає значний пієтет чеського вченого до українського колеги. Чого лише вартує його зізнання: «Ваша прекрасна книга стала моєю Біблією». На особливу увагу заслуговують згадки в листах про наміри Я. Пайскера відгукнутися рецензією на твір колеги. Відзначимо, що наразі про рецензію чеського славіста нічого не відомо дослідникам його творчості. Тож саме листи Я. Пайскера змушують нас до опрацювання західноєвропейської історичної періодики у пошуках його можливої критичної рефлексії.

Оскільки листи М. Грушевського до Я. Пайскера наразі не віднайдені, ми маємо дуже мало інформації про ставлення українського історика до колеги з Грацу. Так, у щоденнику львівського професора занотовано його враження від першого листа Я. Пайскера, в якому кореспондент не шкодував компліментів на адресу книги українського вченого: «Приємно настроїв мене лист від Peisker-a в справі нім[ецької] “Історії”» [3, 166 зв.]. З того часу між українським і чеським істориками налагодилося листування та обмін науковими працями. На одну з них М. Грушевський відгукнувся доволі гострою рецензією. Йдеться про студію Я. Пайскера «Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turko-Tataren und Germanen und ihre sozial-geschichtliche Bedeutung» («Давні зв'язки слов'ян з турками, татарами і германцями та їхнє соціально-історичне значення», Штуттгарт, 1905), в якій він намагався обґрунтувати нібито одвічне поневолення слов'янських племен їхніми германськими та тюркськими сусідами у додержавний період. Ці погляди очікувано викликали доволі голосну полеміку та практично одностайну критику з боку слов'янських дослідників (Л. Нідерле, А. Брікнер, Ф. Крчек та ін.). З ними у своїй рецензійній статті вповні солідаризувався і М. Грушевський, разом із тим віддавши належне значній ерудиції та дослідницькому таланту чеського колеги [4]. Більш відверто своїми враженнями від його праці львівський професор поділився із щоденником: «Читав книжку Пайскера, і невважаючи на всю фантастичність її, зробила на мене дуже тяжке вражіння» [5, 104–105]. Вкотре до історіографічних конструктів Я. Пайскера М. Грушевський звернувся напередодні Першої світової війни у третьому виданні першого тому «Історії України-Руси» [6, 245, 250, 255–256, 266, 273, 315, 354, 367]. Там учений загалом переповів свої попередні спостереження в контексті обговорюваної ранньоісторичної проблематики. У повоєнний час український історик уже спеціально не звертався до праць чеського колеги. Нічого нам наразі не відомо також про продовження їхніх взаємин чи епістолярного діалогу, хоча після виїзду М. Грушевського на еміграцію вони в один час жили у Празі.

Висновки. У підсумку вкотре вкажемо на значну інформативність епістолярію для з'ясування широкої панорами грушевськознавчої рецепції кінця XIX – першої третини XX ст. Також, як бачимо це на прикладі опублікованих нижче документів, листи західноєвропейських істориків до українського колеги містять незнану з інших джерел різнопланову інформацію стосовно творчих планів М. Грушевського і особливостей обговорення актуальних тоді історіографічних проблем. Тож епістолярій інтелектуалів, на наше переконання, повинен посісти належне йому важливе місце серед інших історіографічних джерел.

Список використаної літератури

1. Грушевський М. Щоденник 1904–1905 рр. // Український історик. – 2006–2007. – Ч.4/1–2. – С. 15–74.
2. Тельбак В. Німецькомовна «Історія українського народу» Михайла Грушевського в оцінках сучасників // Український історичний журнал. – 2007. - № 3. – С. 175–189.

3. ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25.
4. Грушевський М. Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки // Записки НТШ. – Львів, 1911. – Т. СІІІ. – Кн. ІІІ. – С. 5–27.
5. Грушевський М. Щоденник за 1910 р. // Український історик. – 2002. – Ч. 1–4. – С. 96–127.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 736 с.

References

1. Hrushevsky, M. (2006–2007). Diary 1904–1905. *Ukrainian historian*. (issue 4/1–2), (pp. 15-74). (in Ukr.).
2. Telvak, V. (2007). German-language “History of the Ukrainian people” by Mykhailo Hrushevsky in the assessments of contemporaries. *Ukrainian Historical Journal*. (issue 3), (pp. 175-189) (in Ukr.).
3. CDIAuK. F. 1235. Op. 1. Spr. 25. (in Ukr.).
4. Hrushevsky, M. (1911). New constructions of the beginnings of Slavic and Ukrainian-Rus life. Critical notes. *Notes of SSS*. (issue СІІІ), (pp. 5–27) (in Ukr.).
5. Hrushevsky, M. (2002). Diary 1910. *Ukrainian historian*. (issue 1–4), (pp. 96-127) (in Ukr.).
6. Hrushevsky, M. (1991). *History of Ukraine-Rus*. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 1 (in Ukr.).

ДОКУМЕНТИ

Опубліковані нижче листи Я. Пайскера відклалися в родинному фонді Грушевських у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 676). Усього на сьогодні маємо 6 кореспонденцій чеського вченого. Доля листів М. Грушевського до Я. Пайскера, як ми вже згадували, наразі невідома. До нас дійшов лише уривок чернетки одного з німецькомовних листів українського вченого до чеського колеги, який друкуємо у коментарях. При археографічному опрацюванні листів усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкрито у квадратних дужках. Дрібні особливості тексту (закреслення, вставки над стрічками) не обумовлюються. Непрочитані фрагменти листів взято у кутові дужки (<...>). Згадані в листах назви творів, періодичних видань та видавництв автором писалися в лапках і без них, у публікації подаємо скрізь у лапках. Авторські дати і місця написання листів наведені там, де вони є в оригіналі. Ця ж інформація, встановлена упорядниками, взята у квадратні дужки і наведена праворуч над текстом. Усі листи датовані за новим стилем.

Рукописні тексти листів скопіював з оригіналів і переклав з німецької мови кандидат філологічних наук, доцент кафедри германських мов і перекладознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка Олег Радченко. Переклад одного листа чеською здійснив В. Тельвак.

Документ 1

Грац, Рагнітц[штрассе], 18а
2. XII. [19]07 [р.]

Вельмишановний пане Професор!

Дозвольте мені з лікарняного ліжка висловити Вам найщирішу подяку за надзвичайно цінну науку, яку я почерпнув з Вашої фундаментальної праці у німецькому перекладі і черпатиму доти, доки зможу тримати перо у руках. Уважно і зацікавлено я читаю її слово за словом і захоплююсь Вашими старанням, проникливістю, розсудливістю, реалізмом навіть там, де я не поділяю Вашої позиції.

Яка влучна думка видати працю німецькою мовою! Увесь науковий світ буде вдячний Вам, адже лише на панславистичній мові вона стане дорогоцінним надбанням із загального слов'янознавства.

Лише форма її не достойна, і Вашому видавництву можна дорікнути в тому, що воно не надало Вам більш старанного німецького коректора [1]. Інколи навіть не зрозуміло, що є підметом, а що додатком (напр., с. 154: «welche die Awaren»).

Неприємним є переклад назв слов'янських книжок. «Киевскую старину» знайде кожен, а «Das lebende Altertum» – ніхто. І чому не «Живая старина» [2]? Хто не знає

відповідної мови, той і не шукатиме книжки, а хто знає, той не знайде книги «Das lebende Altertum» в жодному каталозі і в жодній бібліотеці. В унів[ерситетській] бібл[іотеці] Грацу є «К[иевская] старина», «Труды арх[еологического] съезда» і т.д., але якщо Ви питатимете у бібліотекаря «Das leb[ende] Altert[um]» чи «Arbeiten d[es] IX. Kongr[esses]», то отримаєте відповідь: «Немає в наявності». А якщо Ви терміново потребуватимете цю книгу і ніде її не знайдете, то чи не розгніваєтесь і не загрузнете безвихідно у своїх студіях?

Дуже шкода також, що Ви не надрукували переліку літератури і не подали його в кінці II тому в алфав[ітному] порядку мовою оригіналу з посиланням на варіант мистецького перекладу Вашого перекладача, щоб навіть славіст міг зрозуміти, як насправді називаються відповідні твори і за якими ключовими словами їх шукати, напр.: «Sammlung von Nachr. z. Antr. des Landes», «Arch. Jahrbuch Südrusslands» і т.д., і т.п. Румунські ж праці Ви цитуєте румунською! Тобто список літератури мав би виглядати так:

Altertum, Das lebende, див.: Starina, Živaja

Arbeiten des I. Kongr., див.: Trudy

Starina, Živaja. Живая Старина (Das lebende Altertum)

<...>

Trudy. Труды I. арх[еологического] съезда...

Вам це видається доволі копітким, однак іншого виходу немає. Лише так Ваша книга вповні відповідатиме своїй меті – бути незамінним і невичерпним довідником для кожного славіста, яким зручно послуговуватись, в якому легко орієнтуватися і який наставлятиме й заохочуватиме не одне покоління дослідників. Інакше я побоююсь, що якийсь дослідник, розгнівавшись і заплутавшись у невдалих перекладах назв, ненароком забуде, наскільки він має бути Вам вдячним.

Усе це не в образі Вам сказано, пане Професор, а щиро.

Нижче – кілька скромних запитань.

Чому Ви применшуєте значення яскраво засвідчених Ібн Русте знуцань угорців над українським народом (с. 163)?

Слов'янське походження Юстина I і відтак Юстиніанів досі вважалось доведеним фактом, а Шафарик вбачає у ньому коріння давньої міграції південних слов'ян на Балкани. Ви іншої думки? У Вас на с. 170 нічого про це не сказано.

На завершення хочу запропонувати Вам обмін: якщо Вам потрібна якась з моїх праць, я радо надішлю її Вам в обмін на екземпляр Вашої німецькомовної «Історії укр[аїнського] народу».

Щиро Ваш

приват-доц. д-р Й. Пайскер,

науковий співробітник Унів[ерситетської] бібліотеки в Граці [3].

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 676. – Арк. 1-3. Оригінал, автограф, рукопис.
Німецька мова.

Документ 2

Грац, 18. XII. [19]07 [р.]

Вельмишановний пане Професор!

Найщиріша вдячність за чудову книгу! В якості нерівноцінного подарунка надсилаю Вам у відповідь плоди моєї скромної наукової діяльності.

З задоволенням напишу і рецензію, вибір часопису залишаю за Вами і прошу лише відтермінування, адже зараз я хворію і переобтяжений роботою. Власне кажучи, мені потрібно до осені 1908 року завершити розділи про Asiatic background і про слов'ян до часів Карла Вел[икого] для восьмитомного кембриджського видання з історії середніх віків.

Я читаю українською, російською та всіма іншими слов[янськими] мовами, щоправда повільно, однак просити для себе інші Ваші праці було б нескромним. Утім звертаюся з

цим проханням від імені Університетської бібліотеки Грацу, яка багата на рідкісні слов'янські видання і володіє зокрема Вашими працями, що побачили світ у публікаціях [Товариства ім.] Шевченка. Однак і Ваші російські книги їй дуже стали б у пригоді, тож прошу про них. Чи була б Ваша ласка передати їх бібліотеці Львівського університету з проханням безоплатно переслати У[ніверситетській] б[ібліотеці] Грацу разом з офіційною кореспонденцією? І якщо Ви чи Ваші друзі мають дублікати чи просто непотрібні слов'янські видання, то присилайте нам – славісти Грацу будуть дуже вдячні, адже сучасні політичні відносини не вельми сприяють славістичним закупівлям.

Мені дуже шкода, що я не міг прислужитися Вам раніше, наприклад, при вичитуванні коректури. Тішить те, що німецькі фахові кола, перебуваючи в захопленні від чудового змісту, з поблажливістю поставились до форми. Навіть Льозерт (Loserth) говорить про Вас з великою шанобою, і це так радує мене, наче стосується особисто.

Ваш щирий шанувальник
Й. Пайскер

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 676. – Арк. 4-5. Оригінал, автограф, рукопис. Німецька мова.

Документ 3

Грац (Рагнітц[штрассе], 18а)
7. 4. [19]08 [р.]

Вельмишановний пане Професор!

На мою невимовну радість Ви приголомшили мене таким чудовим подарунком, що навіть не знаю, як дякувати. Ґрунтовною є Ваша вченість, гідною захоплення – Ваша жертвовність, яка не знає меж у справі збагачення *sumptibus propriis* [4] літератури свого гаряче любимого народу. Щойно я завершу полеміку з Рахфалем [Rachfahl], то заглиблюся в оригінал Вашої праці, переклад якої є лише тьмяним відблиском, і насолоджуюся звучанням української мови, тонке відчуття якої мені привив незабутній Реґор [Rehoř]. О, незнищенний український народе, ти – втілення й останній носій слов'янського мучеництва! Хто ж може тебе не любити, не оплакувати твоєї жажливої минувшини, від щирого серця не бажати тобі щасливого майбуття! Будь мудрим та розсудливим – і ти його досягнеш!

Не сприйміть за нескромність, але мені вельми бракує 2-го вид[ання] першого тому оригіналу Вашої праці, про яке уклінно прошу. Що запропоную натомість? Скромний томик! Я вже не здатен на більше: я змушений за скудну платню виконувати державну канцелярську роботу і братися за наукові студії аж тоді, коли інші ходять на прогулянки чи в театр. Тож прошу на цей раз вдовольнитись незначним.

З глибокою вдячністю
Ваш
Й. Пайскер

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 676. – Арк. 6. Оригінал, автограф, рукопис. Німецька мова.

Документ 4

Найсердечнішу подяку за дорогоцінний дар складає Ваш щиро відданий
Я. Пайскер.

[Грац] 28. 5. [19]08 [р.]

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 676. – Арк. 13-14. Оригінал, автограф, рукопис. Чеська мова. Листівка з поштовим штемпелем відправлення з Грацу 28. 08. 1908 р. та адресуванням: «Пану Мих. Грушевському унів[ерситетському] професору у Львові».

Документ 5

[7. 9. 1908 р.] [5]

Вельмишановний пане Професор!

Дуже прошу повідомити мені, в якій з австр[ійських] бібліотек я міг би якнайшвидше випозичити цитовані Вами праці (додаток 30: Літ[ература] давніх східнослов[’янських] пос[елень])? Можна лише шкодувати, наскільки бідно представлені рос[ійські] книжки в наших унів[ерситетських] бібліотеках. Стандартна відповідь: немає в наявності. Але у цьому винні самі професори-слов[’яни].

Особливо мене цікавлять: Грушевській. Пинское Полѣсье; Голубовській. Печенѣги; Довнаръ-Зап[ольский]. Оч[ерки] ист[ории] Кривич[ской] и Дреговичской земель; Савитневичъ. Обл[астъ] дрегов[ичей] как предмет археологического исследования; Багалѣй. Ист[ория] Север[ской] земли до половины XIV ст.]. Чи можливо отримати ці праці з бібліотеки Товариства ім. Шевченка?

Ваша прекрасна книга стала моєю Біблією. Проф. Лозерт (Loserth) також належить до Ваших шанувальників.

Щиро Ваш
Й. Пайскер

Напис на лицьовому боці листівки:

Що Ви думаєте про твердження проф. Ростафінського (Rostafiński) щодо локалізації прабатьківщини слов’ян в межах ареалу не бука, а граба (Полісся)?

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 676. – Арк. 11–12. Оригінал, автограф, рукопис. Німецька мова. Листівка з поштовим штемпелем відправлення з Грацу 07. 09. 1908 р. та адресуванням: «Пану унів[ерситетському] проф. д-ру М. Грушевському, Львів».

Документ 6

Грац, Рагнітц[штрассе], 18а
6. 6. [19]11 [р.]

Вельмишановний пане Професор!

У «Cambr[idge] Med[ieval] Hist[ory]» повинні побачити світ дві мої розвідки:

1. Про кочівництво всередині Азії (The Asiatic Background) у томі I [6]. Останню коректуру я відіслав ще півроку тому. Чому друк так затягується, мені невідомо.

2. Огляд слов[’янських] старожитностей (The Expansion of the Slavs) [7]. Вона уже понад півтора року лежить у редакції, але я і досі не отримав коректури.

У 1907 році у «Vierteljahresschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte» я опублікував рецензію-полеміку на Шроєра під назвою: «Přemysl – Samo?» [8].

У 1909 році там само вийшла полеміка з Допшем «Соціальний та економічний уклад давніх словенів» [9].

Самостійна праця: «Нові основи... [слов’янської археології]» [10].

Я надсилав Вам окремі видання усіх названих праць, і Ви завжди були одним з перших, хто їх читав. І це само собою зрозуміло, адже Ви так рясно обдарували мене своїми чудовими працями. З мого боку було б дуже невдячно і нешанобливо, якби я так не вчинив. Інколи я писав Вам, не отримуючи відповіді. Це я можу пояснити лише тим, що не вся Ваша кореспонденція з певних причин досягає адресата.

Упродовж 1,5 року я публікую обширну полеміку з Янко (Janko) та Нідерле (Niederle), над другою коректурою якої я саме працюю. Вона містить солідні статті Корша (Korš) і Маркварта (Marquart). Третю коректуру я надішлю Вам для ознайомлення ще на гранках десь наприкінці 1911 р.

На користь моєї теорії крім Корша (Korsch) виступили також:

1. Uhlenbeck в «Museum. Maandblad voor philologie en geschiedenis». Leiden, 1906. № 2 та в «J[ahres]bericht ü[ber] d[ie] Erscheinungen auf dem Geb[iete] d[er] Germ[anischen] Philol[ogie]», 29. Jg., 1909.
2. Florschütz в загребському «Nastavni vjesnik», кн. XIV, № 9–10, 1906.
3. Strohal в «Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu», XXXIII, 1907, с. 50–54.
4. Dušek в «Časopis Moravského musea zemského», VII, 1907, с. 126–138.
5. Bury в «English Historical Review», 1906 чи 1907.
6. Lessiak в «Germanisch-Romanische Monatsschrift», 1910, с. 281.

Я перерахую лише ті, що були мені надіслані. Відколи мені бракує часу на перерахування часописів, дещо залишається поза моєю увагою.

З найкращими вітаннями
щиро Ваш
Й. Пайскер

ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 676. – Арк. 7–8. Оригінал, автограф, рукопис.
Німецька мова.

КОМЕНТАРІ

1. Я. Пайскер вказує на незадовільну якість перекладу книги М. Грушевського. Зазначимо, що проблема перекладу німецькою мовою першого тому «Історії України-Руси» виявилася доволі складною. Так, українською мовою оновлене видання першого тому, з якого робився переклад, вийшло 1904 року. Втім, незважаючи на полегшення фінансового та видавничого боку справи, німецького видання довелося чекати кілька років. Головною причиною такої затримки був брак відповідних фахівців, що не лише б вільно володіли німецькою та українською, а й орієнтувалися в історичній проблематиці та термінології для адекватного її донесення іноземному читачеві. Люди, які могли б задовільно впоратись із таким відповідальним завданням, були або перевантажені роботою, або, як свідчить тогочасне листування українських гуманітаріїв, не захотіли брати на себе дійсно складного завдання. Наприклад, з пропозицією зробити переклад «Історії України-Руси» німецькою М. Грушевський звернувся до свого колишнього студента Зенона Кузелі. І хоча останній гостро потребував матеріальної допомоги, після тривалих роздумів усе ж відмовився від заманливої пропозиції вчителя. Пояснюючи свою відмову, З. Кузеля писав: «Ваша «Історія» є першою поважною працею з обсягу історії України-Руси, що появиться на німецькій мові; перекладена історія стане невідлучним і певно часто використовуваним підручником для західно-європейських учених або і тих славянських писателів, що не були ближче обзнайомлені з українськими виданнями. Тому мусить вона бути доконче переложена дуже добре, гладко і поправною німеччиною. Вірний лише переклад, такий що не відповідатиме духови німецької мови, пошкодить певне багатоступовості «Історії». З тої причини я не важуся братися за переклад. Тут мої сили за слабкі, а відповідальність ж велика» (Листи Зенона Кузелі до Михайла Грушевського / Упорядники: В. Наулко, В. Старков. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – С. 11.). З листа співробітника редакції журналу «Ruthenische Revue» В. Кушніра до В. Гнатюка довідуємося, що справою перекладу німецькою першого тому, попри надмір власних обов'язків у НТШ і редакції «Літературно-наукового вісника», змушений був займатися І. Франко (Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2275. – Арк. 191–193). Згаданий В. Кушнір пропонував свої перекладацькі послуги, однак, як свідчить подальше листування між ним та В. Гнатюком, справу не вдалося вирішити позитивно. Знайдена для такої роботи Феліція Носсіг, хоча й мала досвід перекладу німецькою українських літературних творів, зокрема праць І. Франка та В. Стефаніка, була мало обізнана з фаховими особливостями тексту. Усе це змусило декілька разів вичитувати та правити перекладений том. Цією роботою, як свідчить щоденник М. Грушевського, принагідно займався переобтяжений різними

справами І. Франко (Грушевський М. Щоденник / Підг. до друку І. Гирич та О. Тодійчук // Український історик. – 2006–2007. – № 4 / 1–2. – С. 31). Попри докладені зусилля, якість перекладу виявилася невисокою, про що врешті писали більшість оглядачів книги.

2. Німецькою «lebend» дослівно перекладається «живий».

3. На цей лист Я. Пайскера зберігся фрагмент німецькомовної відповіді М. Грушевського. Друкуємо її у перекладі О. Радченка: «Високоповажний ....! Прошу прийняти ширю вдячність за визнання Вами моєї праці. Я був би Вам дуже зобов'язаний, якби Ви висловили свою думку в офіційній рецензії. Це мало б не лише моральну цінність: продовження німецькомовного видання залежить від підтримки на міністерському рівні, якій би вельми посприяли компетентні судження фахівців. Вашу цінну пораду щодо перекладених назв книжок я вдячно беру до уваги і неодмінно скористаюсь нею при підготовці другого тому. Водночас із задоволенням надсилаю Вам свою книгу і буду дуже радий отримати Ваші праці, які Ви ще маєте у розпорядженні. Якщо Ви читаєте українською чи російською, то з радістю запропоную Вам ще деякі з моїх публікацій. Що стосується Ваших питань, відповім наступне. Я не мав жодного наміру применшувати значення свідчень Ібн Русте. Однак реальну основу мають лише повідомлення про те, що угорці торгували рабами-слов'янами. Решта ж може легко бути...» (ЦДІАУК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 166).

4. Sumptibus propriis (лат.) – на власні кошти.

5. Дату відправлення встановлено за поштовим штемпелем.

6. Вийшла у 1911 р.: The Asiatic Background // The Cambridge Medieval History 1, 1911.

7. Вийшла у 1913 р.: The Expansion of the Slavs // The Cambridge Medieval History 2, 1913.

8. Przemysl-Samo? Entgegnung auf H. Schreuer // Vierteljahresschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte 5, 1907.

9. Die ältere Social- und Wirtschaftsverfassung der Alpenlawen (Slowenen). Gegen Prof. Dr. Alfons Dopsch // Vierteljahresschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte 7, 1909.

10. Neue Grundlagen der Slawischen Altertumskunde, 1910.

TELVAK Vitalii, PhD hab. (History), Professor at the Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University,
e-mail: telvak1@yahoo.com,

RADCHENKO Oleh, PhD (Philology), Associate Professor at the Department of German Language, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University,
e-mail: olehradchenko@yahoo.de

LETTERS OF JAN PEISKER TO MYKHAILO HRUSHEVSKY

Abstract. *The purpose of the study is to introduce into scientific circulation the letters of the Czech scholar Jan Peisker to Mykhailo Hrushevsky.*

The methodological basis of the study is an interdisciplinary approach. Such methods as structural and functional system analysis of historiographical facts and the method of critical analysis of documentary material have been particularly important in research implementation.

Scientific novelty. For the first time an annotated edition of Peisker's letters to Hrushevsky has been published.

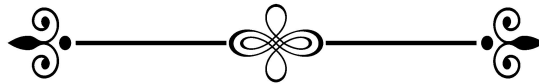
Result. In his letters, Peisker, reflecting on the «History of the Ukrainian people» by Hrushevsky, raises a number of important issues about studying the history of the Eastern Slavs that was the most discussed at that time. One of the notable features of these letters is the considerable admiration of the Czech scholar expressed for Hrushevsky. The letters include Peisker's intentions to respond with a review to Hrushevsky's work, as well as his questions about the possible German edition of the second volume of the «History of Ukraine-Rus». It should be noted that researchers of Hrushevsky's scientific heritage have not known about the scholar's review or Hrushevsky's plans to publish the translation of a second volume so far. Therefore, Peisker's letters urge us to study Western European historical

periodicals in search of his possible review, as well as to stimulate a more detailed investigation of the problem of Hrushevsky's creative plans in the pre-war decade. Hrushevsky's critical approach to the work of his Czech colleague has been reconstructed. While acknowledging the significant erudition and research talent of Peisker, the Ukrainian historian reasonably rejected his hypothesis about the eternal enslavement of Slavic tribes by their Germanic and Turkic neighbours in the pre-state period.

*The study has **concluded** that the epistolary materials are very informative for elucidating a wide panorama of Hrushevsky's perception by his colleagues at the end of the 19th – first third of the 20th century. As it has been evidenced by published documents, the letters of Western European historians to Hrushevsky often contain a variety of information, unknown from other sources, about his creative plans and the peculiarities of the discussion of topical historiographical problems. Therefore, the epistolary materials of intellectuals should occupy its important place among other historiographical sources.*

Key words: *Mykhailo Hrushevsky, Jan Peisker, epistolary materials.*

Одержано редакцією 18.05.2021
Прийнято до публікації 29.06.2021

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-136-139

МАСНЕНКО Віталій Васильович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Черкаського національного
університету імені Богдана
Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0002-7825-3871
e-mail: masnenko@ukr.net

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА: ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
/ Відп. ред. Олег Купчинський. – Київ; Львів; Тернопіль, 2019. –
Т. 4: Глин. – Даш. – 620 с.

Світ побачив черговий, четвертий том енциклопедичного видання «Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія».

Варто нагадати, що Енциклопедія «Наукове товариство імені Шевченка» (Енциклопедія НТШ) – багатотомне видання про найдавніше наукове громадське товариство в Україні, першу неформалізовану національну академію наук – Наукове товариство імені Шевченка, публікується від 2012 р. Мета цього фундаментального видання полягає у розкритті ролі НТШ в історії України, Європи та світу, характеристиці важливих наукових проблем, над якими працювали і працюють члени НТШ, з наголосом на досягненнях і відкриттях Товариства в різних галузях науки. Енциклопедія репрезентує цілісний і багатовимірний образ інституції, зосереджуючи особливу увагу на персоналіях, а також установах, зокрема й крайових осередках, що діють в Україні та за кордоном. Видання репрезентує розвиток наукового знання у період від 1873 р. до наших днів.

Перші чотири томи енциклопедії, які вже побачили світ, суттєво розширюють знання не тільки про діяльність Товариства, але й про Україну в цілому, привертаючи увагу широких кіл громадськості до історичних засад і сьогодення розвитку української освіти і науки. Ця довідкова праця дає змогу проаналізувати досягнення національної науки в останніх десятиліттях ХІХ, впродовж ХХ та перших десятиліть ХХІ ст. Варто відзначити, що з поміж інших досить численних сучасних українських енциклопедій, рецензоване видання вирізняється добре продуманими методологічними засадами та ґрунтовними, добре структурованими статтями.

У виданні представлено кілька базових або типових різновидів статей (гасел): 1) статті-біографи, присвячені науковцям членам Товариства, дослідникам пов'язаним з інституціями Товариства, видатним історичним постатям, які досліджувалися членами НТШ; 2) тематичні статті (події, факти, явища з історії НТШ, його структури, інституції з якими співпрацювало товариство, крайових організації та ін.); 3) серійні видання НТШ; 4) періодичні видання НТШ; 5) важливі історичні явища, події, які були предметом

дослідницького пошуку науковців Товариства. Важливо зауважити, що всі статті мають докладний довідковий апарат, який складається з бібліографічного опису видань різних категорій – праць дослідників, літератури про них, за наявності – джерел архівного збереження тощо. У багатьох гаслах цей апарат складає щонайменше третину, а інколи навіть більшу частину загального обсягу. Видання також вирізняється добре адаптованим ілюстративним супроводом, який дозволяє отримати належний обсяг візуальної інформації (фото-світлини науковців, меморіальних і комеморативних об'єктів, обкладинок видань, текстів тощо).

Доречно відзначити особливу роль у формуванні високої методологічної культури видання та наповнення його змістовними гаслами відповідального редактора Енциклопедії НТШ – Олега Купчинського – відомого українського вченого-історика, філолога, археографа, доктора історичних наук, професора, голови НТШ в Україні (2005-2014 рр.), редактора «Вісника НТШ» і «Записок НТШ», члена Української вільної академії наук, почесного члена Українського геральдичного товариства.

Варто згадати, що українське наукове середовище вже відгукнулося на Енциклопедію НТШ кількома схвальними рецензіями – як на вихід окремих томів¹, так і на видання в цілому². Нещодавно Степан Гелей опублікував розлогу рецензію й на нинішній четвертий том³. Проте, враховуючи зауважене вище значення енциклопедичного видання НТШ та потребу популяризації знань про розвиток української науки вважаємо доцільним висловити низку власних думок.

Спочатку кілька загальних спостережень щодо зовнішніх атрибутів рецензованого тому. Четвертий том містить 227 гасел. Це дещо менше, ніж у попередніх томах: у першому томі було опубліковано 248 статей, другому – 293, третьому – 305. За умови аналогічного загального обсягу томів це виявляє певну тенденцію до зростання розмірів окремих статей (гасел). Цей том також як і попередні ретельно ілюстрований. У ньому вміщено 1145 ілюстрацій та 2 картосхеми.

Редагування тому здійснювали Олег Купчинський та Олександр Савула. Список авторів статей – майже сто осіб. З них чимало знаних науковців різних галузей.

Серед гасел тому енциклопедії домінуюче місце посідають статті-біограми про вчених, громадських і політичних діячів, митців, письменників, видатних представників Церкви.

Тут представлені статті про доволі значну когорту дослідників в галузі етнології: Володимира Гнатюка (авторства Миколи Мушинки), Михайла Глушка, Якова Головацького, Євгена Грицака, Ірину Гургулу, Їржі Горака, Архипа Данилюка, Раїсу Данківську та ін.

Низка важливих гасел стосується обширу грушевськознавства: фундаментальна стаття про Михайла Грушевського (авторства Світлани Панькової та Ігоря Гирича), статті про Марію, Катерину (авторства Ірини Матяш), Олександра (авторства Варвари Шульги), Марка Грушевських, гасло про англомовне видання «Історії України-Руси», стипендіальний фонд М. Грушевського при НТШ.

Низка статей присвячена історикам: Богдану Головину, Миколі Голубцю, Степану Голубеву, Євгену Голубинському, Петру Голубовському, Соломону Гольдельману, Степану Гораку, Андрію Гречилі, Павлу Грицаку, Ярославу Грицаку (авторства Олега Павлишина), Василю Гришку, Тарасу Гунчаку, Мар'яну Гайдошу, Ігорю Гереті, Юрію Геричу, Олегу Герусу, Василю Данилевичу, Миколі Дашкевичу.

¹ Матешук-Вацеба Л. Енциклопедія «Наукове товариство імені Шевченка» / Відп. ред. Олег Купчинський. — Львів, 2012. — Том 1, А — Бібл. — 600 с.; Енциклопедія «Наукове товариство імені Шевченка» / Відп. ред. Олег Купчинський. — Львів, 2014. — Том 2, Бібл — Вес. — 616 с. // Праці наукового товариства ім. Шевченка. Медичні науки. Лікарський збірник. — 2015. — Т. 43. — С. 226-227; Матешук-Вацеба Л., Заячківська О. Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. — Том 3: Вес-Глин / ред. тому О. Купчинський, О. Савула, Н. Федорак. Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. — Львів, 2016. — 620 с. // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. Медичні науки. — 2017. — Т. 50 (2). — С. 124-125; Хороб С. І. Видання, що розкриває багатомірність НТШ. // Прикарпатський вісник НТШ. Слово. — 2017-2018. — № 4-3. — С. 560-562.

² Ясь О. Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. — Т. 1-4 // Український історичний журнал. — 2021. — № 2. — С. 196-198.

³ Гелей С. Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія / Т.4: Глин. — Даш. / Відп. ред. Олег Купчинський. — Київ; Львів; Тернопіль, 2019. — 620 с. // Вісник НТШ. — 2020 (осінь-зима). — Ч.64. — С.109-111.

Доволі репрезентативне представництво «наукового цеху» літературознавців і філологів: Борис Глинський, Микола Глобенко, Микола Гнатишак, Михайло Гнатюк, Григорій Голоскевич, Анна-Галина Горбач, Олекса Горбач (авторства Галини Тимошик), Василь Горинь, Василь Горленко, Андрій Горняткевич, Юрій-Григорій Грабович (авторства Леоніда Рудницького), Ігор Гринда, Дмитро Гринчишин, Галина Гринь, Остап Грицай, Євген Грицак, Павло Гриценко, Ярослав Грицкован, Роман Гром'як, Микола Грунський, Микола Гудзій, Зенон-Георгій Гузар, Ірина Гузар, Ася-Олександра Гумницька, Лукія Гумницька, Яків Гурський, Данило Гусар-Струк, Теодор Гартнер, Ян Гебауер, В'ячеслав Давиденко, Андрій Даниленко.

Том також містить статті присвячені зарубіжним науковцям, громадським діячам, які мали вплив на розвиток стосунків з українськими колегами, співпрацювали з НТШ та іншими інституціями. Серед цього кейсу привертає увагу ґрунтовна стаття про Єжі Гедройця (авторства Олега Купчинського), під впливом якого усталилася нова концепція польсько-українських стосунків, яка «мала і має на сучасному етапі значний вплив на формування державної політики та відносин загалом між незалежними Польщею та Україною».

Поважне місце посідають статті про українських митців: Дарію Глібовицьку, Якова Гніздовського (авторства Лариси Купчинської), Михайла Голинського, Дем'яна-Михайла Горняткевича (авторства Лариси Купчинської), Миколі Ге (авторства Ігоря Гирича).

У томі також вміщені ґрунтовні статті про українських письменників: Леоніда Глібова (авторства Миколи Легкого), Павла Грабовського (авторства Миколи Легкого), Григорія Граб'янки, Євгена Гребінки, Катерину Гриневиц, Бориса Грінченка (авторства Миколи Легкого), Петра Гулака-Артемівського, Івана Гушалевича.

Зацікавлений читач, який репрезентує різні аудиторії, у четвертому тому енциклопедії зможе знайти цінну інформацію про важливі історичні події, пов'язані з формуванням національної ідентичності українці, зокрема у статті про Головну руську раду (авторства Феодосія Стебля), відзначення пам'ятних дат – ювілею Миколи Гоголя в НТШ тощо. Також можуть зацікавити гасла про історичні постаті: Івана Гонту (авторства Івана Сварника), князя Данила Романовича, Данила Заточника, князя Давида Ігоровича; про історичні спільноти, які мали стосунок до української минувшини – готів (авторства Леонтія Войтовича), гунів та ін.

Заслужують на увагу гасла присвячені фольклористиці та етнології. Так у четвертому томі міститься інформація про тексти фольклорних записів, здійснених дослідниками членами НТШ. Низка статей присвячено етнографічній групі гуцулів та різним складовим їхньої традиційної культури (авторства Михайла Глушка).

Не обійдена увагою й лінгвістична проблематика, зокрема у статтях про українські діалекти: гуцульський говір, говір батюків, лемківський говір, говір замішанців.

Чималий інтерес, передовсім щодо історіографічного осмислення, становлять статті присвячені дослідженням членів НТШ різних історичних явищ і подій: Голодомору в Україні (1932-1933), гончарства, гуцульської церкви, грецьких колоній, Густинського літопису, гравюри тощо.

Том містить статті про періодичні видання: «Гомін України», «Громадський голос», «Громадська думка», «Громада», «Громадський друг», «Громадянин» тощо. Відображені також інші видавничі проекти, переважно наукового та суспільно-політичного спрямування.

Характерною особливістю енциклопедії НТШ стала наявність значної кількості статей, присвячених міжнародним, міжнаціональним, міжкультурним контактам українства, зокрема співпраці українських науковців із зарубіжними колегами.

Переважає інформація щодо розвитку гуманітарного знання, але у цьому томі енциклопедії також звернута увага на визначних українських науковців інших напрямків: природничих, точних, технічних, військових тощо.

Отже можна констатувати, що перші чотири томи енциклопедії НТШ вже стали помітним явищем в сучасній українській енциклопедистиці, передовсім історичного та соціогуманітарного спрямування. Інноваційні методологічні, організаційні та редакторські

підходи, які виразно простежуються в цьому виданні, можуть позитивно вплинути на загальну трансформацію продукування енциклопедичного знання. А це надзвичайно важливо в умовах сучасного постійно прогресуючого інформаційного буму, який містить у собі явні загрози втрати орієнтирів, дегуманізації та перенасиченості «надмірною» інформацією.

Видавцям, редакторам і авторам наступних томів енциклопедії НТШ можна побажати натхнення та наполегливості у реалізації складного, але надзвичайно важливого для розвитку української науки проєкту.

DOI: 10.31651/2076-5908-2021-1-139-141

Хоменко Денис Володимирович,
аспірант, старший лаборант кафедри
історії України Черкаського
національного університету
імені Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0002-3369-9239
e-mail: homenkodenis96@gmail.com

**НАРОДЫ И КУЛЬТУРЫ СЛАВЯНСКОГО МИРА
ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕТРОСПЕКТИВЕ
(Беларусь, Украина, Россия, Польша). Сборник научных статей
/ ред.-сост. А.Д. Дудько – Гродно: «ЮрСаПринт, 2020. – 338 с.**

Важливим чинником входження української історичної науки в загальноєвропейський інтелектуальний простір є історіографічний діалог між науковцями різних країн та різних дослідницьких напрямків. Яскравим прикладом такого діалогу є видання «Народы и культуры славянского мира Восточной Европы в исторической ретроспективе (Беларусь, Украина, Россия, Польша). Сборник научных статей / ред.-сост. А.Д. Дудько – Гродно: «ЮрСаПринт, 2020. – 338 с.», яке видане під патронатом Міжнародної асоціації білорусистів, Гродненського державного університету імені Янки Купали (Білорусь) та Центру міждисциплінарних досліджень діаспор і закордонного білорусознавства. Збірник містить статті 64 авторів – істориків, філологів, соціальних антропологів із Білорусі, України, Польщі, Росії, Швейцарії.

Вказане видання присвячене 70-річчю від дня народження знаного дослідника-історіографа, доктора історичних наук, професора Гродненського державного університету імені Янки Купали Дмитра Карєва (нар. 25.12.1949). Сфера наукових інтересів ученого надзвичайно різноманітна. У ній превалує передусім історіографічний аспект наукових пошуків. Поряд з цим його захоплює історія і культура народів Центрально-Східної Європи (Білорусь, Україна, Польща, Росія, Литва) XVI – початку XXI ст., джерелознавство, історична географія і демографія, історія економічної думки Білорусі та інтелектуальна історія східнослов'янських народів XVI – початку XXI ст., теорія і історія менеджменту, проблеми державно-правового регулювання соціально-культурної сфери, краєзнавство (Дет.: Михайлюк Ю.М. Відомому білоруському історіографу Дмитру Карєву – 70 років!// Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. – 2019. – № 2. – С. 130-133.).

Відкриває збірник стаття, авторства Наталії Козловської, Геннадія Васюка та Юрія Михайлюка, присвячена життєвому шляху та науковій діяльності ювіляра – Дмитра Карєва. Також поданий список основних праць дослідника і літератури про нього.

Наступні матеріали стосуються різнопланової проблематики, що зумовило цілком виправданий поділ наукового доробку на три тематичних розділи.

Перший розділ присвячений середньовічним та модерним студіям «От средних веков к новому времени» у Білорусі, Україні, Росії та Польщі. У ньому презентовано 23 розвідки, у яких розкрито важливі теоретичні і методологічні аспекти дослідження середньовічного та нового періоду історії слов'янських народів. Особливу увагу тут привертають статті

істориків Черкаського національного університету. Зокрема, Юрій Присяжнюк «Перспективи консолідації Русі-України першої половини XVII ст. в конфесійній політиці руських митрополитів» проаналізував складну траєкторію консолідації русинів (українців) першої половини XVII ст. у контексті створення ранньомодерної нації, з урахуванням геополітичних та інших умов діяльності православних та греко-католицьких митрополитів.

У статті Віталія Масненка «Юрій Немирич як репрезентант протестантів-аріан у візії В'ячеслава Липинського» представлений історіографічний образ Юрія Немирича як українського політика, військового начальника та дипломата, за реконструкцією В'ячеслава Липинського. Основна увага зосереджена на відмінних рисах згаданої історичної постаті як зразкового представника української знаті, яка долучилася до будівництва Української держави XVII ст. Початкова релігійна приналежність Немирича до протестантизму (аріанства) розглядається В. Масненком як своєрідний інтелектуальний міст і важливий дисидентський досвід, який приведе його до союзу з козацтвом та активної участі у розвитку української державності. Також особлива увага приділяється його європейській орієнтації.

Проблемі розвитку історичної думки в ранньомодерний час присвячена розвідка білоруської дослідниці Анни Бідної «Историческая мысль ВКЛ второй половины XVI – начала XVII века». Авторка доводить, що трансформація суспільної історичної свідомості ВКЛ з другої половини XVI ст. була обумовлена глибокими соціальними, політичними, культурними змінами, такими як Люблінська унія, різні напрямки реформації, активізація соціальної напруги, Берестейська унія, контрреформація. Як наслідок спостерігається бурхливий розвиток публіцистичного жанру. Наголошено, що в історіографії зазначеного періоду відбуваються зміни від літопису до нового типу історичних творів, активізується розвиток історико-мемуарної прози.

Проблематика та особливості реформації та контрреформації в слов'янських землях виступають предметом розгляду в статтях Т. Кручковського «Реформація в Речи Посполитой в оценке русской историографии XIX – начала XX века», В. Ластовського «Реформація в поглядах митрополита Іларіона (Огієнка)», В. Гальцова «Кенигсбергский университет – центр реформационной идеологии и культуры Восточной Европы XVI–XVIII вв.», С. Морозової «Рэфармацыя і змена культурна-канфесійнай сітуацыі на беларускіх землях у другой палове XVI ст.» та ін.

Професор Білостокського університету (Польща) Антоній Миронович розкрив нові аспекти боротьби Православної церкви і протестантів за збереження релігійних свобод у Речі Посполитій у перші десятиліття після Берестейського унійного собору.

У наступному розділі «XX век: славянский мир Восточной Европы в эпоху войн и революций» автори продовжують обговорювати історичні закономірності та проблематику, але тепер в епоху Новітнього часу. Наприклад, роль Юзефа Пілсудського у формуванні польської державності, створення культури його особи та особливого, емоційного сприйняття особистості польського «Команданта» проаналізовано у статті Є. Пашкович «Юзеф Пилсудский и его роль в возрождении польской государственности в официальном дискурсе 1920–1930-х гг. (на примере Полесского воеводства)».

Комплексний аналіз білорусько-німецьких відносин 1991–2019 рр. дослідив М. Стрелец у статті «Германский вектор внешней политики Республики Беларусь: попытка комплексного анализа». Автор детально простежує етапи міждержавних стосунків, висвітлюючи специфіку кожного з них, аналізує політичні та неполітичні складові німецької вектора зовнішньої політики Білорусі.

Низка статей, авторства І. Єленської, Є. Розенблата, С. Сілової, М. Колодей, В. Белозоровича, присвячена різним аспектам дослідження проблеми Голокосту в білоруському контексті.

Завершує збірник наукових статей третій розділ, тексти якого фокусуються на дослідженні соціуму та історичної науки «довгого» XIX ст. та Новітньої історії. А. Хотеев пропонує огляд археографічної традиції в російській історичній періодиці другої половини XIX – початку XX століть, на яку вплинули цензурні фільтри Російської імперії.

Трактування М. Довнар-Запольським та П. Клепацьким диференціації української еліти у XV-XVI ст. проаналізовано у статті Ю. Михайлюка.

Спробу створити ретроспективне бачення ідеологічного контролю цензури над культурною спадщиною Великого князівства Литовського, що зберігається в радянських білоруських архівах, бібліотеках та музеях, здійснив А. Гужалоускі у статті «Культурная спадчына ВКЛ і цензурны кантроль у БССР у 1919–1941 гг.». Дослідник доводить, що паралельно зі спробами державної влади збирати, зберігати та використовувати білоруську національну спадщину у 1920-х роках, загинула велика кількість історичних реліквій, дорогоцінних творів мистецтва, унікальних старовинних книг та документів періоду Великого Князівства Литовського. Це стало результатом кампанії масових чисток в архівах і бібліотеках та продажу музейних предметів на міжнародному ринку мистецтв.

Питанню сутності радянської українізації в сучасній українській історіографії присвячена розвідка російської історикині Є. Борисенко. Авторка наголошує, що під час аналізу явища «українізації» домінує національна парадигма: українські історики зазвичай підкреслюють роль національного руху та пов'язані з ним відцентрові тенденції щодо долі різних територій колишньої Російської імперії, аналізується, перш за все, метод національного будівництва, цілеспрямований курс на утвердження українського характеру соціокультурного простору тієї чи іншої території шляхом спеціальної мовної, культурної та кадрової політики.

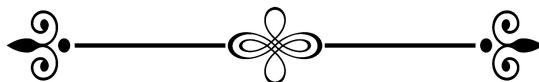
Ще одна стаття В. Масненка «Сучасні українсько-російські суперечності в оцінках минувшини: спроби діалогу істориків на фоні протистояння політиків» присвячена узагальненню конфронтаційних аспектів офіційної політики пам'яті, які реалізуються владними елітами в Україні та Росії. Науковець стверджує, що надмірна політизація оцінки минулого створює труднощі для співпраці між українськими та російськими істориками. У статті автором проаналізовано спроби наукового діалогу в таких умовах та визначено коло спірних питань, які становлять взаємний науковий інтерес, а також низьку ефективність їх обговорення. Дослідник стверджує, що контакти між українськими та російськими істориками не набули характеру повноцінного діалогу, а перешкодами для порозуміння є упередженість до концептуальних основ національної історіографії та стереотипи мислення, успадковані від традицій великодержавної спадщини.

Дослідженню зарубіжного українознавства, його змісту, періодизації, інституційної структури, фінансування присвячена стаття А. Атаманенко «Зарубежная украинистика: периодизация, структура и перспективы развития». Авторка визначила критерії, за якими розвиток зарубіжного українознавства поділяє на п'ять основних періодів, з відповідними підперіодами. У статті також отримала подальший розвиток запропонована свого часу Л. Винарем типологізація/систематизація наукових діаспорних установ.

Розвиток білорусознавства у Великій Британії, від часу становлення до сьогодення, розглянуто у статті Анастасії Дудько.

В цілому рецензований збірник наукових праць дає можливість скласти досить добре уявлення про актуальні проблеми історії культури, історіографії та джерелознавства слов'янських народів Східної Європи від середньовіччя до сучасності. А саме видання є помітною подією в новітній історіографії, ґрунтовним спільним науковим доробком науковців із розкриття актуальних проблем історії та історіографії України, Білорусі, Польщі та Росії у європейському контексті.

Сподіваємося, що ця праця буде належно оцінена передусім науковцями-істориками, а також усіма, хто цікавиться історією.

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY**

HISTORICAL SCIENCES

№ 1. 2021

Відповідальний за випуск
Масненко В. В.

Відповідальний секретар
Івангородський К. В.

Підписано до друку 29.06.2021. Формат 84x108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,0.
Обл. вид. арк. 15, 8. Тираж 300 пр.

**Бізнес-інноваційний центр Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького**
18000, Україна, м. Черкаси, бул. Шевченка, 205
тел.: (0472) 32-93-05

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.